

*Затвердила до друку вчена рада Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини (протокол № 15 від 5 червня 2020 року)*

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Зелінська Оксана, д-р філол. н., доц. (гол. редактор) (Україна);
Архангельська Алла, д-р філол. н., проф. (Чехія);
Гладкий Юрай, канд. філол. н., доц. (Словаччина);
Гут Наталя, канд. філол. н., доц. (заст. гол. редактора) (Україна);
Денисюк Василь, канд. філол. н., доц. (відп. секретар) (Україна);
Задоя Кіра, канд. філол. н. (Німеччина);
Золтан Андраш, д-р філол. н., проф. (Угорщина);
Коваль Володимир, д-р філол. н., проф. (Білорусь);
Корнєнко Агнешка, д-р філол. н., проф. (Польща);
Лопушан Тетяна, канд. філол. н., доц. (Україна);
Мозер Міхаель, д-р філол. н., проф. (Австрія);
Мокієнко Валерій, д-р філол. н., проф. (Росія);
Пальчевська Олександра, канд. філол. н., доц. (Україна);
Регєвіч Адам, д-р філол. н., проф. (Польща);
Рембішевська Дорога, д-р філол. н., проф. (Польща);
Тимко-Дітко Оксана, д-р філол. н., проф. (Хорватія);
Тищенко Тетяна, канд. філол. н., доц. (Україна);
Цимбал Наталія, канд. філол. н., проф. (Україна);
Шіміч Крешімір, д-р філол. н., проф. (Хорватія);
Шуляк Світлана, д-р філол. н., проф. (Україна);
Ямчук Павло, канд. філол. н., д-р філос. н., проф. (Україна).

Ф 54 **Філологічний часопис** : науковий журнал. О. Зелінська (гол. ред.).
Умань : ВПЦ «Візаві», 2020. Вип. 1 (15). 137 с.

УДК 8(082)
p-ISSN 2415-8828
e-ISSN 2664-4495

Адреса редколегії: 20308, Черкаська область, м. Умань, вул. Садова, 28, к. 304,
кафедра української мови та методики її навчання Уманського державного
педагогічного університету імені Павла Тичини. Тел.: +380(4744)3-78-96; e-mail:
dvv2812@ukr.net.

Засновник

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації
КВ № 21683-1583Р від 24.11.2015 р.

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО • LINGUISTICS

- Балабанова Тат'яна, Грушецька Елена**
 Грамматические особенности задач-установок упражнений как дидактического дискурса (на материале немецкого языка) 5
 Grammatical features of exercise task-settings as the didactic discourse (on German language materials)
- Вертейко Екатерина**
 Причины возникновения вариантов антропонимов на пограничье..... 13
 Reasons for the emergence of variants of anthroponyms in the borderlands
- Golyakevich Natallia**
 About variations in translation non-finite forms of the verb from English into Russian in the belles-lettres 24
 Про особливості перекладу неособових форм дієслова з англійської на російську мову в художньому тексті
- Гороф'янюк Інна, Волинець Вікторія**
 Вода в магичних віруваннях подолян: етнолінгвістичні спостереження..... 31
 Water in magical beliefs of the podillians: ethnolinguistic observations
- Демешко Інна**
 Морфологічні класи словотвірних гнізд із членованими вершинними дієсловами в українській мові 38
 Morphological classes of word-forming units with segmented apical verbs in the Ukrainian language
- Денисюк Василь**
 Семантична характеристика відтопонімних прикметників Чернігівського літопису 45
 Semantic characteristics of the adjectives formed from toponyms of Chernihiv chronicle
- Ivanchenko Mariia**
 Principles of concept *fate* actualization in English language consciousness 53
 Принципи актуалізації концепту *доля* в англійській мовній свідомості
- Мазуркевіч Людміла**
 Словаўжыванне каларатыва *зялёны* ў тэкстах беларускіх лекавых замоў 61
 The usage of the colour name *зялёны* (*green*) in the texts of Belarusian healing spells
- Маланюк Марія**
 Особливості походження та семантики топонімів Канади 65
 Origin and semantics of Canadian toponyms
- Паляшчук Наталля**
 Тыпы выказнікаў у полацкіх пасланнях..... 73
 Types of predicates in Polotsk letters
- Петрушэўская Юлія**
 Нацыянальна-культурны кампанент у складзе ўласна беларускіх прыказак 81
 National and cultural component in the proper Belarusian proverbs

Protassowa Natallia

Die sprachliche Persönlichkeit in der multikulturellen Welt..... 92
The linguistic personality in the multicultural world

Ярмоленка Эльвіра

Функцыянаванне давальнага прыдзеяслоўнага ў старабеларускай літаратурна-
пісьмовай мове..... 98
The functioning of the adverbial dative in the Old Belarusian literary and written language

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО • LITERARY STUDIES

Лопушан Тетяна, Савенко Тетяна

Проблема жіночої емансипації у творах Івана Франка та Стефана Жеромського.. 106
The problem of women's emansipation in the works of Ivan Franko and Stefan
Zheromsky

Рой Світлана

Зібрання творів відомих українських і зарубіжних письменників, виданих у другій
половині XIX ст., у фондах Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського..... 115
Collection of works of famous Ukrainian and foreign writers, published in the 2nd half of
the XIX c., in the funds of I. H. Spasky Nizhyn museum of local history

РЕЦЕНЗІЇ • REVIEWS

Ямчук Павло

Вікопомне джерело нашої пам'яті..... 124
The imperishable source of our memory

AD MEMORIAM

Ямчук Павло

Вірність українській долі і слову. Одесит. Український професор Євген
Миколайович Прісовський 131
The devotion to the Ukrainian destiny and word. Odessa citizen. Ukrainian professor
Yevgen Mykolayovych Prisovskyi

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ..... 136
Information for authors

МОВОЗНАВСТВО • LINGUISTICS

УДК 811.133

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204081>

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАДАЧ-УСТАНОВОК УПРАЖНЕНИЙ КАК ДИДАКТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА (на материале немецкого языка)

Татьяна Балабанова

*старший преподаватель кафедры теоретической и прикладной лингвистики
Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова*

(Могилев, Республика Беларусь)

e-mail: tanzay@tut.by

ORCID: 0000-0002-8036-2794

Елена Грушецкая

*кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры романо-германской
филологии Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова*

(Могилев, Республика Беларусь)

e-mail: voblaki@yandex.ru

ORCID: 0000-0002-9752-1712

Статья посвящена исследованию особого вида дидактического дискурса – заданий-установок упражнений. При анализе формулировок заданий-установок упражнений, содержащихся в учебниках для начинающих изучать немецкий язык, установлено, что основными грамматическими средствами, служащими для реализации задач автора-составителя учебника по вовлечению в процесс коммуникации ученика/читателя при выполнении упражнений, являются форма повелительного наклонения и вопросительные конструкции разного вида.

Ключевые слова: *институциональный дискурс; дидактический дискурс; упражнение; задание-установка; коммуникативная стратегия; императив; вопросительная конструкция.*

Balabanova Tatyana, Grushetskaya Elena. Grammatical features of exercise task-settings as the didactic discourse (on German language materials).

The article represents the grammatical study of exercise task-settings, which are regarded as a kind of the didactic discourse. The didactic discourse is understood as the discourse of text materials, contained in study books and teaching guides. It is treated as a written form of oral communication which includes a teacher (a sender) and a student (an addressee).

The purpose of this article is to analyze lexical and grammatical features of the formulation of task-settings for exercises, which form the basis of the didactic discourse of study books and teaching guides from the point of view of their communicative orientation.

The language material of the study has been represented by the formulation of task-settings for exercises, selected by a continuous sampling of study books in German intended for both schoolchildren and adults, who first begin to study German. The study book for schoolchildren was compiled by Russian-speaking authors, that for adults was compiled by German-speaking authors.

One of the objectives of the study is to determine whether the authors will apply the same approach to the choice of certain lexical units and grammatical structures in the formulation of task-settings – key elements of communicative strategies of the didactic discourse.

© Балабанова Т., 2020; © Грушецкая Е., 2020

The analysis of lexical and

grammatical features of the formulation of task-settings for exercises contained in German study books for beginners of both Russian-speaking and German-speaking authors has revealed the predominance of imperative syntactic constructions and interrogative sentences addressed directly to students, thereby involving them in a dialogue and encouraging their speech action. These constructions are authentic speech patterns; they are easy to memorize and easy to use, which contributes to the efficient interaction of the author (a sender) and the student (an addressee) both during a particular speech situation and in the process of the didactic discourse as a whole.

Keywords: *the instruction discourse; the didactic discourse; an exercise; a task-setting; a communication strategy; the Imperative; an interrogative construction.*

Введение. На современном этапе развития лингвистики не ослабевает интерес ученых к глубокому изучению и интерпретации дискурса как лингвистического феномена [Василенко 2012], выделению его жанров, типологии [Василенко 2017] и т. д.

Одна из быстро развивающихся отраслей лингвистики связана с исследованием институционального дискурса, который представляет собой «общение в заданных рамках статусно-ролевых отношений» [Карасик 2000, с. 10]. Статусно-ориентированное общение имеет место в тех ситуациях, когда люди выступают как представители той или иной общественной группы и в какой-либо одной роли: адвокат – подзащитный, политик – избиратель и т. д. [Карасик 2004, с. 278]. Применительно к социальному институту образования – учитель/преподаватель – ученик/студент.

С позиций институциональности анализируются научный, дипломатический, спортивный и другие типы дискурса. Большое внимание уделяется исследованию политического дискурса, в частности, речей президентов [Василенко 2015]. Объектом изучения все чаще становится рекламный дискурс [Шевцова 2018] и т. д.

Важнейшим видом институционального дискурса является педагогический (дидактический), исследованию которого посвящены работы В. Карасика, М. Олешкова, Л. Бейлинсон, С. Маковой, Н. Остражковой, Т. Ежовой и др. Педагогический дискурс рассматривается с позиций разных наук [Балабанова 2019б], в коммуникативно-прагматическом аспекте [Грушецкая 2018], анализируются его основные стратегии [Балабанова, Грушецкая 2019] и т. д.

При изучении лингвистических исследований, касающихся институционального дискурса, обнаруживается некоторое отождествление терминов «педагогический» и «дидактический» [Балабанова 2018]. Представляется необходимым более четко разграничивать данные понятия.

С нашей точки зрения, в узком смысле педагогический дискурс представляет собой образец устной коммуникации, протекающей на уроке/занятии и ограниченной его временными рамками (45/80 минут), имеющей участников с четким распределением коммуникативных ролей – учителя/преподавателя и учеников/слушателей [Балабанова 2019а].

Под дидактическим дискурсом мы понимаем прежде всего дискурс учебников, учебных пособий, учебных материалов, тетрадей для учеников, хрестоматий и т. д., предназначенных, в первую очередь, для обучающихся. Следовательно, разделяем мнение о том, что базой «дидактического дискурса являются тексты, предназначенные для ученика (учебные) и для учителя (методические)» [Захаров, Редькина 2016, с. 60].

Тексты учебников и учебных пособий представляют собой письменную форму коммуникации и определяются некоторыми исследователями как письменный жанр дидактического дискурса [Захаров, Редькина 2016, с. 60].

Основу учебников по иностранному языку составляют тексты упражнений. Упражнение представляет собой форму взаимодействия учащегося и учителя (при самостоятельной работе – учащегося и учебника) [Бим 1988, с. 101].

Целью данной статьи является анализ лексико-грамматических особенностей формулировок задач-установок к упражнениям, содержащихся в учебниках немецкого языка для начинающих, с точки зрения их коммуникативной направленности.

Основная часть. Вопросы, касающиеся дидактического дискурса, связаны со значительной ролью и местом образования в современном обществе, с появлением новых ценностных и концептуальных моделей в системе образования, с первостепенной ролью учителя как основного адресанта тех или иных установок на уроке, а также возрастающей коммуникативной значимостью используемых средств обучения, в частности, материалов учебников и учебных пособий.

Отличительная особенность учебного (дидактического) текста состоит в том, что он представляет собой письменное отражение устной коммуникации, т. е. создается условная ситуация, при которой основным инициатором общения и главным говорящим выступает автор учебника, выполняющего в некоторой степени роль учителя. Вследствие этого появляется возможность использования материалов учебника учеником самостоятельно, без присутствия учителя, что и имеет место при выполнении домашних заданий.

Следует подчеркнуть, что дидактический текст как элемент обучения должен быть не только образцовой речевой моделью, но и учитывать потребности учащихся в точности и понятности сообщения, чему способствует его специфическое лексико-грамматическое оформление, особое употребление слов и синтаксических конструкций.

Как уже отмечалось выше, ключевым элементом дидактического дискурса учебников по иностранному языку являются упражнения, которые представляют собой форму условного взаимодействия ученика и автора учебника. Любое упражнение включает следующую структуру: 1) постановка задачи (задача-установка); 2) указание на пути ее решения; 3) решение поставленной задачи; 4) контроль (самоконтроль) [Бим 1988, с. 110].

Именно задача-установка упражнения является основной формой условного обращения автора/адресанта учебника к ученику/адресату, представляет собой особый тип инструкции, предписывающей совершить то или иное учебно-речевое действие. В соответствии с данными коммуникативно-прагматическими целями и формулируются задачи-установки, характеризующиеся особой структурой и содержанием. Правильно или неправильно составленные, формулировки учебных заданий на прямую влияют на эффективность взаимодействия коммуникантов дидактического дискурса, являясь непосредственным каналом связи между автором и адресатом.

С целью побуждения ученика к выполнению того или иного речевого действия в задачах-установках упражнений используются побудительные

высказывания, основу которых составляют глаголы в повелительном наклонении.

Повелительное наклонение (императив) по своей природе является коммуникативно-функциональным, так как «императивность – это иллюкутивная сила, с помощью которой реализуется целевой аспект языкового общения» [Олешков 2010, с. 514].

Императив служит для выражения различных проявлений воли говорящего: приказа, требования, запрета, распоряжения. Однако, так как обучение иностранному языку возможно только в благоприятной атмосфере иноязычного общения, то на первый план выходят императивные высказывания, основными целями которых являются совет, просьба, пожелание к выполнению того или иного речевого действия.

Помимо императива, важным лексико-грамматическим средством установления контакта с адресатом являются вопросы, несущие большую функциональную нагрузку. Для этого в немецком языке существуют вопросительные предложения с вопросительным словом (W-Wort) и вопросительные предложения без вопросительного слова.

Таким образом, формулировки задач-установок упражнений являются неотъемлемой частью дидактического дискурса, реализующие те или иные коммуникативные стратегии и имеющие не только лексическую, но и грамматическую специфику.

Фактическим материалом исследования послужили 834 формулировки задач-установок к упражнениям, отобранных методом сплошной выборки из учебника по немецкому языку для 3-го класса учреждений, обеспечивающих получение общего среднего образования в Республике Беларусь «Немецкий язык : учеб. пособие для 3-го кл.» [Будько, Урбанович, 2018], и учебника немецких авторов Anne Buscha, Szilvia Szita «Begegnungen: Deutsch als Fremdsprache Integriertes Kurs- und Arbeitsbuch Sprachniveau A1 +» [Buscha, Szilvia, 2008].

Материалы первого учебника (далее – Учебник 1), используются студентами факультета иностранных языков, изучающих немецкий язык, во время прохождения педагогической практики в 3 классе средней школы, т.е. на начальном этапе обучения школьников немецкому языку. Второй учебник (далее – Учебник 2) может использоваться в вузе при обучении студентов немецкому языку как второму иностранному. Таким образом, оба учебника составлены для стартового уровня, но первый подготовлен русскоязычными авторами для младших школьников, второй же учебник принадлежит немецкоязычным авторам и предназначен для взрослых обучающихся.

Одна из задач нашего исследования состоит в определении того, будут ли одинаковыми подходы авторов к выбору тех или иных лексических единиц и грамматических структур в формулировках заданий-установок – ключевых элементах коммуникативных стратегий дидактического дискурса.

В результате проведенного лексико-грамматического анализа формулировок заданий-установок к упражнениям, содержащихся в Учебнике 1 и Учебнике 2 было выявлено использование:

– **императивных синтаксических конструкций:**

а) в Учебнике 1 данные синтаксические конструкции составляют 36 % от общего количества формулировок задач-установок. Например: Antwortet auf die Fragen. Beschreibt euer Bild. Bildet neue Wörter. Hört und lest sie vor. Hört den Dialog. Wählt die Schulsachen. Lest den Dialog zur Kontrolle. Lest den Dialog mit

den verteilten Rollen. Prüft und korrigiert Fehler. Ergänzt die Sätze. Fragt und antwortet. Hört und lest den Dialog. Merkt euch. Spielt «Ein Interview». Wählt das Tier nach der Beschreibung. Zeigt «Pantomime» и т. д.;

б) в Учебнике 2 – 47 %. Например: Antworten An der Rezeption. Hören und lesen Sie. Beantworten Sie die Fragen zum Text mit ja oder nein. Berichten Sie über Ihre Heimatstadt. Beschreiben Sie Ihre Wohnung. Bilden Sie Fragen und antworten Sie. Diskutieren Sie in kleinen Gruppen und berichten Sie. Ergänzen Sie die Informationen. Formulieren Sie Fragen und antworten Sie. Geben Sie die Informationen wieder. Hören Sie den Text und verbinden Sie. Lesen Sie die Informationen. Ordnen Sie die Sprachen zu. Schreiben Sie den Reisebericht von Marie im Perfekt. Sortieren Sie die Wörter;

– *вопросительных предложений с вопросительными словами:*

а) в Учебнике 1 представлены 22 % от общего числа формулировок задач-установок: Wann machen das die Kinder? Warum ist der Schnee auf alle Blumen böse? Was erzählen die Zitrone und der Apfel? Welche Möbel sind im Zimmer? Welche Spiele macht euch Spaß? Welche Tiere „sprechen“ so? Wer gehört nicht zur Familie? Wie bewegen sich die Tiere? Wo sind meine Schulsachen? Über welche Jahreszeit sagt ihr? и др.;

б) в Учебнике 2 – 17 %: Was brauchen Sie noch? Welche Adjektive passen? Welche Gegenstände haben Sie in Ihrer Wohnung? Wer ist das? Was ist das? Wer soll etwas tun? Wie fahren Sie in den Urlaub? Wie heißt der Artikel? Welches Nomen hat einen anderen Artikel? Wie heißt der bestimmte Artikel? Wie heißt der Infinitiv? Wie heißt die Frage? Wie lange dauert ..? Wie lautet die richtige Form? Wie sind die Zimmer? Wie wohnen Sie? Wiederholen Sie die Modalverben im Präsens. Wissen Sie das? Wo kann man wohnen? Wo stehen diese Gegenstände? Wo war das erste Kaffeehaus (Café) in Europa? Wo waren Sie schon überall? Wo wohnen die meisten Menschen? Woher kommen die Personen? Woher kommt das Auto? и др.;

– *императивных синтаксических конструкций в комбинации с вопросительными предложениями:*

а) в Учебнике 1 составляют 19 %. Например:

Hört und antwortet: «Wie heißt das Land?»

Lest: Wie sind die Laternen?

Ratet mal: Wie heißt das Tier?

Schnell in die Schule! a. Hört, seht das Bild an und antwortet: «Wohin laufen die Kinder?». b. Lest den Dialog und antwortet: «Stimmt das?» / «Stimmt das nicht?». c. Lest den Dialog mit den verteilten Rollen.

Spielt. a. «Ich heiße Wie heißt du?» Spielt weiter mit anderen Namen. b. «Wie bitte?»

Spielt. a. «Prahlschank» b. «Kettenspiel». Fragt und antwortet im schnellen Tempo.

Wählt: Was ist richtig? и др.;

б) в Учебнике 2 – 9 %. Например:

Berichten Sie. Gibt es solche Regeln auch in Ihrem Haus? Sie sind in einem Krankenhaus?

Hören Sie den Dialog. Welche Antwort ist richtig? Kreuzen Sie an.

Ordnen Sie zu. Welche Wörter passen zu welchem Verkehrsmittel/zu welchen Verkehrsmitteln?

Was ist passiert? Berichten Sie im Perfekt.

Wie heißt das Gegenteil? Formulieren Sie Sätze.

Variation: Lesen Sie den Dialog und ergänzen Sie die Verben и др.;

– *вопросительных предложений без вопросительных слов*. Например: Liegen eure Schulsachen in Ordnung? Liegen Jans Schulsachen in Ordnung? Macht ihr auch das gut? Machen die Tiere wirklich Sport? Esst ihr gern belegte Brote? Falsch oder richtig? Isst Tante Emma gesund oder nicht gesund? Sind die Tiere gute Freunde für euch? Schmecken oder schmeckt? Stimmt das? (Учебник 1); Gibt es einen Grund, nicht in den Urlaub zu fahren? Hast du schon ? Wissen Sie das? (Учебник 2);

– *инфинитивных синтаксических конструкций*. Например: Über Möbel erzählen. Tiere beschreiben. Nach dem Alter fragen und antworten. Tiere beschreiben. Über Möbel erzählen. (Учебник 1); Fragen und Antworten. (Учебник 2);

– *номинативных конструкций с существительными со значением действия/состояния*. Например: Namen: Vornamen, Familiennamen / Nachnamen; Kettenspiel; (Учебник 1). Das WIE-VIELE-Quiz; Fragen zum Dialog; Variation (Учебник 2);

– *модальных конструкций* (только в Учебнике 1). Например: Das können die Tiere machen. Könnt ihr das gut machen? Könnt ihr über einen Bauernhof erzählen?

Как видно из анализа, и в Учебнике 1, и в Учебнике 2 большинство формулировок задач-установок упражнений строится с помощью императивных синтаксических конструкций. Далее по частоте использования следуют вопросительные предложения с вопросительными словами, после которых идут императивные синтаксические конструкции в комбинации с вопросительными предложениями. Инфинитивные синтаксические конструкции, номинативные конструкции с существительными со значением действия/состояния, модальные конструкции, вопросительные предложения без вопросительных слов используются авторами обоих учебников довольно редко. Конструкции в сослагательном наклонении Konjunktiv не употребляются ни в первом, ни во втором учебнике.

Важно также отметить следующие морфологические и синтаксические особенности использования императивных конструкций в формулировках задач-установок: в Учебнике 1 применяются конструкции повелительного наклонения второго лица множественного числа, что соответствует обращению на «ты» к нескольким лицам, в Учебнике 2 авторы употребляют повелительное наклонение с местоимением Sie, т. е. обращение на «вы», что является вежливым обращением к одному или нескольким лицам сразу. Данные отличия, несмотря на то, что и первый и второй учебники предназначены для начинающих изучать немецкий язык, объясняются, главным образом, возрастными категориями аудитории, для которой были составлены учебники, ведь возраст является одним из признаков ситуации общения, влияющих на выбор формы обращения.

Учебник 1 рассчитан на учеников 3 класса. К детям такого возраста принято обращаться на «ты». Начиная с учебников для 10 класса, авторы-составители переходят в формулировках заданий к вежливой формуле обращения. Кроме этого, так как основная часть упражнений выполняется в классе, то задания с использованием местоимения второго лица

множественного числа означает также обращение к нескольким лицам (к классу), поскольку речь учителя часто обращена ко всем ученикам. Следовательно, задания упражнений учебника сформулированы таким образом, чтобы они не отличались от установок педагога на уроке.

Учебник 2 предназначен для широкого круга изучающих немецкий язык со стартового уровня, и четкие возрастные границы адресата определить в данном случае сложно, поэтому составители выбрали вежливую формулу обращения, в первую очередь, как стратегию выражения доброжелательного отношения к собеседнику.

Обращения в установках упражнений в обоих учебниках характеризуются четкостью и лаконичностью, клишированностью используемых конструкций. Сложных составных предложений, дополнительных слов, сочетаний, комбинаций нескольких способов языкового выражения вежливости (например: *bitte, vielleicht, wohl*), настойчивости (например: *Achtung! schneller, lauter*) и других лексических единиц нами не выявлено.

Формулировки задач-установок с использованием повелительного наклонения, с одной стороны, позволяют быстро и однозначно понимать поставленную задачу, что положительно сказывается на качестве ее выполнения, и, с другой, показывают, какие именно навыки отрабатываются в данном задании (например: в Учебнике 1: *Lest den Text. Hört den Dialog. Schreibt. Sprecht*. В Учебнике 2: *Lesen Sie. Hören Sie. Schreiben Sie. Sprechen Sie*). С их помощью реализуются императивные и манипулятивно-консолидирующие коммуникативные стратегии дидактического дискурса, характерные для начального этапа изучения немецкого языка.

Следующую многочисленную группу конструкций, применяемых в формулировках задач-установок, представляют вопросительные предложения с вопросительными словами. Такие конструкции представлены в этих двух учебниках различными вопросами, например: *Wer? Was? Welcher? Wann? Wo? Woher? Wie? Wie viele? Warum?* Вопросительные предложения также не содержат дополнительных слов и сочетаний, придающих формулировкам задач-установок эмоциональную окраску. Например: *doch, denn, eigentlich*. Наличие большого количества вопросов в заданиях подтверждает коммуникативную направленность дидактического дискурса упражнений в рассматриваемых учебниках.

Использование императивных синтаксических конструкций в комбинации с вопросительными предложениями характерно и для первого, и для второго учебников. Данные конструкции позволяют более ярко моделировать коммуникативную ситуацию, вовлекая обучающихся в дискурс, что позволяет наиболее эффективно сформировать у них навыки иноязычного общения.

Заклучение. Таким образом, анализ лексико-грамматических особенностей формулировок задач-установок упражнений в учебниках немецкого языка для начинающих как русскоязычных, так и немецкоязычных авторов, свидетельствует о преобладании императивных синтаксических конструкций и вопросительных предложений, обращенных напрямую к обучающимся, тем самым вовлекая их в диалог и стимулируя к выполнению того или иного речевого действия. Данные конструкции являются аутентичными речевыми образцами, они легко запоминаются и просты в применении, что способствует эффективному взаимодействию автора

(адресанта) и обучающегося (адресата) как в ходе отдельной речевой ситуации, так и в процессе дидактического дискурса в целом.

ЛИТЕРАТУРА

Балабанова, Т. Н. (2018). Педагогический дискурс как разновидность дидактического. [В:] *Гуманитарные научные исследования*, № 11. [Электронный ресурс]. URL: <http://human.snauka.ru/2018/11/25260> (дата обращения: 12.11.2019).

Балабанова, Т. Н. (2019а). Педагогический дискурс как разновидность устной коммуникации. [В:] *Итоги научных исследований ученых МГУ имени А. А. Кулешова*. Материалы науч.-метод. конф. Сычова Е. К. (ред.). Могилев, с. 50–51.

Балабанова, Т. Н. (2019б). Понятие дискурса в философии, психологии, лингвистике. [В:] *Немецкий язык – лингводидактическое обеспечение и методика преподавания*. Сб. науч. ст., посвященный памяти Сергея Александровича Носкова (1943–2018). Иванов Е. Е. (ред.). Могилев, с. 67–71.

Балабанова, Т. Н. и Грушецкая, Е. Н. (2019). Стратегии дидактического дискурса. [В:] *Теоретические и практические предпосылки подготовки полилингвальных специалистов в УВО*. V Международный научно-практический онлайн-семинар (вебинар). Могилев, с. 55–57.

Бим, И. Л. (1988). *Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе. Проблемы и перспективы*. Москва, 255 с.

Будько, А. Ф. и Урбанович, И. Ю. (2018). *Немецкий язык*. Учеб. пособие для 3-го кл. учреждений общ. сред. образования с рус. яз. обучения: с электронным приложением. В 2 ч. Ч. 2. Минск, 142 с.

Василенко, Е. Н. (2012). Дискурс как лингвистический феномен. [У:] *Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі: гісторыя, філасофія, філалогія*. Магілёў, № 2 (40), с. 81–86.

Василенко, Е. Н. (2015). О речевых жанрах и дискурсе. [У:] *Актуальныя праблемы філалогіі і методыкі выкладання філалагічных навук*. Зб. навук. арт. Мінск, с. 214–218.

Василенко, Е. Н. (2017). Основные критерии типологии дискурса. [У:] *Куляшоўскія чытанні – 2017*. Матэрыялы Міжнароднай навук.-практ. канф. Магілёў, с. 100–102.

Грушецкая, Е. Н. (2018). Коммуникативно-прагматический аспект педагогического дискурса. [В:] *Аномалия в языке, гармония в речи*. Сб. науч. ст. Крючкова А. Ю. (отв. ред.). Минск, с. 75–78.

Захаров, В. С. и Редькина, О. Ю. (2016). Характер соотношения языковых функций в рамках дидактического дискурса. [В:] *Вестник Челябинского государственного университета*. Челябинск, № 7 (389), с. 60–63.

Карасик, В. И. (2000). О типах дискурса. [В:] *Языковая личность: институциональный и персональный дискурс*. Сб. науч. тр. Волгоград, с. 5–20.

Карасик, В. И. (2004). *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Москва, 390 с.

Олешков, М. Ю. (2010). Императив в педагогическом дискурсе. [В:] *Проблемы динамической лингвистики*. Материалы Междунар. научн. конф., посвящённой 80-летию профессора Л. Н. Мурзина (Пермь, 12–14 мая 2010 г.). Мишланов В. А. (отв. ред.). Пермь, с. 513–520.

Шевцова, А. К. (2018). Белорусский рекламный дискурс сквозь призму глобализационных процессов: сопоставительный аспект. [В:] *Rusistica Latviensis*–8. Сб. ст. Рига, с. 148–157.

Buscha, A. & Szilvia, S. (2008). *Begegnungen: Deutsch als Fremdsprache Integriertes Kurs- und Arbeitsbuch Sprachniveau A1 +*. Leipzig, 172 S.

Подано до редакції 16.03.2020 року

Прийнято до друку 21.04.2020 року

УДК 811.161.1'373.23

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204083>

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ВАРИАНТОВ АНТРОПОНИМОВ НА ПОГРАНИЧЬЕ

Екатерина Вертейко

*старший преподаватель кафедры общего и русского языкознания Брестского
государственного университета имени А. С. Пушкина (Брест, Беларусь)*

e-mail: katsiarynaviartseika@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7634-8992

Статья выполнена на основе исследования польскоязычных записей имен, сделанных в книгах учета жителей Полесского воеводства в период с 1919 г. по 1939 г., принадлежащих фондам Государственного архива Брестской области. Работа освещает различные аспекты адаптации христианских имен русским, белорусским и польским языками на Брестчине, а также исследует лексические, фонетические и грамматические проявления межъязыковой интерференции в 1-й половине XX века на пограничье.

Ключевые слова: *вариативность; антропонимикон; пограничье; адаптация христианских имен; система вокализма и консонантизма; интерференция.*

Vartseika Katsiaryna. Reasons for the Emergence of Variants of Anthroponyms in the Borderlands.

The article is based on the study of entries of names made in Polish in the books of registration of residents of Polesie Voivodeship from 1919 to 1939, which belong to the funds of the State Archive of Brest Region.

The choice of Brest region as the area for conducting onomastic research is determined by the geopolitical, historical, and cultural significance of this territory. The characteristic feature of the region is its borderland position both geographically and ethnically, since Brest region is located at the junction of the Belarusian, Polish and Ukrainian areas.

A distinctive feature of the repertoire of names of the borderland of Belarus in the first half of the 20th century was the coexistence of three systems of naming: church-canonical Russian language, Catholic Polish language and local, determined by the peculiarities of the Belarusian language and local dialect. The subject of analysis in the article was the variety of phonetic and morphological variants of personal proper names that functioned during the period under study both among of the Orthodox and Catholic residents.

The article highlights various aspects of the adaptation of Christian names to the Russian, Belarusian and Polish languages in Brest region from both diachronic and synchronous perspective.

From the diachronic perspective, the presence of various variants of anthroponyms is due to the development of Old Russian and Old Polish languages, i.e. various historical processes that took place in the spheres of vocalism and consonantism: various vowels and consonants, the appearance of prosthetic and epenthetic sounds, numerous transformations in the groups of vowels and consonants.

From the synchronous perspective, the article analyzes the variants of names containing the characteristic linguistic features of the Belarusian language, as well as variants of personal names, which are distinguished by dialect linguistic features.

The article also explores hypocoristic and deminative versions of Christian names, identifies the most productive word-formation formants, which are reflected in the studied archival documents.

© Вертейко Е., 2020

Finally, the article explores the lexical, phonetic and

grammatical manifestations of interlanguage interference that took place in the repertoire of names of the borderlands in the 1st half of the XX century.

Keywords: *variability; anthroponymy; borderlands; adaptation of Christian names; system of vocalism and consonantism; interference.*

В последнее время усилился интерес лингвистов к проблеме антропонимии пограничных регионов Беларуси. Первые работы по изучению именованной системы белорусско-польского пограничья были написаны известным лингвистом, академиком Н. Бирилло в 60-е годы XX в. Более подробно различные хронологические пласты антропонимии Брестчины исследовала А. Устинович в работе «Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны (XIV–XVIII вв.)». Изучению тенденций в имянаренении на польско-белорусском пограничье (район Белостока и Гродно) посвящены монографии польских ученых: З. Абрамович, Л. Дацевич и Б. Тихонюка. Современной белорусской антропонимике свойственна ориентация как на универсальные явления, так и на национально- и регионально-специфические, последние из которых направлены, прежде всего, на выявление именных ареалов, решение задач типологического и сопоставительного характера.

Выбор Брестчины как региона для проведения ономастических исследований обусловлен геополитической, исторической и культурной значимостью данной территории в общенациональном контексте. Особенностью региона является его пограничное положение как в географическом, так и в этническом отношении, поскольку Брестчина расположена на стыке белорусского, польского и украинского ареалов. Кроме этого, славянская общность, многовековое соседство, бывшее государственное и конфессиональное единство, а также схожие политические процессы, оформившиеся в многократной смене государственной принадлежности этой территории, не могли не отразиться на становлении, развитии и современном состоянии именной системы пограничья.

Отличительной чертой именника Брестчины 1901–1939 г. является сосуществование трех систем имянаренения: церковно-канонической русскоязычной, католической польскоязычной и местной, обусловленной особенностями белорусского языка и местного диалекта. Источником антропонимического материала являются польскоязычные записи, сделанные в книгах учета жителей Полесского воеводства в период с 1919 г. по 1939 г. – 73 документа, принадлежащие фондам Государственного архива Брестской области (ГАБО). Выбор книг учета населения в качестве источника материала оправдан тем, что в них нашли отражение формы, активно функционировавшие в народном языке и сохранившие региональные особенности. Все личные имена в статье приводятся в орфографии оригинала архивных записей.

Как показывает собранный антропонимический материал, православный именник Брестчины в период с 1901 г. по 1939 г. отличался большим количеством вариантов. Эта особенность связана с тем, что в период с 1795 г. по 1921 г. территория современной Брестской области входила в состав Российской империи и, соответственно, все официальные записи велись на русском языке. Позже, согласно Рижскому мирному договору от 18 марта 1921 г., западные земли Беларуси вошли в состав Польши, образовав Полесское воеводство. Вследствие чего официальные записи стали вестись на польском языке. Сложности в письменной передаче имени возникали тогда, когда оно

отсутствовало в римско-католической системе имянаречения либо не пользовалось достаточной популярностью у поляков.

Анализ зафиксированных в архивных документах вариантов антропонимов позволяет говорить о причинах двоякого характера: интралингвистического и экстралингвистического. На диахронном срезе наличие многочисленных вариантов личных имен было обусловлено развитием системы древнерусского языка в целом, на синхронном – межъязыковой интерференцией, имевшей место на исследуемом пограничье.

Процесс формальной адаптации христианских имен, происходивший в восточнославянских языках, привел к возникновению вариантов с различными фонетическими явлениями в области гласных.

В результате действия процесса второй лабиализации в древнерусском языке, т. е. замены гласного [э] в начальном слоге [je] с утратой [j] и преобразованием этого гласного в [o], возникли варианты онимов: *Efrem* > *Ochrem*, *Emilian* > *Omelan*, *Ewsiej* > *Owsiej*, *Ewstafij* > *Estep* > *Ostap*, *Efrosinja* > *Ofrosinja*, *Ewdotja* > *Owdotja*. Позже вследствие влияния аканья происходила замена [э] на [а] и поэтому фиксировались следующие фонетические варианты имен: *Eugeniusz* > *Augeniusz*, *Ermołaj* > *Jarmołaj*, *Jerofiej* > *Jarofiej*, *Eudokim* > *Jawdokim*; *Elżbieta* > *Alżbieta*, *Emilia* > *Amilia*, *Ewdokja* > *Awdotja*, *Efrosinja* > *Afrosinja*, *Eufimja* > *Jafimja*.

Замена инициального [и] на [о], а впоследствии на [а] в акающих говорах привела к возникновению вариантов имен *Iryna* > *Oryna* > *Aryna*. Так, согласно «Словарю русских личных имен» Н. Петровского, *Арина* является народным вариантом имени *Ирина*, а *Орина* – просторечным [Петровский 1995, с. 124]. Также в результате влияния аканья появились варианты *Onufry* > *Anufry*.

Появление протетических звуков [о], [а] в именах возникло вследствие утраты редуцированных вначале перед согласными *р, л, м, н*, а впоследствии, как отмечают исследователи, «по аналогии» [Янкоўскі 1983, с. 149]: *Paraskiewa* > *Opraska* > *Apraska*, *Ksenja* > *Oksenja* > *Aksenja*.

Замена [о] на [у] в онимах *Kozma* > *Kuzma* (греч. Κοσμάς ‘мир, украшение’, стар. *Косма*) [Петровский 1995, с. 137] обусловлена комплексом причин. Согласно этимологическому словарю М. Фасмера, Святой Кузьма считается покровителем брака, т. е. *кует* свадьбу [Фасмер 1986, с. 403]. Возможно, фонетическая близость лексем *Кузьма* и *кузнец* вызвала образование данного варианта имени. В качестве иной причины возникновения варианта *Кузьма* можно предположить удлинение исконного гласного [о] вследствие утраты редуцированных. О подобном пути развития долгого [о] в южнобелорусских говорах пишет Е. Янович и приводит ряд примеров: *гуод*, *крутуой*, *двур* [Янович 1986, с. 97].

В архивных документах зафиксированы случаи замены [и] на [у] после заднеязычного *к*: *Kirgian* > *Kirgian*, *Akilina* > *Akilina* и др. В древнерусском языке данное фонетическое явление наблюдалось очень рано, поскольку сочетания *ки, ги, хи* противоречили закону внутрислогового сингармонизма, т. е. заднеязычные согласные могли сочетаться только с гласными непереднего ряда. В белорусском именнике имеется *Нічыпар* – фонетический вариант канонического имени *Никифор*, в котором произошла первая палатализация заднеязычных.

На пограничье в именах могли возникать эпентетические согласные [в], [х]: *Leon* > *Lewon*, *Radion* > *Radiwon*, *Siluan* > *Silwon*, *Naum* > *Nahum*. Развитие эпентетического [в] в середине слова с последующими [о], [у], как пишет

Е. И. Янович, широко известно в белорусском языке: *наука, павук*, Лявон [Янович 1986, с. 60].

Наблюдаются в онимах фонетические преобразования в группах гласных, обусловленные различными причинами. Стяжение группы гласных [aa] > [a] привело к наличию вариантов имен: *Isaak > Izak, Awraam > Abram*. На восточнославянской почве происходили также процессы, аналогичные процессу монофтонгизации дифтонгов, который берет начало в древнерусском языке: [eo] > [e]/[o]: *Teodor > Fedor/Todor, Feodosi > Fedos/Todos*, Симеонъ > Семень, *Teofila > Tofila, Feodora > Fedora, Feodosja > Fedosja/Chodosia*; [ио] > [о]: *Fiodora > Todora*; [oa] > [o]: *Joachima > Jochima*; [ио] > [е]: *Диомидъ > Демидъ, Дионисий > Денис*; [иу] > [у], [ю]: *Иустина > Юстина > Устина, Лулиана > Ульяна*; [иа] > [я]: *Иаковъ > Яковъ*.

Процессы формальной адаптации христианских имен обусловили наличие вариантов с различными фонетическими явлениями в области согласных. Поскольку в системе древнерусского консонантизма отсутствовал звук *ф*, то в заимствованных словах происходила его замена звуками [x] или [п]: *Foma > Choma/Chima, Filimon > Chilimon, Trofim > Trochim, Stefan > Stepan, Agafon > Agap, Filip > Pilip, Józef > Osip, Prokofij > Prokop, Nikifor > Niczypor; Afanazja > Apanazja, Agafja > Agapja, Аграфена > Агриннина, Stefanja > Степа, Stefanida > Stepanida*. Данное явление широко известно белорусскому и украинскому языкам, в которых помимо вышеперечисленных имелась замена [ф] на [хв], например: *Feodora > Chwiedora, Feodosja > Chodosia > Chwiedosia*. Наличие разнообразных замен звука *ф*, в том числе в антропонимах, подтверждает его неисконность в славянских языках.

В зафиксированных антропонимах также наблюдалось упрощение труднопроизносимых групп согласных: *Евфимий > Ефим, Амвроси > Abrosi, Авксентий > Aksenti, Евстафий > Ostap, Евтѣчій > Jetefij* и др. Спорадически был отмечен эпентетический согласный [н]: *Adrian > Andrejan*.

В восточнославянских языках происходили также изменения морфологической структуры онимов – перемещение их в иные структурные группы. Большое количество вариантов канонических имен являются их народными формами, которым свойственны следующие особенности:

1) усечение конечных слогов [ij], [yj] в мужских именах по аналогии с апеллятивными именами существительными мужского рода вследствие утраты редуцированных: *Artemij > Artiom, Afanasij > Afanas, Dmitrij > Demitr > Dmiter, Ewgenij > Jewhen, Jewtichij > Jewtich, Kondratij > Kondrat, Kornilij > Kornil, Lawrentij > Lawren, Makarij > Makar, Nazarij > Nazar, Parfirij > Parfir, Prokofij > Prokop, Zacharij > Zachar*. В книжной форме перечисленные имена сохранили финаль *ий*, например, *Артемий, Макарий* и др.;

2) замена конечных слогов гласными [o] или [a]: *Kornilij > Kornilo, Jeremiej > Erema, Kiril > Kirilo/Kiriła, Daniel > Daniło/Daniła, Dmitrij > Dmytro, Gabryel > Gawryło/Gawryła, Mikołaj > Mikoła, Paweł > Pawło, Piotr > Pietro, Sawatij > Sawieta*.

В архивных документах зафиксированы как канонические, так и народно-разговорные формы православных антропонимов: *Józef – Osip, Awraam – Abram, Giorgij – Jerzy, Jewstafij – Ostap* и др. Что касается женского имени, то явно преобладают народные формы на *-ia* (*-ья*), в отличие от церковных, имеющих финаль *-ija* (*-ия*): *Darija* (церк.) > *Daria* (нар.), *Marija* (церк.) > *Maria* (нар.), *Natalija* (церк.) > *Natalia* (нар.), *Safija* (церк.) > *Zofja*

(нар.). Спорадически фиксировалась форма *Nadija*, которая, возможно, возникла под влиянием украинского языка.

Специфику процесса адаптации христианских имен в белорусском языке также можно проиллюстрировать различными фонетическими явлениями. В области гласных отмечена афереза безударных гласных [a], [e], [i]: *Afanasij* > *Panas*, *Awakum* > *Wakum*, *Agripina* > *Gripina*, *Anastazja* > *Nastazja*, *Jemieljan* > *Melan*, *Emanuił* > *Manuił*, *Jepatij* > *Paciej* > *Pociej*, *Izydor* > *Sydor*, *Larjon* > *Łarjon*.

Вследствие влияния аканья, свойственного белорусскому языку, имело место неразличение на письме гласных [o] > [a]: *Mojsiej* > *Masiej*, *Mokiej* > *Makiej*, *Sozon* > *Sazon*, *Chodosja* > *Tadosia*, *Sofja* > *Safija*. Возможно, аканье вызвало замену [e] на [a] в именах: *Gerasim* > *Garasim*, *Pantelej* > *Pantalej*, *Seweryn* > *Saweryn*, *Seliwon* > *Salimon*, *Sewostian* > *Sawostian*, *Stefan* > *Stafan*; *Fewronja* > *Chawronja*, *Melanja* > *Małanja*, *Sekletyna* > *Saklatyna*, *Pełagja* > *Pałahēja*, *Serafima* > *Sarafima*, *Stepanida* > *Stapanida*, *Wiera* > *Wiara*, *Helena* > *Halena* (вариант *Halena* был зафиксирован лишь на территории Пружанского района).

Редкая замена [i] на [a] в имени *Filimon* > *Chalimon*, возможно, косвенно связана с отсутствием мягкого заднеязычного [x] в корне слова.

В области вариативности согласных имеется регулярная замена [n] > [m]: *Nikita* > *Mikita*, *Nikonor* > *Mikonor*, *Nikołaj* > *Mikołaj*. Также данная замена спорадически встречается в женских антропонимах, однако она не отличается регулярностью и отмечается в конце слова: *Fotinja* > *Chotymja*, *Макрына* > *Мукрыма*, *Justyna* > *Uscima*, *Serafima* > *Sarafina*.

Наличие в списках имен жителей Брестчины фонетических вариантов антропонимов *Bogdan* > *Bohdan*, *Gabryel* > *Habryel*, *Gafaktion* > *Hałaktion*, *Gerasim* > *Herasim*, *Gordej* > *Hordej*, *Agafja* > *Ahafja*, *Eugenja* > *Ewhenja*, *Pełageja* > *Pałahēja* вызвано характером звука [ɣ], фрикативный характер которого [ʏ] фиксировался на белорусских землях с XIV в. [Янкоўскі 1983, с. 77]. Возможно, вследствие фрикативной артикуляции данного звука произошла также его нерегулярная афереза в имени *Grzegorz* > *Rigor*.

Зафиксированы регулярные замены согласных [z] > [c]: *Onizej* > *Anisim*, *Afanazy* > *Afanasy*, *Bazyli* > *Wasył*, *Dionizy* > *Denis*, *Izydor* > *Isidor*. Замена [д] > [дз] возникла под влиянием белорусского дзеканья: *Awdiej* > *Awdziej*, *Dementi* > *Dziementy*, *Dimitri* > *Dzimitri*, *Demian* > *Dzemian*, *Gordiej* > *Gordziej*, *Mefody* > *Mefodzij*, *Faddiej* > *Fodziej*, *Gienadij* > *Gienadzziej*; *Nadia* > *Nadzia*. Замена [т] > [ц] возникла в результате влияния цеканья: *Awdotja* > *Ewdocja*, *Tatjana* > *Tacjana*.

Спорадически отмечено появление протетических согласных [в] и [h] в следующих именах: *Akiła* > *Wakuła*, *Eremiasz* > *Wieremiej*, *Ipolit* > *Hipolit*, *Ilarja* > *Hilarja*. Распространение протетических [в] и [h] – явление сравнительно позднее. Как пишет Е. И. Янович, протетический [в] известен всем областям восточных славян, но на юго-западе развивался регулярнее, чем на северо-востоке, а зона протезы [h] – юго-западные земли восточного славянства [Янович 1986, с. 69]. Возможно, появление протетического [h] на Брестчине отразило польскоязычную версию данных имен: *Hipolit* (греч. *hippos* ‘конь’ и *λυο* ‘развязывать, распрягать’) и *Hilaria* (женское парное имя к *Hilary*, греч. *hilaros* ‘веселый’) [Петровский 1995, с. 123, 120].

Кроме вариантов антропонимов, свойственных восточнославянским языкам, в т. ч. белорусскому, в архивных документах имеются фонетические

варианты некоторых христианских антропонимов, содержащие диалектные языковые черты. В области вариативности согласных это преимущественно нерегулярные замены в редких женских онимах [н] на [к]: *Minodora* > *Mikidora*, [т] на [вс]: *Sekleŋina* > *Seklewsina*, отражающие чуждый, привнесённый в белорусский именник характер данных антропонимов.

Локальный именник по-своему иллюстрирует иноязычность фонемы [ф] и содержит редкую замену [ф] на [нт]: *Eufimij* > *Entimij*.

В исследованных документах также нерегулярно фиксировались замены согласных [в] на [м] в имени *Seliwon* > *Salimon* и [к] на [h], например: *Jakób* > *Jahób*, *Makar* > *Mahar*, *Mikołaj* > *Mihołaj*.

В области вариативности гласных необходимо отметить развитие дифтонга [ioa] > [ju]: *Иоакимъ* > *Juchim*, возможно, под влиянием польского языка, ср. *Иосиф* (рус.) > *Józef* [ju] (пол.). Один раз зафиксирована замена инициального [i] на [ju]: *Iryna* > *Juryna*.

Различение на письме [a] > [o] привело к появлению в исследуемых документах гиперкорректных форм: *Agiej* > *Ogiej*, *Aleksiej* > *Oleksij*, *Anisim* > *Onisim*, *Afanasij* > *Opanas*, *Aksenty* > *Oksenty*, *Awdziej* > *Owdziej*, *Awierkij* > *Owierkij*, *Awierjan* > *Owierjan*, *Kalistrat* > *Kolistrat*, *Faddiej* > *Fodziej*, *Walentyn* > *Wolentyn*, *Anatolia* > *Ontola*, *Anisja* > *Onisja*, *Agafja* > *Ogafja*, *Charytina* > *Chorytina*, *Łarisa* > *Łorysa*, *Makryna* > *Mokryna*, *Matrona* > *Motrona*, *Paraskiewa* > *Poroskiewa*, *Paulina* > *Powlina*, *Prakseda* > *Prokseda*, *Sałomea* > *Sołomeja*.

Неразличение гласных и совпадение их в звуке [o]: *Harjan* > *Horjan*, *Iwan* > *Iwon*, *Tichon* > *Tochon*, *Julian* > *Jolian*, *Dementi* > *Domenti*, *Demid* > *Domid*, *Samuł* > *Samuł*, *Timofiej* > *Tomofiej*, возможно, было вызвано влиянием оканья, свойственного западнополюсским говорам Брестчины, либо данные формы возникли в результате субъективных факторов: малограмотности или невнимательности переписчиков.

Необходимо отметить, что в одном имени могли происходить целые комплексы фонетических и морфологических преобразований, например: *Ewstafij* > *Ostap* (замена [je] > [o] и [ф] > [п], усечение конечного слога), *Afanasij* > *Panas* (афереза безударного [a] и замена [ф] > [п], усечение конечного слога), *Fewronja* > *Chawronja* (замена [ф] > [х] и [э] > [a]), *Fotinja* > *Chotymja* (замена [ф] > [х] и нерегулярная замена [н] > [м]).

Согласно исследованиям А. К. Устинович, антропонимикону Брестчины XVI–XVII вв. была свойственна разнообразная и достаточно широкая система эмоционально-оценочных форм личных имен, которая нашла отражение в документах деловой письменности. Как показывают наши исследования, в начале XX в. данная особенность все еще имела место в официальных документах, однако количество фиксаций гипокористических форм значительно сократилось. Система суффиксов, используемых в процессе образования форм, также сузилась. Среди зафиксированных гипокористических форм преобладали женские: *Liza* (от *Jelizawieta*), *Justa* (от *Justinja*), *Luba* (от *Lubow*), *Lusia* (от *Ludmila*), *Nadzia* (от *Nadziezda*), *Gienia* (от *Jewgienia*), *Ola* (от *Olga*), *Raja* (от *Raisa*), *Solocha* (от *Solomonja*), *Sanklita* / *Sieklata* / *Sinklita* (от *Sekletinja*), *Stefa/Stepa* (от *Stefanja*), *Zina* (от *Zinaida*), но отмечены и мужские: *Giena* (от *Gienadij*), *Maks* (от *Maksim*), *Ženia* (от *Eugeniusz*), *Mech* (от *Michal*), *Parfion* (от *Parfenti*), *Sozon* (от *Sozonty*) и др.

Во время образования демуниативных форм имен могли происходить морфологические преобразования заимствованных христианских антропонимов на восточнославянской языковой почве, которые проявились в

использовании суффиксов *-s/ś, -k(o), -uch, -och, -uk, -us, -as, -sza, -dzia, -cha, -nia, -ka, -yna, -la*: Antoni > Antos, Antoś, Teodor > Todos, Awierian > Awierko, Lew > Lewko, Jerzy > Jurko, Mark > Marko, Ewtichij > Jewtuch, Timofiej > Timoch/Tymoch, Konstanty > Kościuk/Kostus, Piotr > Pietruk, Kondratij > Kondras, Małanja > Małasza, Natalia > Natasza, Paraskiewa > Parasza, Anna > Andzia, Kławdja > Kławdzia, Lidia > Lidzia, Ewdokja > Ewdocha, Maria > Mania, Zofia > Zonia, Warwara > Wronia, Darja > Adarka, Paraskiewa > Paraska, Natalja > Natalka, Mełanja > Małasza, Pełageja > Pałasza, Katarzyna > Katryna, Marja > Marila, Maryla, Natalia > Natalia.

Орфографические варианты православных антропонимов в документах немногочисленны и различаются написанием вследствие отсутствия единой орфографической нормы: Калистратъ > Калистратъ, Авиwakum > Awakum, Sawwa > Sawa, Агрипина > Agripina, Julianna > Juliana.

В восточнославянских языках происходило также семантическое приспособление латинских и греческих антропонимов, в основном, путем замены заимствованного имени русским с ясной семантикой. Имена *Вера, Надежда, Любовь* возникли в результате калькирования греческих *Fides, Spes, Caritas*. Славянское имя *Богдан* соответствовало христианскому *Феодор* (греч. θεός ‘Бог’ и δῶρον ‘дар’).

В польском языке семантическое приспособление латинских и греческих антропонимов также происходило путем перевода или калькирования его структуры. Например, старопольское имя *Szczęśny* имеет христианское соответствие *Feliks* (лат. *felix* – *szczęśliwy* ‘счастливый’), *Lasota* – *Sylwester* (лат. *silvester* – лесной, *las-*, ‘поросший лесом, лесистый’), *Bogumił* – *Teofil* (греч. θεός ‘Бог, божество’ и φιλέω ‘любить’).

Процесс адаптации христианских имен в польском языке можно проиллюстрировать различными фонетическими явлениями. Переход гласных переднего ряда в гласные непереднего ряда в позиции перед твердыми переднеязычными зубными согласными происходил в результате действия древнего процесса *przejęsłu polskiego (lechickiego)* (лехитской перегласовки). Данный процесс отражен в имени *Piotr* (пол.), которое было заимствовано польским именником из латинского языка *Petrus* (лат.) [Dubisz 2006, с. 83].

Переход мягких переднеязычных зубных согласных [tʰ], [dʰ] в аффрикаты [cʰ], [dzʰ] является результатом древнего процесса смягчения согласных, который имелся в польском языке [Dubisz 2006, с. 145]. В результате действия процесса возникли имена: *Martinus* (лат.) > *Marcin* (пол.), *Egidius* (лат.) > *Idzi* (пол.). Более поздним процессом является переход фонемы [rʰ] в шипящий [ř] в имени *Christoforus* (лат.) > *Krzysztof* (пол.). В некоторых именах мягкие сочетания *ti, di, ri* отвердели и трансформировались в *ty, dy, ry*: *Walenty, Benedykt, Henryk*.

В связи с отсутствием фонем [f], [fʰ] в старопольском языке происходила замена [f] на [p] либо [b] как в апеллятивной лексике, например *firmare* (лат.) > *bierzmować* (пол.), так и в именах *Stephanus* (лат.) > *Szczepan* (пол.), *Fabianus* (лат.) > *Pabian* (пол., позже *Fabian*), *Rafaël* (лат.) > *Rafał* (пол., позже *Rafał*) [Dubisz 2006, s. 153].

На польскую именовую систему, кроме латинского, оказывали влияние также немецкий и чешский языки. Проявлением раннего немецкого влияния является замена латинского [s] на [z], [ž]: *Simon* > *Szymon*, *Ambrosius* > *Ambroży*, *Elisabeth* > *Elżbieta*. К более поздним заимствованиям из немецкого языка относятся такие онимы, как *Anzelm* (пол.) > др.-герм. *Ansehalm* из *ans, as*

– божество' и *helm* – шлем > *Anselmus* (лат.), *Zygmunt* (пол.) > др.-герм. *Sigimund* (*Sigismund*) из *sigis*, *sigu* – победа и *mund*, *mund* – защита > *Sigismundus*, *Sigmundus* (лат.), *Zofia* (пол.) > греч. *Σοφία* – мудрость, знание > *Sophia* (лат.).

Займствованием из чешского языка является славянский оним *Wacław*, образованный от общеславянского *Ventjeslaw*: *Wenceslaus* (лат.) > *Więclaw* (пол.).

Изменения морфологической структуры антропонимов в польском именнике проявились в усечении конечных слогов: *Dominicus* (лат.) > *Dominik* (пол.), *Constantinus* (лат.) > *Konstantyn/Konstanty* (пол.), *Nicolaus* (лат. из греч.) > *Mikolaj* (пол.) и др. Усечение конечного слога происходило как с сохранением грамматических характеристик имени: *Gregorius* (лат.) > *Grzegorz* (пол.), *Aemilius* (лат.) > *Emil* (пол.), *Cornelius* (лат.) > *Kornel* (пол.), так и с изменением типа склонения антропонима на адъективный: *Antonius* (лат.) > *Antoni* (пол. род. п. *Antoni-ego*), *Basilius* > *Bazyli* (*Bazyli-ego*), *Aleksy*, *Ambroży*, *Anastazy*, *Apolinary*, *Bonifacy*, *Cezary*, *Damazy*, *Dezydery*, *Dionizy*, *Eustachy*, *Gerwazy*, *Hilary*, *Ignacy*, *January*, *Jerzy* (из *Georgius* с переходом *g > j*) и др.

Латинские имена на *-ius/-us* при функционировании в польском языке также могли изменять свою структуру и в некоторых случаях трансформировались в *-usz*: *Eugenius* (лат.) > *Eugeniusz* (пол.), *Eustachius* (лат.) > *Eustachiusz* (пол.), *Irenaeus* (лат.) > *Ireneusz* (пол.), *Julius* (лат.) > *Juliusz* (пол.), *Claudius* (лат.) > *Klaudiusz* (пол.), *Sergius* (лат.) > *Sergiusz* (пол.), *Thaddaeus* (лат.) > *Tadeusz* (пол.). Латинские имена на *-as* в польском языке стали оканчиваться на *-asz*: *Lucas* (лат.) > *Lukasz* (пол.), *Tomas* (лат.) > *Tomasz* (пол.).

В результате сосуществования православной и католической традиций в имянаренении, а также взаимодействия славянских языков (польского, белорусского, русского и украинского) в именнике Брестчины 1-й половины XX века происходили различные интерференционные процессы. Впервые понятие «интерференция» дефинировал У. Вайнрайх в 1979 г., назвав данным термином «те случаи отклонения от норм любого из языков, которые происходят в речи двуязычных (лица, попеременно пользующиеся двумя языками) в результате того, что они знают больше языков, чем один, т. е. вследствие языкового контакта» [Вайнрайх 2000, с. 22]. У. Вайнрайх выделил три вида интерференции: лексическую, фонетическую и грамматическую.

Проявлением лексической интерференции на пограничье является синкретизм именослова – взаимопроникновение православной и католической традиций в имянаренении. Оно имеет двоякое направление. С одной стороны, в именовании православных жителей пограничья отмечены христианские имена в католической языковой версии, например, *Barbara* вместо *Warwara*, *Jan* вместо *Iwan*, *Tekla* вместо *Fiokła*, *Stefan* вместо *Stepan*, традиционные польские онимы *Władysław*, *Stanisław*, *Ryszard*, а также немногочисленные двойные имена. С другой стороны, отмечено займствование католическим именником брестчан несвойственных ему православных имен: *Wasyli*, *Danil*, *Sergiusz*, *Ksenja*, *Eudokia* и др.

Фонетическая интерференция в имянаренении на пограничье в первой половине XX в. проявлялась во влиянии польского, белорусского и украинского языков на локальный именник, что обусловило появление различных вариантных форм антропонимов.

Эволюция полумягких согласных происходила в славянских языках по-разному. Отсутствие в белорусском и польском языках мягкой фонемы [p']

обусловило наличие следующих вариантов имен на пограничье: *Adrian* > *Adryjan*, *Boris* > *Borys*, *Grigor* > *Rygor*, *Spiridon* > *Spirydon*, *Gurij* > *Guryj*, *Makarij* > *Makaryj*, *Nazari* > *Nazary*, *Onufrij* > *Onufryj*, *Zachari* > *Zachary*, *Agripina* > *Agrypina*, *Charitina* > *Charytyna*, *Charita* > *Charyta*, *Christina* > *Chrystyna*, *Darija* > *Daryja*, *Ekaterina* > *Ekaterzyna*, *Irina* > *Iryna*, *Mokrina* > *Mokrynja*, *Marila* > *Maryla*, *Marianna* > *Maryanna*, *Marina* > *Maryna* и др. Возможно, влиянием украинского языка обусловлено наличие замены *твердый* > *мягкий* согласный вследствие отвердения полумягких, в том числе в именах: *Antip* > *Antyp*, *Dawid* > *Dawyd*, *Denis* > *Denys*, *Emilian* > *Jemyljan*, *Feoktist* > *Feoktyst*, *Ilarion* > *Ylarion*, *Jemiljan* > *Jemylan*, *Kirił* > *Kirył*, *Maksim* > *Maksym*, *Maksimiljan* > *Maksymiljan*, *Martin* > *Martyn*, *Nikita* > *Mykita*, *Nikodim* > *Nikodym*, *Osip* > *Osyp*, *Sergiusz* > *Sergyjusz*, *Silwestr* > *Sylwestr*, *Simon* > *Symon*, *Tichon* > *Tychon*, *Timon* > *Tymon*, *Timofiej* > *Tymofiej*, *Wasili* > *Wasyli*, *Władisław* > *Władysław*, *Aleksij* > *Aleksyj*, *Afanasi* > *Afanazy*, *Auksenti* > *Aksenty*, *Dementi* > *Dementy*, *Dmitri* > *Dmitry*, *Jewtichij* > *Jewtichyj*, *Jepatij* > *Jepatyj*, *Klimentij* > *Klimenty*, *Leonti* > *Leonty*, *Milenti* > *Milenty*, *Anastasiya* > *Anastasyja*, *Chwilina* > *Chwylina* > *Jakylina*, *Efrosinja* > *Afrosynja*, *Justinja* > *Justyna*, *Sekletina* > *Sekletyna*, *Stepanida* > *Stepanyda*, *Walentina* > *Walentyina*, *Wasilisa* > *Wasyliisa* и др.

Отмечена также графическая передача у неслогового по типу белорусского и польского языков: *Ewgenij* > *Eugeniusz*, *Jewfim* > *Eufim*, *Jewdokim* > *Eudokim*, *Jewstafij* > *Eustachiusz*, *Jewtichij* > *Eutichij*; *Jewdokja* > *Eudokja*, *Ewgenia* > *Eugenja*, *Ewfrosinja* > *Eufrosinja*.

В исследованных документах фиксировались варианты имен с заменой губных согласных [в] > [б]: *Абраам* > *Abram*, *Яков* > *Jakob*, *Васил* > *Bazil*, *Гаврыло* > *Gabryel*, *Юв* > *Job*, обусловленные влиянием польского языка.

Замена [st] на [szcz] в некоторых именах также является следствием влияния польского языка на локальный именник: *Stepan* > *Szczepan*, *Stepanida* > *Szczepanida*.

Грамматическая интерференция как следствие влияния польского языка отразилась в отсутствии конечного [j] в следующих мужских антропонимах: *Ananij* > *Anani*, *Anatolij* > *Anatoli*, *Anisij* > *Anisi*, *Arsenij* > *Arseni*, *Artemij* > *Artemi*, *Afanasij* > *Afanasi*, *Antonij* > *Antoni*, *Aksentij* > *Oksenti*, *Awierkij* > *Awierki*, *Dmitrij* > *Dmitri*, *Ewstafij* > *Ewstafi*, *Ewtichij* > *Ewtichi*, *Guryj* > *Gury*, *Ignatij* > *Ignaci*, *Klimentij* > *Klimenti*, *Kornilij* > *Kornili*, *Leontij* > *Leonti*, *Makarij* > *Makari*, *Mifodij* > *Mifodi*, *Onufrij* > *Onufry*, *Sawatij* > *Sawati*, *Wasylij* > *Wasyli*, *Zacharij* > *Zachari*, *Zinowij* > *Zinowi* и др.

В архивных документах в морфемном составе имен также были отмечены суффиксы *-ek*, *-sia*, *-ula*, образующие гипокористические и деминутивные формы имен в польском языке: *Władysław* > *Władek*, *Antonia* > *Antosia*, *Barbara* > *Basia*, *Dominika* > *Dominiisia*, *Ewdokja* > *Ewdosia*, *Efrosinja* > *Prosia*, *Prusia*, *Katarzyna* > *Kasia*, *Ludwika* > *Ludwisia*, *Marja* > *Марися*, *Marta* > *Martosia*, *Zofia* > *Zosia*, *Pietronela* > *Pietrula*.

Как следствие межъязыковой интерференции в пограничном именнике отмечены следующие гибридные региональные формы антропонимов, образованные посредством сложения компонентов онима из различных календарей – православного и католического: *Wawrzyniec* (кат.) + *Lawrenty* (прав.) = *Wawrenty* (пер.), *Elizawieta* (прав.) + *Elżbieta* (кат.) = *Elizbieta* (пер.), *Justyna* (кат.) + *Ustinja* (прав.) = *Justynja* (пер.).

В католическом пограничном именнике имеется значительно меньше вариантов. Имена католиков фиксировались в документах в канонической и в

освоенной польским языком формах: *Chrystyan* > *Krystyn* (нар.), при этом преобладали календарные формы имен.

Вследствие придыхательной артикуляции возникли протетические согласные в именах *Anna* > *Hanna*, *Joanna* > *Johanna* и др. На месте удвоенного согласного появлялся одиночный и наоборот в именах *Hippolit* > *Hipolit*, *Kamilla* > *Kamila*, *Adella* > *Adela*, *Emilla* > *Emilia*, *Izabella* > *Izabela*, *Juliana* > *Juliana*, *Kamilla* > *Kamila*, *Marianna* > *Mariana* и др.

Спорадически в католических именах фиксировалась афереза начальных безударных гласных [a], [e]: *Apolonja* > *Polonja*, *Eleonora* > *Leonora*.

Возможно, вследствие свойственного белорусскому языку аканья возникли следующие диалектные формы имен: *Eugeniusz* > *Augeniusz*, *Seweryn* > *Saweryn*, *Sylwiusz* > *Salwin*, *Emilia* > *Amilia*, *Jukunda* > *Jakunda*, *Serafima* > *Sarafina*.

Оригинальными являются диалектные формы католических антропонимов *Bolesław* > *Bolisław* (возможно, влияние западнополюсского перехода *e* в *u*), а также *Jadwiga* > *Jedwiga* > *Judwiga*.

Гиперкорректными являются варианты имен *Karol* > *Korol*, *Wawrzyniec* > *Wowrzyniec*, *Sabina* > *Sobina*.

Вариантное написание [j] вместо [i] перед *a* в женских католических антропонимах *Eugenia* > *Eugenja*, *Julja* > *Julia*, *Maria* > *Marja*, *Marianna* > *Marjanna*, *Stefania* > *Stefanja*, *Zofia* > *Zofja* и др., может быть, связано с отсутствием общепринятой орфографической нормы. Реформа польской орфографии, окончательно закрепившая написание *j* только после букв *c*, *z*, *s*, произошла лишь в 1936 г., а исследуемые документы датируются 1919–1930 гг. Спорадически отмечались орфографические варианты антропонимов: *Jakób* > *Jakub*, обусловленное тем, что современное написание *Jakub* было официально закреплено также лишь в 1936 г.

Языковая интерференция, возникшая в результате взаимовлияния белорусского и русского языков на пограничье, вызвала наличие следующих региональных форм католических антропонимов: *Ambroży* (кат.) > *Abrosi* (пер.), *Antoni* (кат.) > *Antonij*/*Antoś* (пер.), *Arkadiusz* (кат.) > *Arkadij* (пер.), *Cezariusz* (кат.) > *Cezarij* (пер.), *Grzegorz* (кат.) > *Griegor* (пер.), *Ignacy* (кат.) > *Ignatij*/*Ignat* (пер.), *Julian* (кат.) > *Uljan* (пер.), *Juliana* (кат.) > *Ułana* (пер.), *Klemens* (кат.) > *Klementy* (пер.), *Nikodem* (кат.) > *Nikodim* (пер.), *Sergiusz* (кат.) > *Sergiej* (пер.), *Sylwestr* (кат.) > *Silwestr* (пер.), *Walenty* (кат.) > *Walentyń* (пер.), *Wincenty* (кат.) > *Wikientij* (пер.), *Władysław* (кат.) > *Władisław* (пер.), *Zygmund* (кат.) > *Zigmund* (пер.), *Dominik* (кат.) > *Domienik* (пер.), *Emilian* (кат.) > *Emeljan* (пер.), *Kamila* (кат.) > *Kamilija* (пер.), *Katarzyna* (кат.) > *Katerzyna* (пер.), *Kazimiera* (кат.) > *Kazimira* (пер.), *Krystyna* (кат.) > *Chrystyna* (пер.), *Nadzieja* (кат.) > *Nadzieźda* (пер.), *Salomea* (кат.) > *Solomeja* (пер.), *Wiara* (кат.) > *Wiera* (пер.) и др. Вторые формы в перечисленных рядах не являются каноническими католическими именами, а содержат черты восточнославянских языков и православной традиции имянаречения.

В результате взаимовлияния систем имянаречения зафиксированы в архивных документах редкие гибридные формы католических антропонимов: *Wincenty* (кат.) + *Wikientij* (прав.) = *Wincentij* (пер.), *Jelizawieta* (прав.) + *Elżbieta* (кат.) = *Jelzbieta* (пер.), *Elizbieta* (пер.).

Что касается фиксации в архивных документах гипокористических и деминутивных форм имен, то, как позволяют утверждать наши наблюдения, преобладали гипокористические формы женских имен: *Agnieszka* > *Agnisia*,

Antonia > *Antosia*, Czesława > *Czesia*, Danuta > *Dana* > *Danusia*, Eugenia > *Genia*, Franciszka > *Frania* > *Franio*, Irena > *Ira*, Janina > *Jana*, Justyna > *Justa*, Julia > *Jula*, Karolina > *Karola*, Lidia > *Lida*, Lubow > *Luba*, Ludmiła > *Ludzia*, Ludwika > *Lusia*, Mełania > *Małasza*, Marcela > *Marcia*, Nadzieja > *Nadzia*, Stanisława > *Stasia*, Stefania > *Stefa*, Zofia > *Zosia* > *Zonia*, Zenaida > *Zina* и др. Наибольшее число вариантов имеет самый популярный на Брестчине оним *Maria*: *Marila* > *Maryla* > *Marysia* > *Mania*. Количество зафиксированных мужских гипокористических форм незначительным: *Bartłomiej* > *Bartosz*, *Franciszek* > *Franc* > *Franek*, *Zbigniew* > *Zbyszek*, *Waldemar* > *Waldus*, *Władysław* > *Władzi*, *Stanisław* > *Stach* > *Stachi*.

Таким образом, возникновение вариантов антропонимов на пограничье обусловлено причинами двоякого характера: интралингвистического и экстралингвистического. На диахронном срезе наличие многочисленных вариантов личных имен детерминировано развитием системы древнерусского языка, т. е. различными историческими процессами, происходившими в системах вокализма и консонантизма.

На синхронном срезе варианты антропонимов, отмеченные на пограничье, содержат характерные фонетические особенности белорусского языка такие, как аканье, дзеканье и цеканье и др. Кроме этого, вариативность пограничного именника – это следствие влияния на него местного диалекта.

Наконец, наличие вариантов личных имен собственных вызвано действием межъязыковой интерференции, возникшей в результате длительного соседства славянских народностей, бывшего государственного и церковного (униатство) единства. В именованной системе пограничья имеют место различные виды языковой интерференции: лексическая (прямые заимствования антропонимов), фонетическая (чередования в области гласных и согласных и др.) и морфологическая. Отмечены также гибридные формы, образованные путем контаминации компонентов онима из различных систем имяназвания – православной и католической.

ЛИТЕРАТУРА

- Вайнрайх, У. (2000). *Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования*. Благовещенск, 264 с.
- Петровский, Н. А. (1995). *Словарь русских личных имён*. Москва, 414 с.
- Фасмер, М. (1986). *Этимологический словарь русского языка*. В 4 т. Т. 2: Е–Муж. Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Москва, 672 с.
- Янкоўскі, Ф. М. (1983). *Гістарычная граматыка беларускай мовы*. 2-е выд., выпр. і дап. Мінск, 271 с.
- Янович, Е. И. (1986). *Историческая грамматика русского языка*. Минск, 318 с.
- Dubisz S., Długosz-Kurczabowa K. (2006). *Gramatyka historyczna języka polskiego w testach, ćwiczeniach i tematach egzaminacyjnych*. Warszawa, 222 s.

Подано до редакції 16.02.2020 року
Прийнято до друку 17.03.2020 року

УДК 811.111'36+81'373

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204085>

ABOUT VARIATIONS IN TRANSLATION NON-FINITE FORMS OF THE VERB FROM ENGLISH INTO RUSSIAN IN THE BELLES-LETTRES

Natallia Golyakevich

*Senior Lecturer of the Department of Theoretical and Applied Linguistics
Mogilev State University by A. A. Kuleshov (Mogilev, Republic of Belarus)*

e-mail: goliakevich@msu.by

ORCID: 0000-0001-7373-5268

This article deals with the peculiarities of the translation of non-finite forms of the verb from English into Russian in the belles-lettres. This problem is not studied well enough in modern scientific literature, while when translating non-finite forms into Russian one can face some difficulties.

Sometimes while translating a text the accent falls on the lexical aspect, first of all on the shades of meaning, but sometimes invisible syntactic mistakes lead not only to stylistic mistakes, but also the misrepresentation of the meaning. Non-finite forms can be used as a subject, a predicative, part of a compound verbal and modal predicate, an object, an adverbial modifier and an attribute.

The infinitive has some nominal characteristics and can be used as a subject, part of a compound nominal predicate, an object and an attribute. As for its verbal characteristics it can take a direct object and has tense and voice distinguishes. As a subject, predicative and adverbial modifiers, it can be translated with the help of the infinitive or a noun. Complexes with the infinitive can be translated by subordinate clauses. If the infinitive is passive, the Russian subordinate clause should have either a passive construction or a non-finite form. If the infinitive is perfect the predicate in the Russian sentence should be used in the past tense. If the perfect infinitive has a passive form the predicative in the Russian subordinate clause should be used in the past tense and have passive voice or a non-finite form.

Complex object can be translated by a subordinate clause, while complex subject can be translated only by a compound sentence.

The gerund is such a non-finite form, which cannot be found in the Russian language. It can be translated into the Russian language with the help of the infinitive, a verbal noun or a subordinate clause.

The combination of the gerund with a possessive pronoun or a noun in the possessive case form an equivalent of a subordinate clause.

Russian present participles can be used only as an attribute, when used in the active voice, while English participles active can be used not only as an attribute, but also as an adverbial modifier. When translating a text, one should pay attention to the place of the participle in the sentence. If it is an attribute it is translated by a Russian participle, if it is used as an adverbial modifier, it is translated by a Russian adverbial participle in the imperative aspect.

Participial constructions have no any equivalents in the Russian language, so they should be translated by an adverbial subordinate clause.

Keywords: *non-finite forms of the verb; the belles-lettres; infinitive; gerund; participle stylistic mistakes; misrepresentation of the meaning.*

Голякевич Наталія. *Про особливості перекладу неособових форм дієслова з англійської на російську мову в художньому тексті.*

© Golyakevich N., 2020

У цій статті розглянуто особливості перекладу неособових форм дієслова з англійської на російську мову в

художньому тексті. Переклад неособових форм англійського дієслова на російську мову викликає певні труднощі, які лише частково описані в наукових працях.

Іноді під час перекладу тексту увага звертається на лексичний аспект, передусім на відтінки значення окремих слів, а непомітні синтаксичні помилки призводять не лише до стилістичних огрехів, але й до неправильної передачі значення речення загалом. Неособові форми дієслова можуть функціонувати як підмет, присудок, частина складеного дієслівного присудка, додаток, обставина та означення в реченні.

Інфінітив має деякі іменникові характеристики і може виступати підметом, частиною складеного іменникового присудка, додатком та означенням. Що стосується його дієслівних характеристик, то він може вживатися із прямим додатком та мати різні форми. У ролі підмета, присудка чи обставини його можна перекладають за допомогою інфінітива чи іменника. Конструкції з інфінітивом перекладаються підрядними реченнями. Якщо інфінітив має форму пасиву, то підрядне речення в російській мові містить пасивну конструкцію чи безособову форму.

Якщо інфінітив уживається у формі *Perfect*, то в російському реченні він перекладається в минулому часі. Якщо такий інфінітив має пасивну форму, то присудок російському підрядному реченні слід уживати в минулому часі і пасивному стані або використати безособову форму.

Інфінітивні конструкції перекладаються підрядним або складним реченням.

Герундій – це особлива форма англійської мови, якої немає в російській. Його можна перекласти за допомогою інфінітива, віддієслівного іменника чи підрядного речення.

Поєднання дієслова з присвійним займенником або іменником у родовому відмінку утворюють еквівалент підрядного речення.

Дієприкметники в російській мові можуть функціонувати як означення, якщо вони вжиті в активному стані, тоді як такі ж англійські дієприкметники можуть виконувати роль як означення, так і обставини в реченні. Перекладаючи текст, слід звертати увагу на місце дієприкметника в реченні. Якщо це означення, то воно перекладається російським дієприкметником, а якщо обставина, то тоді для перекладу використовується російський дієприслівниковий зворот.

Дієприкметникові конструкції не мають жодних еквівалентів у російській мові, тому їх слід перекладати підрядним реченням.

Ключові слова: неособові форми дієслова; художній текст; лексичний аспект; стилістичні помилки; спотворення змісту.

The verb is a part of speech, that names actions or presents the state, display of sign, change of sign, etc. [Каменский 2002, p. 94].

Forms of the English verb can be classified as finite and non-finite. «Non-finite forms of the verb differ from the finite forms as they have no category of person, number, time and mood» [Каушанская 2008, p. 76].

The infinitive is the non-finite form of the verb which names a process in a most general way and is the initial form of the verb which is used in the dictionary.

As a subject the infinitive in the sentence is translated into the Russian language by a noun or an infinitive: *To smoke is bad for health.* – *Курить вредно для здоровья.*

As a nominal part of a compound predicate the infinitive is used in combination with the link verb **to be**, which can be translated into the Russian language by the words **закключаются в том, чтобы, состоять в том, чтобы** and in the present simple it is not often translated: *Our plan is to go to the Crimea for summer.* – *Наш план – поехать на лето в Крым.*

As part of the verbal predicate, the infinitive can occur in combination with modal verbs and with verbs expressing the beginning, continuation or the end of an action: *He began to translate the letter.* – *Он начал переводить письмо.*

As an object, the infinitive is translated either by a noun or an indefinite form of a verb. When using analytical forms, the infinitive is usually translated by a subordinate sentence: *They liked nothing so well as to look up at the white flakes.* – *Ничего они так не любили, как наблюдать за белыми хлопьями.*

The infinitive in the function of an attribute is always used after the noun: *I have never known that boy to be on time.* – *Случая не было, чтобы этот человек куда-нибудь опоздал вовремя.*

In this function the infinitive is also used:

a) after indefinite pronouns: *We had nothing to lose.* – *Нам нечего было терять;*

b) an expression of quantity: *I've got no more to add.* – *Мне нечего больше добавить;*

c) the noun-substitute one: *He is the one to be trusted.* – *Он тот, кому можно доверять;*

d) ordinal numerals (especially the first): *Hob is always the last to come to the lesson and the first to leave.* – *Хоб всегда последним приходит на занятия и первым уходит;*

e) substantivized adjectives next, last, much, little, more, enough: *She is the last to be given a good mark.* – *Она последняя, кому надо поставить хорошую оценку.*

The infinitive-attribute may be expressed by a conjunctive infinitive phrase: *I have no idea who to address.* – *Я понятия не имею, к кому обратиться.*

The infinitive in the function of an adverbial modifier is translated with the help of the Russian infinitive or a noun, it is also possible to translate using the verb and the participle: *He was too young to make such decisions.* – *Он был слишком молод, чтобы принимать такие решения.*

The objective with the infinitive construction forms a complex object, thus it follows the predicate of the sentence.

The construction consists of

1) a nominal element (a noun in the common case or a pronoun in the objective case);

2) an infinitive which is in predicate relation to the noun or the pronoun.

In the Russian language there isn't such a construction, and it is translated by a subordinate sentence and such conjunctions as **что, как, чтобы**. The subject of this subordinate clause corresponds to a noun in the common case or a pronoun in the objective case of this construction, and the predicate corresponds to the infinitive of this construction: *Daddy wants him to go back to college, but he won't go.* – *Папа хочет, чтобы он вернулся в колледж, а он не желает.*

The next complex with the infinitive is the «subjective infinitive construction». The translation of the sentence should start with the auxiliary part of the compound verbal predicate. The meaning of this part is translated into the Russian language with the help of the indefinite-personal construction, which is the main sentence in the Russian compound sentence. The noun or pronoun which is the subject in the English sentence becomes the subject of the Russian subordinate clause, while the infinitive is translated by the verb-predicate of the subordinate clause in Russian. A subordinate clause is joined to the verb by means of the conjunctions **что** or **как**. A sentence with subjective infinitive construction can be translated by a simple

sentence in which the indefinite-personal construction is used as an introductory sentence: *He was seen to cross the river.* – *Видели, как он пересёк реку*; *The treaty is said to have been signed yesterday.* – *Говорят, что договор был подписан вчера.*

The gerund is a non-personal form, which is typical only to the English verb and cannot be found in the Russian language. This non – finite form is translated into Russian by an infinitive: *I think of going to the south in the summer.* – *Я думаю поехать на юг летом*; a verbal noun: *I was awakened by their loud talking.* – *Я был разбужен их громким разговором*; a subordinate clause: *Thank you for coming.* – *Благодарю вас за то, что вы пришли.*

The gerund has some functions similar to the infinitive. Most often, the gerund is used after prepositions.

The gerund in the function of the direct object is translated by the infinitive, a noun or a verb in a personal form in the part of the subordinate clause: *I don't mind doing it for you.* – *Я не возражаю сделать это для вас.*

As an attribute, the gerund is used with various prepositions, but most often with the preposition **of**. The gerund in the function of an attribute is translated into Russian by a noun in the genitive case, a noun with a preposition or indefinite form of the verb: *Ginnie took full advantage of his having looked up.* – *Джинни не преминула этим воспользоваться.*

The gerund in the function of an adverbial modifier is always used with the preposition and the noun is usually translated with a preposition, participle or perfect or imperfect verb in a personal form in the part of the subordinate clause: *Excuse me for being late.* – *Извините за опоздание.*

The gerund has a construction called «complex gerund», which is usually translated into the Russian language by a subordinate sentence, the subject of which corresponds to the possessive pronoun or a noun in the possessive or the common case of the English gerundial construction, and the predicate corresponds to the gerund of this construction: *We are looking forward to Peter's coming back.* – *Мы с нетерпением ожидаем приезд Пети.*

The present participle has no the function of the subject, the object or part of a compound verbal predicate. One of the main functions of the present and past participle is the function of an attribute and it corresponds to the Russian participle.

Participle, placed before the modified noun, is usually translated into the Russian language by present participle active or the past participle passive tense: *«If she was half as good-looking as she thinks she is, she'd be goddam lucky»*, – *Selena's brother said.* – *«Да будь она хоть вполонину такая хорошенькая, как она воображает, можно было б считать, что ей чертовски повезло»*, – *сказал Селинин брат.*

After a noun the Participle usually introduces a participial construction which is translated into Russian by Present Participle active or passive or by Past Participle active or passive: *We went along the street leading to the seashore.* – *Мы шли вдоль улицы, ведущей к побережью.* This participial construction can be translated into Russian by a subordinate attributive clause.

As adverbial modifiers the Participle corresponds to the Russian adverbial participle. As an adverbial modifier of time participle constructions correspond to the subordinate clauses of time. In this function Participle or a participle construction can be translated by an adverbial sentence, a noun or an adverbial participle construction: *Returning to London, Arthur threw himself into the work.* – *Вернувшись в Лондон, Артур погрузился в работу.*

Participles, used in the function of an adverbial modifier of cause or reason correspond to the subordinate clauses of reason: *Being impressed by the film, we were silent on the way home.* – *Мы молча шли домой, находясь под впечатлением от фильма.*

Participles used as adverbial modifiers of attendant circumstances cannot be replaced by subordinate clauses. In this case the Participle can be replaced by a finite verb (second predicate): *In a few seconds, he was back, bringing the sandwich half.* – *Но очень скоро он вернулся, неся половину сэндвича.*

As an adverbial modifier of manner it's impossible to replace a participial construction by a subordinate clause. The Participle cannot be replaced by a finite form of the verb, either: *Looking bored, she went through the pockets of her coat.* – *Потом со скучающим видом принялась шарить в карманах пальто.*

The Past Participle in combination with the conjunction **if, unless** occurs in the sentence in the function of the adverbial modifier of condition. Such a participial construction corresponds to a conditional clause and is translated by a conditional sentence: *John will speak for hours unless interrupted.* – *Если его не прервать, то Джон будет говорить часами.*

We can make a conclusion that non-finite forms of the verb in the English language can be used in the sentence as a subject, as part of a compound nominal predicate, part of a compound verbal predicate, an object, an attribute and adverbial modifiers. The translation of non-finite forms of the verbs depends on their function in the sentence.

The infinitive having some nominal characteristics can be used in the sentence as a subject: *Never to study at night was her new unbreakable rule.* – *Никогда не заниматься по ночам было её новым нерушимым правилом;* a part of a compound nominal predicate: *Judy's intention was to become a writer and pay back the money spent on her education.* – *У Джуди было намерение стать писательницей и вернуть деньги, потраченные на её образование;* an object: *Judy was sorrow to leave the farm but glad to see the campus again.* – *Джуди было жалко покидать ферму, но она была рада снова увидеть кампус;* an attribute: *There is nothing to worry about.* – *Не о чём беспокоиться.* It also has some verbal characteristics. It can take a direct object: *I promise never to bother you with any more questions.* – *Я обещаю никогда не беспокоить вас никакими вопросами;* can be modified by an adverb: *She promised to write letters regularly and to describe her college life sincerely.* – *Она обещала регулярно писать и правдиво описывать жизнь в колледже;* has tense and voice distinctions. To express simultaneous actions we use: Indefinite Infinitive Active: *The trouble with college is that you are expected to know such a lot of things you have never heard.* – *Проблема с колледжем заключается в том, что от вас ожидают знания многих вещей, о которых вы никогда не слышали;* Indefinite Infinitive Passive: *She hated to be laughed at because of her ignorance, so she decided to look up all the unknown words in the encyclopedia.* – *Она ненавидела, когда над ней смеялись из-за её невежества, поэтому она решила искать все незнакомые слова в энциклопедии;* the Continuous Infinitive: *It was pleasant to be breathing fresh air again.* – *Было приятно снова дышать свежим воздухом.* To express prior actions we use: Perfect Infinitive Active: *The girl was glad to have been of any help to the old people on the farm.* – *Девочка была рада тому, что помогла старикам на ферме;* Perfect Infinitive Passive: *Judy was happy to have been sent to college to continue her education.* – *Джуди была рада тому, что её отправили продолжить образование;* Perfect Continuous Infinitive: *She was*

sorry to have been treating him so cruelly so long. – Она сожалела о том, что так долго жестоко с ним **обращалась**. A simple form of the English infinitive can be translated by the infinitive of the Russian verb.

As a subject, predicative, part of a compound nominal predicate and an adverbial modifier of purpose the Infinitive can be translated either by an infinitive or a noun: *To skate is pleasant.* – **Кататься** на коньках приятно; *Our plan is to go to the Crimea in summer.* – Наш план – **поехать** на лето в Крым; *He worked hard so as not to lag behind the other students.* – Он усердно работал, **чтобы не отставать** от других студентов.

Word combinations with complex forms of the infinitive are translated in most cases into the Russian language by subordinate clauses. If the English infinitive is used in the passive form it means that a subordinate clause in the Russian language should have a passive construction: *He has a great desire to be invited to the party.* – Он очень хочет, **чтобы его пригласили** на вечер. If the English infinitive is used in the passive form, in this case the predicate in the subordinate clause should be translated into Russian only by a verb in the past tense: *This writer seems to have written a new novel.* – Говорят, что этот писатель **написал новый роман**. If the perfect infinitive is used in the passive form, when translating into Russian the predicate of the subordinate clause should be used in the past tense and passive form: *The book is said to have been sold last week.* – Говорят, что книга **была продана** на прошлой неделе.

Objective with the Infinitive Construction is translated by an object clause and Subjective with the Infinitive Construction can be translated only with the help of a complex sentence : *They saw the fascist plane fly over the houses; they heard the bombs drop and felt the earth shake.* – Они видели, как **фашистский самолёт летел** над домами; они слышали, как **упали бомбы** и почувствовали, как **сотряслась земля**.

The gerund is a non-finite form, which is typical only to the English verb and cannot be found in the Russian language. This non – finite form is translated into Russian by an infinitive: *I think of going to the south in the summer.* – Я думаю **поехать** на юг летом; a verbal noun: *I was awakened by their loud talking.* – Я был разбужен их **громким разговором**; a subordinate clause: *Thank you for coming.* – Благодарю вас за то, **что вы пришли**. The combination of the gerund with a possessive pronoun or a noun in possessive case forms the equivalent of the subordinate clause: *I don't like the idea of Mary's going home alone.* – Мне не нравится мысль о том, **что Мери пойдёт домой одна**; *I stayed at the party a bit longer in spite of her having told me the sad news.* – Я задержался на приёме не смотря на то, **что она сообщила мне печальные новости**.

Russian Participle I Indefinite Active can be used only as an attribute in the sentence, whereas the corresponding English participle can be used in the sentence as an adverbial modifier: *Knowing English well he translated the article without a dictionary.* – **Зная** хорошо английский язык, он перевёл статью без словаря.

When translating we should pay attention to the place of the English participle in the sentence as its place defines its role: if it is used as an attribute it means that we should translate it as a Russian participle, if it is used as an adverbial modifier we should translate it by a Russian imperfective adverbial participle: *The rising sun was hidden by the clouds.* – **Восходящее** солнце было закрыто тучами.

When drawing up a contract for the sale of goods it is necessary to give a detailed description of the goods. – **Составляя** контракт на продажу товара, необходимо давать подробное описание товара.

Participial constructions have no equivalents in the Russian language so they should be translated by adverbial subordinate clauses: *The student knowing English well, the exam didn't last long.* – *Так как студент хорошо знал английский язык, экзамен продолжался недолго.*

So we can make a conclusion that there are a lot of ways to translate non-finite forms from English into Russian, but there are also some peculiarities, connected with each non-finite form and their constructions, such as Objective with the Infinitive Construction, Subjective with the Infinitive Construction and Nominative Absolute Participial construction which have no equivalents in Russian.

ЛИТЕРАТУРА

Голякевич, Н. Д., Притыченко, Н. Г., и Тарасова, Н. В. (2011). *Практическая грамматика английского языка: неличные формы глагола = Practical English grammar: non-finite forms of the verb*. Практикум для студентов университетов специальности «Романо-германская филология». Могилёв, 200 с.

Диккенс, Ч. Рассказ мальчика [Электронный ресурс]. URL: http://www/e-reading/club/bookreader.php/1686/Dickens-Rasskaz_mal%27chika.html (дата доступа: 16.10.2017).

Израилевич, Е. Е. и Качалова, К. Н. (1998). *Практическая грамматика английского языка*. Москва, 672 с.

Каменский, А. И. (2002). *Практическая грамматика английского языка*. Справочное пособие для неяз. вузов. Харьков, 278 с.

Каушанская, В. Л. (2008). *Грамматика английского языка*. Пособие для студентов педагогических институтов. Москва, 384 с.

Кобрина, Н. А., Корнеева, Е. А., Оссовская, М. И., и Гузеева, К. А. (2000). *Грамматика английского языка: Морфология. Синтаксис*. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов и ун-тов по спец. № 2103 «Иностранные языки». Санкт-Петербург, 496 с.

Dickens, Ch. The Child's Story [Electronic resource]. URL: <http://www.lingvistov.ru/blog/reading-club-pre-intermediate-the-childs-story-by-charles-dickens/> (date of access: 27.02.2020).

Webster, J. Daddy-Long-Legs [Electronic resource]. URL: <http://homlib.com/read/webster-j/daddy-long-legs> (date of access: 27.02.2020).

Подано до редакції 25.03.2020 року

Прийнято до друку 21.04.2020 року

УДК 811.161.2:398.32(477.43/44)

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204086>

ВОДА В МАГІЧНИХ ВІРУВАННЯХ ПОДОЛЯН: ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Інна Гороф'янюк

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Вінницького
державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
(Вінниця, Україна)

e-mail: gorofyanyuk@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9836-8270

Вікторія Волинець

здобувачка СВО «бакалавр» спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і
література) Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна)

e-mail: viktoria1909volynets@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6251-1023

Стаття присвячена дослідженню крізь призму етнолінгвістики використання води в магічних ритуалах українців на емпіричній базі центральноподільської говірки села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області. Ритуально-магічна (очисна, апотропейна і продукуюча) семантика води, засвідчена в діалектних текстах говірки, вербалізована в сюжетах про принесення і зберігання води, використання її у весільній, родильній, поховальній обрядовості, у господарській, любовній магії. Спостережено, як до сьогодні співіснують рудименти язичницьких вірувань і християнської традиції використання води, а номінативний корпус на позначення води, її видів, характеристик та дій, пов'язаних із нею, становить чітку систему елементів, які перебувають у різноманітних синтагматичних і парадигматичних відношеннях.

Ключові слова: вода; традиція; вірування; номінація; діалектний текст; діалект; центральноподільська говірка.

Gorofyanyuk Inna, Volynets Viktoria. Water in magical beliefs of the podillians: ethnolinguistic observations.

The research focuses upon nomination and beliefs connected with water, fixed by a special questionnaire in a settlement Rakhni-Lisovi of Shargorod district of Vinnytsia region of Ukraine (Central Podillia dialect).

Lack of systematic descriptions of Podolsky beliefs connected with water in the linguistic plane today on the one hand and wide series of ethnolinguistic material from Slavic countries on the other hand actualize ethnolinguistic analysis of the Podolsky beliefs connected with water, which aims at eliminating gaps in the Ukrainian information space of the traditional beliefs connected with water.

The study attempts to model a detailed invariant structure of beliefs connected with water by means of dialect texts. Each ritual act is presented nominatively and through dialect microtexts that enables analysis motivation of nomens, syntagmatic relations between terms.

It has been concluded, that Podillians appreciate water as a source of life, a means of magical purification. At the same time, water space is conceived as a way to the otherworldly, a place of residence for the unclean powers and souls of the dead.

The sacred properties of water are revealed through its connection with supernatural forces, the use of water during divination, the system of prejudices and reservations about the

use of water.

In the texts of the analyzed dialect we have fixed a wide system of nominative units for the designation of water, its types, characteristics and the actions associated with it: 1) attributive characteristics of water; 2) water as the subject of action; 3) water as an object of action.

Keywords: water; custom; beliefs; nomination; dialect text; dialect; the Central Podillia dialect.

Комплекс міфологічних уявлень про «воду» в європейських народів майже неосяжний, про що свідчать дані багатьох міфологічних, символічних і етнолінгвістичних словників (докл. див.: [Вода 2013]). Міфологічна іпостась води у слов'янських народів найширше представлена в монументальному словнику «Славянские древности: этнолингвистический словарь», біля витоків якого стояв М. Толстой. Л. Виноградова та Г. Плотнікова – авторки відповідної розгорнутої статті ВОДА [Виноградова, Плотнікова 1995] – насампочаток підкреслюють основну символічну опозицію, що наклала відбиток на ставлення слов'ян до водної стихії: «Вода – в народних уявленнях – одна з перших стихій світобудови, джерело життя, засіб магічного очищення. Водночас водний простір осмислювався як межа між цим і тим світом, шлях до потойбічного світу, місце проживання нечистої сили і душ померлих» [Славянская мифология 1995, с. 386].

Вода як феномен культури привертала увагу й українських учених-лінгвістів (В. Жайворонок [Жайворонок 2007], Н. Коваленко [Коваленко 2013], О. Сімович [Сімович 2010] та ін.), натомість феномен «вода» в мовно-культурному просторі подолян ще не став предметом системного аналізу. Оскільки вивчення макрооб'єкту доцільно починати з аналізу його складових, то ми поставили за мету дослідити крізь призму етнолінгвістики використання води в магічних ритуалах українців на емпіричній базі наразі однієї центральноподільської говірки села Рахни-Лісові Шаргородського району Вінницької області.

Отож актуальність розвідки зумовлена, по-перше, необхідністю фіксації інформації про звичаї, обряди, вірування, повір'я, пов'язані з водою, та інтерпретації духовної культури подолян через мову; по-друге, відсутністю фіксації номінативних одиниць, виявлених на матеріалах діалектних текстів подільських говірок, що стосуються поняття «вода»; по-третє, вивчення та дослідження обрядового, релігійного використання води подолянами в номінаційному та етнолінгвістичному аспектах є цілком новим, що й підтверджує наукову цінність наших студій.

Предметом аналізу стали діалектні тексти, записані за етнолінгвістичним питальником (укладач – В. Волинець) від шести носіїв зазначеної говірки, загальний обсяг текстів – 152 хвилини.

Символіка води пов'язана, з одного боку, з її природними властивостями – свіжістю, прозорістю, здатністю очищати, із швидким рухом, з іншого боку – з міфологічними уявленнями про воду як чуже і небезпечне середовище. Проточну воду, як і вогонь, вважали символом швидкості. Очищувальна семантика вода розкривається в багатьох обрядових формах: у календарних і сімейних циклах, у ритуальному викликанні дощу, в лікуванні та магії, у ворожінні [Виноградова, Плотнікова 1995, с. 386–390].

Ритуально-магічна (очисна, апотропейна і продукуюча) семантика води у слов'янських народів різноманітна. У досліджуваній центральноподільській говірці засвідчено такі сюжети.

1. Принесення води. Сакральна сила води підвищувалась, якщо при її набиранні і перенесенні в дім дотримувались особливих умов і заборон. Найпершою з таких вимог було ходіння по воду до сходу сонця. Цінували воду, яку вдавалося набрати раніше за інших, її називали *непочата*, *перша*, *та що ніхто ніде не браў, ніхто не зачепюў їїїї*, *утр'їшна*, *ц'їлушча*, *йордан'с'ка*, *р'їунопраўна св'ачен'її вод'ї*: *Непочата вода вона считаеца* / *а то же ц'їлушча і дуже добре пити л'удин'ї / котра хвор'їе жилудком / то це дуже добре пити ц'їу непочату воду / оце їдут і берут/ дл'а дитини ўмити дитину в'їд зурок'їу / оце берут непочатоїу водоїу / вона р'їунопраўна св'ачен'її вод'ї оц'а непочата вода / оце вона так називаеца* // (Войтенко Є. П., 1952 р. н., освіта – 8 кл.); *А це така шо ше ніхто не зачепюў їїїї/ оце так то го їдут ранен'ко набирати води / ну це йе мохін'ї так'ї но мохін'ї їа не признаїу нікого/ но їа чула в'їд старих ше їа стара / а їа ше в'їд старих старих чула / шо ц'а шо п'їти на сх'їд сонц'а дуже пом'їчна/ л'уб'її л'удин'ї/ то коси мити чи ўмитис'а чи оч'ї//* (Липівська Г. М., 1935 р. н., освіта – 7 кл.). Особливо цінують подоляни *першу* воду: *їакшо першу воду ти випила / викопали крениц'у і старайца напитис'а цейї води першої / дл'а здо'роўл'а добре ц'а перша вода* // (Чорногуз Г. І., 1947 р. н., освіта – 8 кл.).

Подоляни вважають, що вода в нічну пору має магічні властивості, на такій воді можна ворожити, за її допомогою визначати долю. Уночі набирають воду тільки на свято Івана Купала та на Андрія: *Колис' в'їшали л'енту а на л'енту калачики пекли/ ми б'їгли до крениц'ї / набирали води і з в'їдра ўрота брали тойї води і б'їгли з тойу водоїу до сх'їд сонц'а шоб ше темна н'їчка була / і на т'їй вод'ї пекли калачики і давали собац'ї / котрий калачик собака хуче з'їст' ч'їйойї то та хуче зам'їж виїде/ отак* // (Шелінговська М. Ф., 1941 р. н., освіта – 8 кл.).

2. Зберігання св'аченої води в домі, кропіння та обливання нею людей і худоби, господарчих будівель: *вода дуже пол'езна худоб'ї / там коров'ї козам/ ўс'їм / вода повин:а бути ўс'їгда / вона в'їд хати не повин:а в'їдходити* // (Шелінговська М. Ф., 1941 р. н., освіта – 8 кл.); *Ну їак їак принесли додому/ ну їак л'удина дуже слаба т'її св'ачена вода йе ўбан'ц'ї чи і ч'їм там т'її на або тако побрискаїут їо го або дадут ўмитис'а // от буваїе на лиц'ї дуже тако бол'аки викинут то цейу водоїу ўмивалис'а цейу шо на Орданск'ї свата св'атилас'а ц'а вода* // (Липівська Г. М., 1935 р. н., освіта – 7 кл.); *Коли дитину наврочат / то омиваїут чи купаїут їак ма'н'ун'ке/ пити даїут* // (Войтенко Є. П., 1952 р. н., освіта – 8 кл.); якщо дитину хтось зурочив, потрібно вмити її св'аченоїу водоїу на в'їгл'ї / *так зн'їмаїеца жар* (усе зле і недобре – І. Г., В. В.).

3. Вода у весільній обрядовості: *їак Лар'їска в'їдавалас'а / то це шо вони до ростису їшли / і по коїна Л'уба з куўш'їна чи з в'їдра воду вил'ала/ це тако виливали чи дорогу переливали/ на ш'част'а // їак їдут молод'ї то переливаїут воду шоб було ўс'о ўповн'ї / шоб вони були шоб ўс'о було добре шоб було добре жит'а/ в жит'ї було добре* // (Трачук Т. М., 1950 р. н., освіта – 10 кл.); *Ну і обоўязково їм переливали водоїу / шоб було ўповн'ї / і це було почесно їак добра сім'їа / а їак'ї не дуже благополучно / то не виходили на дорогу / їдов'ї не можна це робити розв'їдниц'ї / бо це*

про¹ро²чи³ти сво⁴ю с⁵у⁶д⁷бу й⁸ім // (Чорногуз Г. І., 1947 р. н., освіта – 8 кл.); Во¹да ко²ли у³стр⁴'іча⁵ли у⁶ во⁷рот⁸'ах / мо¹ло²да й³шла в'і⁴д ш⁵л'убу ста⁶ро⁷ста сто⁸йа⁹у у во¹рот²'ах / ста³ви⁴ли та⁵бу⁶рет⁷ку на⁸кр⁹и¹⁰ту ру¹¹ши¹²ком ста¹³ви¹⁴ли хл'і¹⁵б / во¹⁶ду і го¹⁷р'і¹⁸л¹⁹ку / і зу²⁰стр'і²¹ча²²ли мо²³ло²⁴ди²⁵х ... жи²⁶н'і²⁷х про²⁸бу²⁹ва³⁰у го³¹р'і³²л³³ку а н'і³⁴в'є³⁵ста **во³⁶ду** і на³⁷зад се³⁸бе обо³⁹у⁴⁰яз⁴¹ко⁴²во ви⁴³ли⁴⁴ва⁴⁵ли на⁴⁶ у⁴⁷с'і⁴⁸х го⁴⁹сте⁵⁰й йа⁵¹к'і за⁵²д'і сто⁵³йа⁵⁴ли // (Чорногуз Г. І., 1947 р. н., освіта – 8 кл.); Во¹ни йа²к при³хо⁴ди⁵у мо⁶ло⁷ди⁸й до мо⁹ло¹⁰до¹¹й при¹²хо¹³де / то на по¹⁴роз'і йо¹⁵го у¹⁶стр'і¹⁷ча¹⁸йє ма¹⁹ма у²⁰д'а²¹га²²йє²³ц'а у²⁴ ко²⁵ж²⁶ух та²⁷к'и²⁸й на²⁹ви³⁰во³¹р'і³²т з во³³у³⁴ні / з во³⁵у³⁶ні це шо³⁷б ба³⁸га³⁹т'і бу⁴⁰ли / ну ў⁴¹же там д'і⁴²ти ма⁴³м'і у⁴⁴к⁴⁵ла⁴⁶н'а⁴⁷й⁴⁸у⁴⁹ц'а / ма⁵⁰ма це ви⁵¹хо⁵²де не та⁵³то а ма⁵⁴ма / і то⁵⁵д'і **да⁵⁶й⁵⁷у⁵⁸т мо⁵⁹ло⁶⁰до⁶¹му во⁶²ди на⁶³пи⁶⁴ти⁶⁵с'а** і в'і⁶⁶н тут **во⁶⁷ду ви⁶⁸ли⁶⁹ва⁷⁰йє** че⁷¹рез се⁷²бе зл'і ду⁷³хи йа⁷⁴к в'і⁷⁵дга⁷⁶н'а⁷⁷йє// (Липівська Г. М., 1935 р. н., освіта – 7 кл.).

4. Вода в родильному обряді. Звичаю першого купеля дотримуються мешканці села Рахни-Лісові Шаршгородського р-ну Вінницької обл. й до сьогодні. Згідно з традицією, воду потрібно набирати *рано і тако до себе набирати воду і тойу водою варити купел' і купати* // (Липівська Г. М., 1935 р. н., освіта – 7 кл.). Воду з-під першого купеля *виливали* н'ід мо¹ло²де пло³до⁴ве де⁵ре⁶во і гла⁷вне шо⁸б то⁹йі во¹⁰ди шо¹¹ ти ку¹²пай¹³єш ди¹⁴ти¹⁵ну шо¹⁶ ти мий¹⁷єш ди¹⁸ти¹⁹ну шо²⁰б н'і²¹х²²то у²³ те²⁴бе не у²⁵кра²⁶у // (Войтенко Є. П., 1952 р. н., освіта – 8 кл.). Відомі й заборони ходити до водних джерел жінкам після пологів: *коли ж'інка родила/ійї було не можна ходити до керниц'і воду брати* йї не можна по¹то²му шо³ во⁴на ка⁵зала⁶с'а не⁷чи⁸ста / ж'інка йа⁹ка ро¹⁰де у¹¹ нейї в'і¹²дхо¹³де це в'і¹⁴д ро¹⁵ду в'і¹⁶дхо¹⁷де це в'і¹⁸д ро¹⁹ду це у²⁰с'о // (Шелінговська М. Ф., 1941 р. н., освіта – 8 кл.); або ще не було зроблено *вив'ід/бо дуже у¹л'і²йа³йє на здо⁴ро⁵у⁶йа л'у⁷деї бо це ж г⁸ра⁹зна ж'інка* // (Чорногуз Г. І., 1947 р. н., освіта – 8 кл.).

5. Вода в поховальному обряді. Основна роль води в поховальному обряді пов'язана з віруванням про перехід в інший світ, вода в цьому контексті – це зв'язок між світом живих і світом мертвих: *По¹к'і²й³ника кро⁴пл'ат св'а⁵чено⁶ю водою / тру⁷но і йа⁸му кро⁹пл'ат / в'і¹⁰ко і х¹¹рест і йа¹²му по¹³к'і¹⁴й¹⁵ника кро¹⁶пе ба¹⁷т'у¹⁸шка // ба¹⁹т'у²⁰шка сва²¹тит мо²²ги²³лу це²⁴йу са²⁵мо²⁶ю водою св'а²⁷чено²⁸ю / шо ли²⁹ша³⁰йє³¹ц'а ви³²л'али в'і³³ йа³⁴му / і ту³⁵кв'і³⁶точ³⁷ку шо³⁸ ней³⁹у кро⁴⁰пи⁴¹ли то⁴²же у⁴³ йа⁴⁴му / ту⁴⁵да / за по⁴⁶ко⁴⁷й⁴⁸і⁴⁹ком* // (Шелінговська М. Ф., 1941 р. н., освіта – 8 кл.).

6. Вода в господарській магії. Якщо довгий час засуха, немає дощу, збираються *хто в'і¹ру²є у³ цер⁴кву / у⁵ Бо⁶га в'і⁷ру⁸є / і⁹ду¹⁰т до кри¹¹ни¹²чки / де йє кри¹³ни¹⁴чка/ св'а¹⁵т'ат св'а¹⁶чено¹⁷ю водою ту¹⁸ во¹⁹ду шо²⁰ за²¹кли²²ка²³ю²⁴т / це йа²⁵кшо по²⁶св'а²⁷ти²⁸ти ту²⁹ кри³⁰ни³¹чку то³² це Бо³³г да³⁴ст' до³⁵шч / ну ви³⁶зи³⁷ва³⁸ю³⁹т / св'а⁴⁰то⁴¹ю водою св'а⁴²т'ат кри⁴³ни⁴⁴чку і то⁴⁵д'і йє до⁴⁶шч* // (Шелінговська М. Ф., 1941 р. н., освіта – 8 кл.); *Да у¹ йа²му л'а³й⁴у⁵т йа⁶к по⁷к'і⁸й⁹ника хо¹⁰ва¹¹ю¹²т // і й¹³ду¹⁴т кер¹⁵ни¹⁶чки чи¹⁷сти¹⁸ти / у¹⁹до²⁰ви й²¹ду²²т зби²³ра²⁴ю²⁵ц'а мо²⁶ла²⁷ц'а Бо²⁸гу і й²⁹ду³⁰т чи³¹ст'ат кре³²ни³³ц'у дес' і ц'є л'а³⁴й³⁵у³⁶т та³⁷к во³⁸ди³⁹чку св'а⁴⁰че⁴¹ну* // (Кушнір Н. І., 1952 р. н., освіта – 10 кл.). Часто у ворожінні використовують *воду з се¹ми кер²ни³ц' це та во⁴да / на⁵при⁶клад л'у⁷ди⁸на при⁹хо¹⁰де до мене і ка¹¹же / от ме¹²н'і хо¹³до¹⁴б'і не¹⁵до¹⁶бре от ме¹⁷н'і не ве¹⁸зе у¹⁹ хо²⁰до²¹б'і ме²²н'і / не ве²³зе в об'і²⁴сц'і ме²⁵н'і / по²⁶га²⁷но не²⁸до²⁹бре у³⁰с'о / йа йї³¹ ка³²жу т'і³³ л'у³⁴ди³⁵н'і / до се³⁶ми кер³⁷ни³⁸ц' то³⁹йі во⁴⁰ди по⁴¹кро⁴²пи⁴³ти хо⁴⁴до⁴⁵бу / по под'і⁴⁶р'і / у⁴⁷ хат'і кру⁴⁸гом / шо⁴⁹б та во⁵⁰да з с'і⁵¹ми кер⁵²ни⁵³ц' во⁵⁴на до⁵⁵по⁵⁶ма⁵⁷га⁵⁸йє у⁵⁹ у⁶⁰с'о⁶¹му / у⁶² у⁶³с'о⁶⁴му по⁶⁵ма⁶⁶га⁶⁷йє і у⁶⁸с'о / то⁶⁹го йа та⁷⁰к ка⁷¹жу* // (Шелінговська М. Ф., 1941 р. н., освіта – 8 кл.).

7. Вода в любовній магії. Широко відомий у всіх слов'ян спосіб ворожіння за характером плаваючих по воді предметів (кинутих у воду вінків, букетів, квітів): *На Гвана Ку¹пай²ла д'і³у⁴чата в'інки пу⁵ска⁶ли на во⁷ду / чим*

дал'ше в'іночок поплиў / там буде йїї і суд'ба чекати / йака п'їшла в'ід берега / значит' та п'їде а йака прибилас'а до берега / значит' йїїї ше треба побути трохи тут у д'івчатах // (Войтенко Є. П., 1952 р. н., освіта – 8 кл.).

Для колективних ворожінь був типовим спосіб, при якому наливали води ў миску / клали патичок і клали п'ід постел' / йак присниці'а хто буде переводити через м'істок // на Андр'їя м'ісили балабушки / значит' треба їти до крениці набрати ў рота води і принести і зам'ісити т'іста і ставиши пса чи кугута / ну пса приводили / т'її котре ўперве ўхоне то та перва зам'їж виїде // (Трачук Т. М., 1950 р.н., освіта – 10 кл.); **Можна на воду ворожити** ўс'о / можна ворожити на воду / от наприклад йа сама л'ічно брала ў тар'їлку воду / гл'їбоченку тар'їлку / робила на н'уїу кладочку/ ў тар'їлку наливала воду / а кладочку робила таку йак дв'ї палички / клала і так'ї попережки і клала п'ід кроват' / де йа спала і йакшо мен'ї присниці'а / шо мене хтос' переводиў через ту кладочку / то то по вин:а бути суд'ба / то твоїа по вин:а бути суд'ба / так казали колис' стар'ї л'уди / так казали стар'ї л'уди / і йа так робила і так воно було // (Шелінговська М. Ф., 1941 р. н., освіта – 8 кл.).

Широко розповсюджені у слов'янській міфології уявлення про те, що водний простір розділяє земний і потойбічний світ. У досліджуваній говірці й до сьогодні фіксуємо вірування, що через проточну воду може відбуватись зв'язок із померлими: *за водою це т'їки не добре*.

Із повір'ям, що душа людини після її смерті занурюється у воду, пов'язана система заборон використовувати воду, яка в момент смерті людини була в будинку. Болгари називали таку воду мертвою (*мертвейка вода*), поспішали вилляти її одразу після того, як винесли покійника, щоб ніхто не міг її випити, пояснюючи, що «померлий в ній скупався» [Виноградова, Плотникова 1995, с. 389]. У подолян особливо небезпечною вважається вода, якою обмивають покійника (у багатьох українських регіонах її називають мертвою): *Т'їки ту воду не можна викорис товувати / шо йакшо ти помила пок'їтника*. Виливають цю воду в глухих безводних місцях, щоб не нашкодити живим: *старайуц'а так вили вати / шоб і худобина не ўступила і л'удина не ўступила / но йе так'ї шо п'ідкуп'їаїут л'удей / і т'ї л'уди шукаїут і набирайут ту мертву воду і поробл'аїут на нїїї і худоб'ї і л'уд'ам* // (Чорногуз Г. І, 1947 р. н., освіта – 8 кл.).

Особливо остерігалися води, яка була на цвинтарі. Така вода вважається місцем перебування злих духів. Нечиста сила цієї води, її зв'язок із надприродними силами визначає численні заборони і застереження, що стосуються контакту людини з цією водою: *Води воїше не можна лишати на гроб'ї / пото му шо воно дуже ўл'їйайе на здо роул'а і йак'ї ц'ї ворожки поробл'аїут / во ни ж їдут на цвинтар і шукаїут такоїї води шоб поробити / во ни не робл'ат на добро / во ни робл'ат на зло / на добро во ни не будут робити // не можна / бат'ушка каже шо воду на кладб'їшч'ї не можна вили вати бо вода / йе л'уди багато / таких наприклад йак йа йак'ї багато дуже ўс'ого знаїут / і во ни їдут на кладб'їшче / во ни берут ц'у воду / це називайец'а гробва вода бо йе мертва вода // мертва вода це та вода йа ку от ди вис'а ўмерла л'удина і йїїї мийут/ це називайец'а мертва вода // а йа ка вода на кладб'їшч'ї це гробва вода називайец'а // л'уди берут ц'у воду йак'ї знаїут і робл'ат цейу водою не добре / во ни робл'ат ўс'о погане зле не добре // (Шелінговська М. Ф., 1941 р. н., освіта – 8 кл.); **На ц'її вод'ї во ни не***

ворожат / вони **робл'ат** так що **забирають** чолов'як'ю в'ід ж'інок / **приворот** **робл'ат** на ц'їй вод'ї // що **ворожка** **наворожила** вони **цейу водичкоюу напивають** що до тебе **приходе** що ти хоч **приворожити** / **старають** а **багато** на вод'ї **робл'т дуже багато** // (Чорногуз Г. І., 1947 р. н., освіта – 8 кл.). Подоляни впевнені, що не можна залишати воду на цвинтарі (навіть якщо її принесли, аби поставити квіти), на цвинтарі може бути лише **вода йака з неба**.

У системі повір'їв про виникнення таких природних явищ, як дощ і райдуга, одним із центральних є мотив протистояння і зв'язку земної і небесної води. Ці два явища взаємопов'язані: **йакшчо райдуга н'ісл'а дошчу пройшла то дошчу скоро не буде**. Райдуга буває і до дощу, і після нього: **райдуга це спов'існик дошчу, радуга вона набираєт води соб'ї з р'ічок і дошч їде, радуга т'агне воду, радуга з р'ічки набираєт води** // (Чорногуз Г. І., 1941 р. н., освіта – 8 кл.); **радуга т'агне воду / вона т'агне воду / вона зв'ідкис' т'агне з р'ічки або з ставка** // (Трачук Т. М., 1950 р. н., освіта – 10 кл.).

Отже, сакральні властивості води розкриваються через її зв'язок із надприродними силами, використанням води під час ворожіння, систему забобонів і застережень щодо використання води.

У діалектних текстах говірки с. Рахни-Лісові Шаргородського р-ну Вінницької обл. ми зафіксували широкий корпус номінативних одиниць на позначення води, її видів, характеристик та дій, пов'язаних із нею.

I. Атрибутивні характеристики води: **їорданска, ардан'с'ка, христен'ска, стритенска, стр'ітенс'ка, спас'івс'ка, р'із'вана, постова** 'вода, освячена під час посту', **ісц'їл'їт'їл'на, пол'езна, жи'ва, пом'їчна, хороша, св'ачена, ціл'ушча, оздоровл'уїуча, по'гана, гробо'ва** 'вода, яка стоїть на цвинтарі, на гробу', **стара, нова, жи'ва, мертва, замошена** 'вода, над якою ворожили', **чорна** 'вода, на якій ворожать', **почата, непо'чата** 'набрана одразу після ночі', **нова, перша, здорова, кв'ітко'ва** 'вода, у якій стоять квіти', **їредна, чиста, нехароша, артез'їанка, омерша, перехрешчена, проста, свата, небезпечна, їнешена, набрана**.

II. Вода як суб'єкт дії: **обер'їгає, від'воде, помне, ісц'їл'айе, бурлит, св'атиц'я, не стар'їє, не зелен'їє, не портиц'я, поли'ває, зай'має їс'о на с'вому шл'аху, св'ет'робе, має велику силу, туше, їбираєт бол'езн'ї, виган'айе, вода має сво'їу ма'г'їчну силу прит'агати до себе, вода в'їд'хати не по'вин:а в'їд'ходити**.

III. Вода як об'єкт дії: **св'атити воду, їмити дитину в'їд зурок'їу, брискаєт цейу водичкоюу, вмивайес'а, посв'атити дитину, опускати хрест ї воду, сц'їл'айец'я в'їд св'аченоїй води, св'атойу водоюу св'ат'ат криничку, покро'пити корову; кидати у воду, к'їпати воду, з'їл'ати воду, пере'їти з водоюу, поставила воду ї баночку, сп'їнити воду, б'їгти з водоюу, ворожити на воду, поробл'ати водоюу, поробл'ати на вод'ї, робити на вод'ї, перехрешчувати вугол водоюу, на воду ворожити, вступила ї мертву воду, заго'варуют воду, кидати с'їрник ї воду, вили'вати на б'їгуни (куток між стіною і відчиненою половиною двостворчатих дверей – I. Г., В. В.), шквар'чит' у вод'ї, робити водоюу недобре, класти на гр'їб воду; набирати воду до себе пере'ходе з порожн'їм в'їдром, їмивати водоюу на в'їгл'ї; зливають н'їд дерево, водоюу варити купел', купати; вили'вати на зад себе воду, по'пробувати водичку, перели'вали водоюу; їдеш по воду, їти за водоюу, пускати на воду, перепли'вати через воду, пускати по вод'ї, брати воду, запи'вати водоюу, на'питис'а води, ви'мочувати ї вод'ї, перели'вати з водоюу,**

в^ил^ив^ат^и в^од^у н^а п^ер^ех^ре^ст[']і, п^ол^ив^ат^и в^од^ич^ко^ю, н^ап^ит^ис[']я в^од^и;
н^аб^ир^ай^ет в^од^и с^об[']і з р[']іч^ок, т[']аг^не в^од^у.

Отже, на емпіричному матеріалі однієї центральноподільської говірки села Рахни-Лісові Шаргородського р-ну Вінницької обл. спостерігаємо, як до сьогодні співіснують рудименти язичницьких вірувань та християнської традиції використання води, а номінативний корпус на позначення води, її видів, характеристик та дій, пов'язаних із нею, становить чітку систему елементів, які перебувають у різноманітних синтагматичних і парадигматичних відношеннях. Зауважимо, що представлена система одиниць не претендує на повноту і вичерпність: охоплення дослідженням ширшого ареалу додасть і нову емпірику. Допускаємо, що й окремі аспекти функціонування води в магічних віруваннях подолян залишилися поза нашою увагою, оскільки феномен «вода» заслуговує на тривале системне вивчення на діалектному матеріалі, що й зумовлює актуальність продовження такого дослідження. Водночас подане вище достовірно ілюструє спільність міфічного потрактування цього феномену мешканцями Центрального Поділля та України, ширше – Славії.

ЛІТЕРАТУРА

- Виноградова, Л. Н. и Плотникова, А. А. (1995). Вода. [В:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*. В 5 томах. Н. И. Толстой (ред.). Москва, т. 1, с. 386–390.
- Вода в славянской фразеологии и паремии* (2013). В 2 т. А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик (науч. ред.). Будапешт.
- Жайворонок, В. В. (2007). Вода. [У:] Жайворонок В. В. *Знаки української етнокультури*. Словник-довідник. Київ, с. 106–108.
- Коваленко, Н. Д. (2013). Фраземи із компонентом *вода* в подільських і суміжних говірках. [У:] *Вода в славянской фразеологии и паремии*. В 2 т. А. Золтан, О. Федосов, С. Янурик (науч. ред.). Будапешт, т. 1, с. 309–313.
- Сімович, О. (2010). Архетип *вода* в поліському мовному просторі. [У:] *Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. В. Мойсієнко, В. Єршов (відп. ред.). Житомир, № 22 (II), с. 262–265.
- Славянская мифология. Энциклопедический словарь* (1995). Толстой Н. И. (ред.). Москва, 416 с.

Подано до редакції 12.03.2020 року
Прийнято до друку 17.04.2020 року

УДК 811.161.2'373.611

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204087>

МОРФОНОЛОГІЧНІ КЛАСИ СЛОВОТВІРНИХ ГНІЗД ІЗ ЧЛЕНОВАНИМИ ВЕРШИННИМИ ДІЄСЛОВАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Інна Демешко

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
Центральноукраїнського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка (Кропивницький, Україна)

e-mail: demeshkoim@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2982-8675

У статті з'ясовано морфологічну структуру словотвірних гнізд із подільними (членованими) вершинними дієсловами, визначено морфологічні класи й морфологічні типи вершинних подільних дієслів словотвірних гнізд в українській мові, встановлено критерії визначення морфологічних класів і типів у межах класу. Визначено специфіку 7 морфологічних класів подільних (членованих) вершинних дієслів словотвірних гнізд, кореневої морфемі, контактної зони, морфологічних трансформацій у морфологічно маркованих похідних на всіх ступенях деривації. Морфологічні особливості девербативів проаналізовано в синтагматичному, парадигматичному, діяльнісному, динамічному аспектах.

Ключові слова: словотвірна морфологія; словотвірне гніздо; дієслово; морфологічна трансформація; морфологічний клас; морфологічний тип.

Demeshko Inna. Morphological classes of word-forming units with segmented apical verbs in the Ukrainian language.

The article deals with the morphological structure of word-forming units with divideable apical verbs, identifies morphological classes and types of apical-divisible word-forming units in the Ukrainian language, and defines the criteria for determining morphological classes and types within a class. The specificity of morphological classes by the nature of the verbal basis, root morpheme, contact zone, morphological transformations in morphologically labeled derivatives at all stages of derivation is investigated.

For the contact zone on the boundary of root and word-forming morphemes, the following parameters should be considered: 1) organization of the root morpheme; 2) the nature of the formant's initials. The morphological structure of word-forming unit (WU) is determined by the morphological structure of the apical verb, morphological transformations, morphological positions, morphological type, morphological model. The finale of the verbal basis, which undergoes changes under the influence of the formant's initials, signals the possible morphological transformations.

The spectrum of morphological classes of apical verbs of word-forming units in Ukrainian is quite capacious, encompassing word-forming units of morphological classes and types of non-segmented and divisional apical verbs of word-forming units. The specificity of each morphological class is determined by the nature of the finale of the verbal basis, by morphological transformations in morphologically labeled derivatives at all stages of derivation. With indivisible apical verbs there are 5 morphological classes, with divisible apical verbs – 7. The study of morphological features of deverbatives covers the syntagmatic, paradigmatic, activity, and dynamic aspects of their organization. When analyzing apical verbs of word-forming units in the Ukrainian language, it is appropriate to

take into account the non-segmented and segmented of apical verbs, the finale of the word-forming basis, the variability of verbal bases,

© Демешко І., 2020

formant initials, morphonological transformations, morphonological positions.

Keywords: *word-forming morphonology; word-forming unit; verb; morphonological transformation; morphonological class; morphonological type.*

Постановка наукової проблеми та її значення. Із розвитком морфонології як особливої автономної наукової дисципліни коло її завдань стало ширшим, оскільки на перший план виходить проблема опису чинників, що впливають на морфонологічну контактну зону, дослідження акцентуаційних позицій у похідному. Урахування морфонологічних чинників дозволяє створити чіткий і системний опис словотвірної морфонології девербативів в українській мові. На сучасному етапі інтерес до морфонологічних проблем зростає, оскільки необхідно осмислити отримані результати та описати морфонологічно релевантні ознаки дієслівних основ та поєднаних з ними афіксів, визначення морфонологічних класів і типів вершинних словотвірних гнізд та з'ясувати, як тип, фіналь дієслівної основи та ініціаль форманта впливають на морфонологічну специфіку девербатива, ураховуючи структуру дієслівної основи (закриті / відкриті кореневі, відкриті суфіксальні, нарощені консонізатором) та словотвірну морфонологію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. О. Кукушкіна зауважує, що переважна більшість синхронних описів російської морфонології будується на морфемоцентричному підході. Підтримуємо думку, що цей підхід не найпродуктивніший, оскільки не розв'язує основне завдання морфонології – установити правила й причини морфонологічного варіювання. При цьому доцільно враховувати властивість морфеми і фонем, що до них входять. А діахронні і практичні описи морфонологічних чергувань базуються на основоцентричному підході [Кукушкіна 2016, с. 20]. Тому саме врахування синтагматичного (допомагає встановити морфемний склад основи та похідних у словотвірному ланцюжку), парадигматичного (описати морфонологічні варіанти основи й форманта), діяльнісного (сприяє визначити морфонологічні правила), динамічного (виявити регулярність, продуктивність / непродуктивність морфонологічних моделей) аспектів, фіксація варіювання основ, формантів у словотвірних словниках, при морфемному, словотвірному аналізах (із навчально-роз'яснювальною метою) дає змогу здійснити морфонологічний опис девербативів, морфонологічну класифікацію основ і формантів.

Словотвірні системи в морфонологічному аспекті досліджено в низці монографічних праць: слов'янських (М. Трубецької, 1960, 1967; Р. Аванесов, 1956; Ю. Азарх, 1986; М. Алефіренко, 1999; Н. Ананьєва, 1981, 1987; О. Антипов, 1997, 2008, 2010; С. Бернштейн, 1968, 1974; Т. Булигіна, 1975; Я. Горецький, 1981; Ж. Варбот, 1984; Д. Ворт, 1975; Н. Гордей, 2010; О. Земська, 1973, 1975; Н. Львіна, 1980, 1982; В. Лопатін, 1977; М. Попова, 2012; Т. Попова, 1971, 1975; В. Русак, 1990; С. Толстая, 1998), германських (Е. Макаєв, О. Кубрякова, 1972; Ю. Панкрац, 1983; В. Мусатов, 2010; І. Улуханов, 1980; В. Чурганова, 1973), балканських (Т. Цив'ян, 1981), романських (Н. Арутюнова, 2007; М. Рібаков, 1996), грецької (Н. Даниліна, 2012), тюркської (Г. Абдулліна, 2004, 2014), монгольської (С. Крилов, 2004) мов.

В українському мовознавстві окремим проблемам словотвірної та словозмінної морфонології присвячено праці М. Кравченко (1990), Л. Кондакової (1990), Л. Асіїв (1997), Л. Комарової (1987), І. Козленко (1990),

Н. Русаченко (2004). Попри вивчення морфології відіменникового (М. Федурко, 2005) та відприкметникового словотворення (Г. Пристай, 2011) актуальним залишається дослідження морфології віддієслівного словотворення, установлення та диференціація морфологічної структури морфологічних класів і морфологічних типів словотвірних гнізд із членованим (подільним) вершинним дієсловом.

У дослідженні на основі реєстру дієслів і спільнокореневих слів упорядковано словотвірні гнізда за критеріями, розробленими російськими та українськими мовознавцями (О. Тихоновим, Н. Клименко, Є. Карпіловською). Проблема встановлення морфологічної структури віддієслівних словотвірних гнізд (СГ) ускладнюється відсутністю гніздового словотвірного словника української мови з переліком усіх вершинних дієслів. Укладання такого словника дає змогу здійснити морфологічну класифікацію: 1) виявити морфологічні трансформації девербативів на кожному ступені деривації; 2) виділити спільні й відмінні риси в морфологічному вияві СГ дієслів різної морфологічної будови; 3) установити морфологічні класи й морфологічні типи словотвірних гнізд із вершинними дієсловами, з'ясувати специфіку кожного класу та диференціювати різновиди морфологічних типів у межах кожного класу; 4) визначити морфологічні моделі (ММ); 5) сформулювати морфологічні правила творення віддієслівних похідних.

Мета статті – установити морфологічні класи й типи словотвірних гнізд з членованим (подільним) вершинним дієсловом в українській мові. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) установити морфологічні класи й типи вершинних дієслів словотвірних гнізд із членованими (подільними) дієслівними основами; 2) визначити специфіку кожного морфологічного класу й типу в межах класу; 3) сформулювати морфологічні правила творення віддієслівних похідних.

Матеріалом для дослідження слугували понад 2 тис. самостійно укладених віддієслівних словотвірних гнізд із вершинним дієсловом із використанням тлумачних, діалектних, словотвірних, морфемних, етимологічних словників.

Виклад основного матеріалу дослідження й обґрунтування отриманих результатів дослідження. М. Федурко, з'ясовуючи роль морфологічного чинника у формуванні відіменникових словотвірних гнізд шляхом виділення моделей морфологічної взаємодії дериваційних засобів у структурі дериватів, виділила дев'ять морфологічних відіменникових словотвірних гнізд, з'ясувавши їхню морфологічну специфікацію [Федурко 2003]. Г. Пристай установила три морфологічні класи відприкметникових та диференціювала різновиди морфологічних типів у межах кожного класу [Пристай 2011]. Ми встановили п'ять морфологічних класів нечленованих (неподільних) вершинних дієслів словотвірних гнізд в українській мові, визначили типи вершинних дієслів словотвірних гнізд із нечленованими дієслівними основами в межах класу, з'ясували специфіку кожного морфологічного класу й типу [Демешко 2020], тому необхідно встановити морфологічні класи й типи словотвірних гнізд із членованим (подільним) вершинним дієсловом в українській мові.

До одного морфологічного класу (МК) належать СГ із морфемно, словотвірно і морфологічно тотожними вершинними дієсловами, характером твірної основи (закрита/відкрита), морфологічними трансформаціями й морфологічними операціями похідних. Кожен морфологічний тип

характеризується певною контактною зоною, наявністю відповідних морфонологічних змін (усічення твірної основи, консонантні альтернації, вокалічні – у кореневій морфемі, зміна акцентних позицій), позиція палаталізації / депалаталізації, нарощення кореневої або суфіксальної морфемі.

До шостого морфонологічного класу (МК-6) належить СГ із морфонологічно подільними (членованими) вершинними питомими та іншомовними дієсловами, для яких характерне усічення дієслівного суфікса переміщення наголосу.

У межах шостого морфонологічного класу (МК-6) виділено такі морфонологічні типи: **МТ-1** охоплює СГ із членованими вершинними питомими та іншомовними дієслівними основами, для яких характерне усічення дієслівного суфікса, наголос на дієслівній основі: **-увá-**: *буд/увá/ти – будува-н'н'(а)*, *прас/увá/ти – прас-к(а)*, *віниш/увá/ти – вінишувá-н'н'(а)*, *гант/увá/ти – гантува-н'н'(а)*, *редаг/увá/ти – реда́кт-ор*; **-á-**: *бу/ј/á/ти – буя'-н'н'(а)*, *сл/á/ти – слá-нець*; *сі/ј/á/ти – сія'-н'н'(а)*, *гá/ј/а/ти – гá/ј/-н'н'(а)*; **-а-**: *ві/ј/а/ти – вія-н'н'(а)*, *віш/а/ти – віша-лк(а)*; **-и-**: *ра́д/и/ти – ра́д-0(а)*, **-і-**: *сид/і/ти – сиді-н'н'(а)*, *хот/і/ти – хоті-н'н'(а)*; **-á-**: *верст/á/ти – верст-к(а)*, *чит/á/ти – чита-н'н'(а)*, *пис/á/ти – писа-н'н'(а)*; **-у-**: *пра́гн/у/ти – пра́гн-ен'н'(а)*; **-о-**: *кол/о́/ти – ко́л-ен(иї)*, *пол/о́/ти – по́л-ен(иї)*, *пор/о́/ти – по́р-ен(иї)*. Для СГ з вершинними дієсловами **МТ-2** характерне усічення дієслівного суфікса, наголошений формант у похідному: **-увá-**: *ко́шт/ува/ти¹* (мати певну ціну, вартість у грошовому вираженні); – через польське посередництво запозичено з нім. мови; свн. *kosten* «витрачати; бути вартим, коштувати»; походить від фр. ст. *coster* (фр. *coûter*) «коштувати», яке зводиться до нар.-лат. **co(n)stáre* «тс.», що продовжує лат. *constáre* «стати непохитно; коштувати» (ЕСУМ 3, с. 70) – *кошт-о́вн(иї)*; *дикт/увá/ти – дикт-áнт*, *дислок/увá/ти – дислок-áціј(а)*, *інформ/увá/ти – інформ-áтор*; *кив/á/ти – кив-о́к*, *стриб/á/ти – стриб-о́к*; *держ/á/ти – держ-áв(а)*. **МТ-3** охоплює СГ із членованими вершинними питомими дієслівними основами, для яких характерне усічення дієслівного суфікса, наголос на флексії в похідному: **-á-**: *зв/á/ти – за-н'н'(а)*, *пр/á/ти – пра-н'н'(а)*, **-і-**: *жур/и/ти – жур-б(а)*. Для СГ з вершинними дієсловами **МТ-4** характерне усічення дієслівного суфікса, наголос переходить з дієслівного суфікса та кореневі морфему: **-á-**: *куп/á/ти – кúп-ель*; *клен/á/ти – клéп-к(а)*.

До сьомого морфонологічного класу (МК-7) належать питомі подільні (членовані) вершинні дієслова словотвірного гнізда. Провідною морфонологічною трансформацією в цьому класі є усічення твірної основи, консонантні альтернації (перехідна палаталізація), переміщення наголосу.

До цього морфонологічного типу **МТ-1** належать словотвірні гнізда, вершини яких – подільні дієслова з основами на {к}, які в позиції палаталізації реалізуються альтернантом {ч}: **-а-**: *пла́к/а/ти – плач-0*, *пла́ч-уч(иї)*.

Восьмий морфонологічний клас (**МК-8**) утворюють СГ, вершини яких – подільні дієслова з основами на {з}, {с}, {д}, {зд}, {ст}, які в позиції палаталізації реалізуються альтернантами {ж}, {ш}, {дж}, {ждж}, {шч}, зміна позиції наголосу: **-á-**: *в'яз/á/ти – в'я́ж-уч(иї)*; *лиз/á/ти – лі́ж-уч(иї)*; *каз/á/ти – ка́ж-учи*, *пущ/á/ти – пу́шч-ен'н'(а)*, *пу́шч-ен(иї)*; **-и-**: *раз/и/ти* (псл. *raziti* (Фасмер, 3, с. 434) бити, ударяти) (ЕСУМ, 5, с. 15) – *враз/и/ти – в́ра́ж-ен(иї)*; *надкус/и/ти – надку́ш-ен(иї)*, *міс/и/ти – вимісити – вимі́ш-ен(иї)*, *прос/и/ти – про́ш-ен(иї)*; **-і-**: *спокус/и/ти – спокúш-ен(иї)*, *прос/и/ти – про́ш-áк*; *вод/и/ти – во́дж-ен'н'(а)*, *сход/и/ти – схóдж-ен'н'(а)*, *збуд/и/ти – збу́дж-ен'н'(а)*,

слід/і/ти – *слідж-ен'н'(а)*; міст/і/ти – *зміст/і/ти* – *змі/шч/-ен(ий)*, прост/і/ти – *прó/шч/-ен(ий)*; **-и-**: їзд/и/ти – *їждж-ен(ий)*, зарод/і/ти *зарóдж-ен'н'(а)*, сад/і/ти – *сáдж-ен(ий)*; **-и-**: мус/и/ти – *змусити* – *змущ-ен(ий)*.

Для дев'ятого морфонологічного класу (МК-9) СГ характерна членована дієслівна основа, коренева морфема вершинних дієслів закінчується на губні морфонеми {б}, {п}, {в}, {м}, {ф}, які реалізуються альтернантами {бл}, {пл}, {вл}, {мл}, {фл} або м'який варіант: **-и- (-і-)**: *вáb/и/ти* – *вáбл-ен'н'(а)*, *зубіти* – *загібити* – *загубл-ен(ий)*, *пáвити* – *пáвл-ен'н'(а)*, *пráв/и/ти* – *пráвл-ен'н'(а)*; **-á-**: *лам/á/ти* – *полам/á/ти* – *полáмл-ен(ий)*; **-і-**: *дав/і/ти* – *дáвл-ен(ий)*, *дав/л'/-ўк(а)*, *граф/і/ти* – *грáфл-ен'н'(а)*, *крóп/и/ти* – *крóпл-ен'н'(а)*, *куп/і/ти* – *крóпл-ен(ий)*, *лом/і/ти* – *лóмл-ен(ий)*, *том/і/ти* – *тóмл-ен(ий)*, *топ/і/ти* – *тóпл-ен'н'(а)*, **-і-** *роб/і/ти* – *рóбл-ен(ий)*; **-а-**: *від/а/ти* – *повідóмити* – *повідóмл-ен(ий)*; **-á-**: *сп/á/ти* – *сп/л'/-ўх*; **-і-**: *кип/і/ти* – *кип/л'/-áч(ий)*. Для девербативів цього класу, крім усичення твірної основи, характерна трансформація перехідного пом'якшення (P//P1, P//P1'), переміщення позиції наголосу з дієслівного суфікса на кореневу морфему або на формант.

Основу МК-10 становлять СГ, у яких вершинні дієслова зазнають усичення, а в похідних відбуваються вокалічні альтернації: **-á-**: *зач/á/ти* – *зачинáти* – *зачі́н-0*, *клопот/á/ти* – *клопíт-к(ий)*, *леж/á/ти* – *лїж-к(о)*; *гон/і/ти* – *гін*; **-о-**: *кро/ј/і/ти* – *крій-0*, *закроїти* – *закрї́й-ник*; *лет/і/ти* – *підлетіти* – *підлі́т-0*; **-і-**: *розв/і/ти* – *розві́й-0*, *кор/і/ти* – *покор/і/ти* – *покр́р-лив(ий)*. У девербативах морфонологічна операція усичення співдіє з вокалічними альтернаціями в кореневій морфемі та зміна акцентних позицій.

Провідною морфонологічною трансформацією МК-11 є усичення дієслівної фінали, альтернація консонантів за твердістю – м'якістю, зміна наголосу.

У межах морфонологічного класу виділено два морфонологічні типи. Перший морфонологічний тип (МТ-1) утворюють СГ, вершини яких – подільні дієслова з основами на шумні передньоязикові та сонорні, які в позиції палаталізації реалізуються м'якими альтернантами (морфонологічна позиція палаталізації), а другий (МТ-2) – навпаки, шумні передньоязикові в похідних субстантивному блоку, реалізуються твердими альтернантами (морфонологічна позиція депалаталізації): **МТ-1 -і-**: *брод/і/ти* – *брод'-ін'н'(а)*, *буд/і/ти* – *бу/д'/-ін'н'(а)*, *ход/і/ти* – *хо/д'/-ін'н'(а)*, *плат/і/ти* – *пла/т'/-іж*, *крут/і/ти* – *кру/т'/-іж*, *нос/і/ти* – *но/с'/-ій*, *воз/і/ти* – *во/з'/-ій*; *вар/і/ти* – *ва/р'/-ін'н'(а)*, *вал/і/ти* – *ва/л'/-ій*, *говор/і/ти* – *гово/р'/-ін'н'(а)*, *мол/і/ти* – *мо/л'/-ін'н'(а)*, *жал/и/ти* – *жа/л'/-ін'н'(а)*; **-а-**: *пáд/а/ти* – *па/д'/-іж*; **-á-**: *кус/á/ти* – *ку/с'/-ій*; **-і-**: *жен/і/ти* – *же/н'/-ін'н'(а)*, *пал/і/ти* – *па/л'/-ін'н'(а)*, *твор/і/ти* – *тво/р'/-ін'н'(а)*; **-и-**: *крéсл/и/ти* – *крес/л'/-áр*. **МТ-2 -і-**: *верт/і/ти* – *верт-ўн*, *гуд/і/ти* – *гуд-éць*.

Морфонологічну структуру цього морфонологічного класу (МК-12) СГ, крім усичення дієслівної фінали, визначає морфонологічна операція нарощення суфікса (МТ-1) або кореневої морфемі (МТ-2):

МТ-1 -і-: *пересел/і/ти* – *пересел-éнець*, *повст/á/ти* – *повст-áнець*, *год/у/á/ти* – *годув-áнець*.

МТ-2 -ó-: *бор/ó/ти* – *бороть-б(á)*, *мол/ó/ти* – *молоть-б(á)*.

Консонантні чергування у фіналах дієслівної основи вершинного дієслова супроводжують процеси словотворення, прогнозування, передбачення та інформацію про морфонологічні позиції, трансформації. Морфонологічний

тип дає змогу прогнозувати тип консонантних альтернацій, морфонологічні явища в морфонологічно маркованих девербативах, диференціювати лексичні омоніми: сл/á/ти¹ (113) (скеровувати): *засла-ти*¹ – *засла-н(ий)*¹ – *заслан-ець*, *заслан-к(а)*; сл/á/ти² (41) (стелити) *слáти-ся*² – *сла-нк(ий)*, *сла-нь-0* (нерозчленоване на стебло і тіло рослин), *слан-éв(ий)* та ін. Модифікації твірної основи перед формантом готують до експонування тієї інформації, яка буде виражена девербативом, зокрема морфонологічні трансформації, словотвірне значення.

Аналіз вершинних дієслів словотвірних гнізд дозволив виявити такі закономірності: 1) консонантні чергування носять передбачуваний, регулярний, інформаційний характер; 2) морфонологічні трансформації відбуваються за певними правилами; 3) ступінь регулярності, продуктивності, передбачуваності консонантних альтернацій у віддієслівних похідних різні.

Для контактної зони на межі кореневої і словотвірної морфем необхідно врахувати такі параметри: 1) організацію кореневої морфеми; 2) характер ініціалі форманта. Словотвірні гнізда з вершинними дієсловами розподілено на 12 морфонологічних класів на основі морфонологічної трансформації, яка маркує морфонологічну структуру дериватів відповідної словотвірної парадигми і визначає морфонологічну специфіку кожного класу.

Таким чином, фіналь морфонологічної структури твірної основи та ініціаль форманта визначають характер морфонологічного супроводу словотвірних процесів. Морфонологічну структуру СГ визначає морфонологічна структура вершинного дієслова, морфонологічні трансформації, морфонологічні позиції, морфонологічний тип, морфонологічна модель. Фіналь дієслівної основи, що зазнає змін під впливом ініціалі форманта, сигналізує про можливі морфонологічні трансформації. Консонантні чергування в українській мові при творенні девербативів виконують функції інтенсифікатора словотвірного значення, диференціюють лексичні омоніми, демонструючи взаємозв'язок різних мовних рівнів – фонологічного, морфемного, лексичного. Ці закономірності необхідно врахувати при морфонологічному, морфемному, словотвірному, морфологічному аналізі та описі девербативів в українській мові.

Усі словотвірні гнізда з вершинним дієсловом розподілено між 12 морфонологічними класами, враховуючи характер дієслівної основи, комплекс морфонологічних трансформацій (консонантні чи вокалічні альтернації, типи фінальних приголосних основи, характер дієслівної основи (відкрита, закрита), нарощення кореневої чи суфіксальної морфеми, зміна акцентних позицій (переміщення наголосу на кореневу чи суфіксальну морфему). Проаналізовано морфонологічно марковані девербативи субстантивного, ад'єктивного, вербативного, адвербіального блоків. Специфіку кожного морфонологічного класу визначено за характером фіналі дієслівної основи, за морфонологічними трансформаціями в морфонологічно маркованих похідних на всіх ступенях деривації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, спектр морфонологічних класів вершинних дієслів словотвірних гнізд в українській мові досить ємний, він охоплює словотвірні гнізда морфонологічних типів неподільних (нечленованих) і подільних (членованих) вершинних дієслів словотвірних гнізд. Із неподільними вершинними дієсловами – 5 морфонологічних класів, із подільними вершинними дієсловами – 7. Аналіз морфонологічних особливостей девербативів охоплює різні аспекти їхньої

організації, передусім синтагматичний, парадигматичний, діяльнісний, динамічний. Аналізуючи вершинні дієслова словотвірних гнізд в українській мові, доречно враховувати неподільність (нечленованість) і подільність (членованість) вершинних дієслів, фіналь твірної основи, варіативність / неваріативність дієслівних основ, ініціаль форманта, морфологічні трансформації, морфологічні позиції (усічення, палаталізації, депалаталізації, нарощення кореневої чи афіксальної морфемі), наявність / відсутність обмежень у сполучуваності з формантом.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у встановленні типів морфологічних структур у межах морфологічного класу та визначенні динаміки морфологічних моделей у межах кожного класу.

ЛІТЕРАТУРА

Демешко, І. М. (2020). Морфологічні класи словотвірних гнізд із нечленованими вершинними дієсловами в українській мові. [У:] *Наукові записки. Серія : Філологічні науки*. Кропивницький, вип. 187, с. 115–121.

Кукушкіна, О. В. (2016). *Морфология современного русского литературного языка*. Учебник. Москва, 337 с.

Пристаї, Г. В. (2011). *Динамічні морфологічні моделі відприкметникового словотворення*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. 10.02.01. Івано-Франківськ, 20 с.

Федурко, М. Ю. (2003). *Морфология відіменникового словотворення*. Київ ; Дрогобич, 271 с.

Подано до редакції 14.04.2020 року

Прийнято до друку 14.05.2020 року

УДК 811.161.2'04:81'373.612

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204088>

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДТОПОНІМНИХ ПРИКМЕТНИКІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЛІТОПИСУ

Василь Денисюк

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: dvv2812@ukr.net

ORCID: 0000-0002-6773-1380

У статті проаналізовано особливості семантичної структури відтопонімних прикметників, інформації про яку сучасні лексикографічні праці зазвичай не подають. Автор доводить, що такі атрибутиви є багатозначними, у більшості випадків їх ужито із синкретизованою семантикою, а частотність детермінована жанровими особливостями. Зафіксовані відтопонімні прикметники утворені за єдиною словотвірною моделлю – за допомогою суфікса *-ск-*. Стабільність виявляє і розташування прикметника до означуваного іменника – постпозитивне.

Ключові слова: відтопонімний прикметник; атрибутив; семантична структура; семантика; літопис; жанр.

Denysiuk Vasyl. Semantic characteristics of the adjectives formed from toponyms of Chernihiv chronicle.

The article deals with the semantic peculiarities of adjectives which are derivatives of the proper names of geographical features and directly interact with the onomical system by origin and functioning activity in various spheres. Chernihiv chronicle, a monument of the historical-and-graphical genre of the early 18th century which representing a regional chronicle writing, is determined by genre features that motivate the use of a large number of such lexical units, reflecting both the history of the country and the semantic development of the lexical layer of the adjectives formed from toponyms was selected for the study. The analysis of the values of adectonyms shows that their semantic structure is diverse, but participation in the «titular» nomination of persons – by the position in the military, state or church hierarchy is dominant. The countries (or their territories temporarily included in other countries), settlements, military groups and religious worship buildings were named by the help of the adjectives formed from toponyms in the chronicle. Separate studied adjectives illustrate the semantic shifts caused by the displacement of semantics in the original ethnonym and the specificity of the formation of the country name from it. Material of the written monument indicates that such adjectives implement mostly relative semantics; only the attributive *московський* (*moskovskiyi*) represents relative and possessive semantics in different contexts. The presence of the adjectives formed from toponyms only with the suffix *-ск-* in the chronicle indicates the completion of the suffixal variance peculiar in the 16th – 17th centuries in the Ukrainian literary language of the beginning of the 18th century. The model organization of the combinations, consisting of the studied adectonyms, proves the postposition placement of the adjective formed from the toponym relevant to the Polish language.

Keywords: adjective formed from the toponym; attributive; semantic structure; semantics; chronicle; genre.

Відтопонімні прикметники в українському мовознавстві зажили статусу однієї з найпроблемніших груп слів: «Одне з актуальних і невідкладних завдань сучасної української ономастики –

унормування і кодифікація відтопонімних прикметників» [Яцій 2013, с. 154]. Проте, на перший погляд, велика кількість при докладному аналізі починає помалу танути, бо майже всі праці стосуються одного функційного аспекту – правописного. Звісно, у спеціальних працях з ономастики (топоніміки) науковці досліджують етимолого-словотвірний аспект таких найменувань, що теж автоматично відсилає до правописної проблеми. Зауважимо, що проблема відтопонімних прикметників висвітлена не тільки в дисертаційних дослідженнях, їй присвячено спеціальні монографії [Горпинич 1976; Горпинич 2001; Горпинич 2012], статті [Асіїв 2017; Генералова 2016; Ожоган 1986; Шульгач 2000; Яцій 2013] та ін.

На жаль, за біганиною за правильним написанням абсолютно не презентовано семантичного аспекту відтопонімних прикметників. Здавалося, лексикографічні праці мали би тлумачити і якомога більшу кількість слів, подаючи якнайповнішу семантичну структуру кожного. Проте відтопонімні прикметники у словникарстві не зайняли належної ніші, що демонструють сучасні одинадцяти- і двадцятитомний «Словники української мови», напр.: **польський**, а, е. Прикм. до поляки і Польща // Власт. полякам (СУМ-11, VII, с. 110); **вінницький**, а, е. Стос. до Вінниці і вінничан (СУМ-20, с. 475). Отже, слово є, а семантичну палітру кожен вибудовує, виходячи із власного досвіду. Можливо, це і правильно, бо якщо від кожного топоніма помістити у словник утворений прикметник (а топонімів тільки в Україні ніхто ще не порахував, але однозначно, що їх буде не один мільйон!), то матимемо потужний атрибутивний словник. З іншого боку, слово є, але лексикографічна ремарка *прикм. до* чи *стос. до* унеможливує об'єктивне сприйняття лексеми як одиниці мови. А кожен такий прикметник має свою історію, за якою сховані різні семантичні процеси. Це не кажучи вже про загальновідомий факт, що первинно ці прикметники реалізували тільки посесивну функцію. Уже сама наявність таких прикметників у групі відносних свідчить про семантичні трансформації впродовж історії української мови.

Зауважимо, що відтопонімні прикметники різною мірою презентовані в писемних пам'ятках. Специфіка жанру наклала свій відбиток, сконцентрувавши їх переважно в ділових текстах та історіографіях: докладний опис вимагав відповідної вербалізації, що на мовному рівні зазвичай реалізували іменники та прикметники. Тож метою нашої розвідки є з'ясування проблеми семантичного наповнення відтопонімних прикметників у Чернігівського літопису – праці, у якій «зображена панорама воєнно-політичної та церковної історії України 16–18 ст.» [Мицик 2013, с. 524].

Звертає на себе увагу активне послуговування відтопонімними прикметниками, що зумовлено специфікою пам'ятки, яка мала прагматичну спрямованість і передбачала докладний і точний опис ознак суб'єктів та об'єктів. Такі прикметники демонструють єдину модель творення – за допомогою суфікса *-ськ-*, що, сполучаючись із різними коренями, міг зазнавати морфонологічних змін [Горпинич 1976, с. 15]. Власне, наявність відтопонімних прикметників тільки із суфіксом *-ськ-* свідчить про завершення в українській літературній мові суфіксальної варіантності, властивої цим лексичним одиницям у XVI–XVII ст.

Аналіз значень відтопонімних прикметників засвідчує, що їхня семантична структура різноманітна, а кодифікація їх в історичних лексикографічних працях (напр. «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.», «Гістарычны слоўнік беларускай мовы», «Словник російської мови XI–

XVII ст.», «Словник російської мови XVIII ст.» та ін.) доводить, що багато таких прикметників утворюють стійкі сполучення, що з позицій частотності для XIV–XVIII ст. можна зараховувати до периферії фразеологічної системи, зрозуміло, враховуючи опозицію «своє – чуже», яка слугує додатковим підтвердженням запозичень матеріально-духовної культури з тієї чи тієї території, напр.: **Киевский, киевський, кіївскій**. *прикм.* (ССУМ, с. 474); **Киевский**. *прикм.* *Кієвські* (ГСБМ, с. 80) – **Киевский**. *прил.* В ѣра киевская – православная вера. Печать киевская – вид шрифта. Печь киевская – вид печи. Письмо киевское – иконопись киевской школы. Риза киевская – короткая риза особого покроя. Сукно киевское – сорт сукна (СРЯ^{11–17}, с. 121); **Киевский**, *ая, ое*. ◇ К. ведьма. ◇ К. конфеты, варенье. *Вид варенья, слабостей, приготовленных без добавления воды* (СРЯ¹⁸, с. 34). Зауважимо, що в деяких історичних лексикографічних працях відтопонімі прикметники свідомо не внесено до реєстру. Зокрема, укладачі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». зазначають: «Не внесені до реєстру Словника: <...> прикметники, утворені від топонімів та антропонімів, типу *литовский, молдавский, лунский, муравский, перский, московский*. Якщо такі прикметники є складовою частиною стійких і лексикалізованих словосполучень, то вони подаються у статті на відповідний іменник (*литовский* у статтях **монѣта, князство, личба**; *молдавский* – у статті **земля**; *лунский, московский, муравский, českий* – у статті **сукно**; *перский, солгацкий* – у статті **коберець**; *ливовский* – у статті **мѣсто**). Очевидно, що принцип невключення таких лексем пояснено в коментарі, чому не внесені в реєстр Словника власні особові і географічні назви: це «зумовлено неоднаковими принципами при створенні картотек загальних і власних назв; специфікою власних назв, які у порівнянні із загальними вимагають іншого лексикографічного опрацювання. <...> Підготовка словника власних назв у пам'ятках української мови XVI і наступних століть повинна стати окремим завданням української історичної лексикографії» (СУМ^{11–17}, с. 7).

Через функційне призначення історіографічний жанр, на відміну від ділового, перебував на вищому щаблі літературної мови, тож головна увага автора-компілятора була звернена на загальне змалювання внутрішньо- та зовнішньодержавних подій, що вмотивовує використання відтопонімічних прикметників, утворених від найменувань країн, столиць, великих населених пунктів, що, своєю чергою, проектує їх семантичне наповнення.

Найбільшу групу становлять відтопонімі прикметники, що репрезентують семантичну синкретичність: на основне значення «проживає в...» накладаються «народитися в...», «бути головою держави», «бути очільником війська загалом чи військового підрозділу», «бути очільником церковно-адміністративної одиниці» та ін. Зафіксовані атрибутиви засвідчують семантичний зсув із посесивності в напрямку відносності, проте повністю ще не витісняють її, тому кожен такий прикметник реалізує семантичну парадигму, на периферії якої опиняється значення належності.

Чернігівський літопис спорадично репрезентує найменування конкретних географічних об'єктів, до складу яких входять відтопонімі прикметники, напр.: *Той же Михаилъ Рагоза, приѣхавши съ Кіева до Бреста Литовского, учинилъ соборъ на духовенство* (ЧЛ, с. 5). Атрибутив конкретизує локалізацію населеного пункту, з одного боку, зберігаючи традиції його найменування, з іншого – вказуючи на належність державі, оскільки місто з такою назвою є у Франції. Інший контекст засвідчує номінацію з апелятивом *городъ*, що крізь

призму тавтології вказує на давність населеного пункту та постійну наявність у його назві атрибутивного кореня «кольорової» семантики, напр.: *Іоанъ и Петръ, цари московские, князя Василя Васильевича Голицина посылали воевати Крымъ, который зъ великимъ войскомъ московскимъ и козацкимъ пришедши на Самарь, поставиль городъ и назвалъ его **городъ Бѣлогородицкій*** (ЧЛ, с. 19–20).

Споруди релігійного культу також отримували найменування за місцем локалізації, що часто ставало їхньою офіційною назвою, напр.: ... *Хмелницький пострыгся въ чернѣ въ **монастыру Курсунскомъ**; стригль его Дионисій Балабанъ, митрополитъ киевский, а игуменомъ на той часъ въ **Корсунскомъ монастыру** былъ Феодосій Углицкій* (ЧЛ, с. 14); *а Дорошенко послалъ до **монастыра Креховского**, споды Лвова, Івана Мазепу* (ЧЛ, с. 17); *Тогожъ року, периий архимандритъ въ Чернѣговѣ, въ **монанастыру чернѣговскомъ** Глинскомъ, посвятился Лаврентий Кривонович* (ЧЛ, с. 21). Хоч засвідчено випадок, коли офіційною стала назва з іншим прикметником, про що літописець також зауважує, напр.: *Того часу Копинскій зъѣхалъ зъ Кіева зовѣмъ, мешкаль въ **монастыру лубенскомъ**, строячи его, который зовется **Мгаръ*** (ЧЛ, с. 7).

Натрапляємо в літописі на цікаву номінацію української столиці – Києва. Послугуючись двома відтопонімами прикметниками, автор намагається зафіксувати історичні події в назві, коли за умовами договорів із Річчю Посполитою Київ залишився під юрисдикцією Московської держави, напр.: *Того жъ лѣта, Данило Выговский подступилъ подъ **городъ московский киевский**, отъ монастыра Печерского, зъ войскомъ козацкимъ, а Яненко, полковникъ киевский, зъ другого боку съ козаками стоячи на Шкавици, добывали **города московского*** (ЧЛ, с. 12). Уживання атрибутива *московский* зі значенням «той, що належить Московській державі», за даними О. Генералової, властиве російській мові донаціонального періоду [Генералова 2016, с. 159] і повністю втрачене нею впродовж XVIII–XIX ст., що зумовлено екстралінгвальними причинами [Генералова 2016, с. 165].

Міста, що опинилися у вирі воєнних подій, автор номінує субстантивно-атрибутивним сполученням, напр.: *а подъ всѣма **городами украинскими** было мнозство татаръ, хотячи добывати городовъ, бо ханъ розгнѣвався на Хмелницкого за тое, що здався москалеви и тьихъ козаковъ, що зъ **городовъ украинскихъ** ишли до Хмелницкого, albo отъ Хмелницкого сподъ Лвова, татаре ловили* (ЧЛ, с. 12); *Суботовъ тогда былъ пустъ, а псовъ съ Чигирина, зъ Суботова и зъ инихъ пустыхъ **мѣстъ украинскихъ**, великое мнозство было* (ЧЛ, с. 15). Прикметник *украинский* зараховуємо до відтопонімих утворень не з позицій сучасності, а з позицій автора літопису, який у тексті використав 11 разів варіант *Украина* і 7 разів – *Вкраина* на позначення козацького державного утворення.

До цієї групи зараховуємо і назви держав / територій, що на той час існували самостійно чи входили до складу інших країн. Напр.: *Феодоръ Алексѣевичъ, царъ московский, посылаль Василя Васильевича Голицина, зъ войскомъ великимъ, на защиту отъ Турковъ **краю малороссийскому*** (ЧЛ, с. 18) – у XVIII ст. назва Лівобережної України, що входила до складу Російської імперії; *По смерти Стефана Баторого, короля полского, обранъ есть на **кroleвство полское** Жигмунтъ третий, кроль шведскій, и коронованъ въ Краковѣ* (ЧЛ, с. 5); *и тотъ полковникъ [Іван Миревич. – В. Д.] въ **земли шведской** и померль* (ЧЛ, с. 23); *Того жъ лѣта, его императорское величество*

изволилъ маршиъ свой воспріяти въ низовый походъ до Терку и далѣй въ землю **персидскую**, до Дербента (ЧЛ, с. 31). Однак, на нашу думку, такі приклади вимагають докладнішого коментаря, оскільки засвідчують більш глибокі семантико-транспозиційні процеси. Зокрема, *кroleвство полское* – це «наша» назва польської держави, яка для описуваного періоду мала кілька найменувань – Коруна Польська, Річ Посполита. У першому випадку до складу топоніма входить атрибутів *польська*, що, власне, вказує на основне населення цієї країни, тобто маємо відетнонімний прикметник. Подальші трансформації пов'язані з тим, що, ввійшовши до складу топоніма, цей прикметник розширює семантику, водночас репрезентуючи кілька значень.

Особливо це чітко простежується в назвах осіб. Для прикладу наведемо такий контекст: *Владиславъ, **кroleвичъ полскій**, взялъ отъ Москвы Смоленскъ, Москву збилъ, а гетмана ихъ Шеина волно до Москвы пустилъ* (ЧЛ, с. 7). Позначене сполучення слів завдяки атрибутиву синкретизує в собі значення «особа, яка проживає на території Польської держави», «особа, яка керує Польською державою». Зауважимо, що друге значення може містити в собі «територіальну» конотацію, оскільки Польська держава впродовж історії мала різні кордони. Це ж стосується і Османської імперії – Туреччини, і Московської держави. На таке розширення значення ад'сктоніма *московскій* «особа, яка керує Російською державою» звернула увагу О. Генералова [Генералова 2016, с. 162]. Саме такі семантичні ланцюги в назвах осіб ілюструють контексти з Чернігівського літопису, напр.: *Михаилъ, **воевода мултанскій**, воевалъ на Полицу* (ЧЛ, с. 5); *А Янушъ Радивиль, **гетманъ литовскій**, и Еремиаишъ Вишневецкій, зъ другими войсками, ишли на Украину* (ЧЛ, с. 10); *Алексѣй Михайловичъ, **царъ московскій**, воевалъ Литву и взялъ мѣсто столечное литовское, Вилно* (ЧЛ, с. 11); *Того жъ року, Янъ Казимиръ, **кroleвъ полскій**, зъ войскомъ полскимъ и татарскимъ и козацкимъ другого боку Днепра, былъ за Днепром* (ЧЛ, с. 15); *Янъ Третій, **кroleвъ польскій**, подъ Журавномъ съ **турецкимъ** пашею, названымъ Сайтанъ паша, мѣлъ войну* (ЧЛ, с. 18); *Иоаннъ и Петръ, **цари московские**, того жъ Голицина знову на Кримъ зъ великимъ войскомъ московскимъ и козацкимъ посылали, а **ханъ крымскій** стрѣтилъ его съ потугою татарскою* (ЧЛ, с. 20); *Кroleвъ шведскій Полицу звоевалъ, за поводомъ Сапѣги, **гетмана великого литовского**, которій противко **кroleва полского** Августа повсталъ ...* (ЧЛ, с. 22); *Того жъ року, курфистра, **ксіонженца пруского**, **царъ московскій** Петръ Алексѣвичъ учинилъ **кroleмъ прускимъ**, и такъ отпали прусы отъ **короны полской*** (ЧЛ, с. 23) та ін.

Дещо ускладнену семантику реалізують сполучення з відтопонімним прикметником, коли йдеться про учасників різних військових структурних підрозділів. Зрозуміло, що літописці зосереджували увагу переважно на керівних особах (гетьман, полковник, отаман, кошовий, хорунжий, генеральний писар), тому пересічні козаки були спеціально виокремлені тільки в особливих випадках. До значень «особа, яка проживає у відповідному населеному пункті», «особа, яка очолює відповідний військовий підрозділ» додаються «особа, яка народилася у відповідному населеному пункті», «особа, яка служить у відповідному населеному пункті», оскільки полковник міг бути родом із того чи того міста, хоч міг і не бути, з чого отримуємо ще й місце служби. Таких уживань засвідчено найбільше, напр.: *Подъ Полтавою Пушкара, **полковника полтавского**, которій былъ збунтовался на Выговского гетмана, подъ Полтавою козаковъ его збилъ, самого поймавши, казавъ стяти Выговскій* (ЧЛ, с. 12); *Григорій Гуляницкій, **полковникъ миргородскій**, отъ*

Москвы былъ въ облеженю въ Конопѣ (ЧЛ, с. 13); Борисъ Василовичъ Шереметь зъ войскомъ великимъ московскимъ и козаками, которыхъ былъ **гетманомъ сѣверскимъ** Цюцюра, вышелъ съ Киева, на Полицу воевати (ЧЛ, с. 13); Рада, албо зрада чернецкая, козацкая была подъ Нѣжиномъ, и тамъ Івана Бруховецкаго москаль учинили гетманомъ, а Сомка гетмана и Васюту Золотаренка, **полковника нѣжинского**, Оникѣя Силѣча, **полковника чернѣговскаго**, **полковника переяславского** Шамрицкаго и еще пятого человекъ знатнаго казалъ Бруховецкий постинати татарини въ Борзнѣ (ЧЛ, с. 14); Того жъ року, Іванъ Обидовский, **полковникъ нѣжинский**, будучи гетманомъ наказнимъ, подъ Руговлемъ, мѣстомъ шведскимъ, померъ (ЧЛ, с. 22); ... и тогда Семіона Палѣя, **полковника бѣлоцерковского**, взявши, презъ цѣлую зиму въ Батуринѣ трималъ, въ вязеню (ЧЛ, с. 22); Мѣсяца марта 19 дня, Михаила Миклашевского, **полковника стародубовского**, въ Несвѣжю, на консистенціи, подъ часъ утрни, здрадецько шведы напавши, забилы (ЧЛ, с. 23); ... **асауль переяславскій** Кирпичъ въ скоромъ часѣ, въ Пітербурху, померли (ЧЛ, с. 35) та ін.

Відтопонімні прикметники слугують і для номінації представників військових підрозділів інших держав, напр.: *Юрій Хмелницький гетманъ, который зменилъ цару московскому, а поклонившись королеви полскому Яну Казимирови, переправившись чрезъ Днѣпръ, ишолъ подъ Переяславль добывати въ немъ Ромодановского, воеводу московского, и стануль о полмилѣ отъ Днепра, зъ войскомъ своимъ* (ЧЛ, с. 13); *Цесарь турецкий самъ былъ подъ Каменцемъ-Подолскимъ и взялъ его августа дня 18* (ЧЛ, с. 16); *Аземъ, везирь турецкий, взялъ Чигиринъ, мѣсяца августа дня 11, въ недѣлю* (ЧЛ, с. 18); *Того жъ лѣта, октоврия 24 дня, Левенгоуфтъ, енераль шведский, ... ишолъ подъ Новгородкомъ* (ЧЛ, с. 25) та ін. Зауважимо, що атрибутив *турецкий* для того часу в семантичній структурі на першому місці містить відетнонімне значення, однак з позицій XVIII ст., коли українські літописці вже активно послуговувалися хронографами західноєвропейськими, у яких функціювала латинська назва турецької держави *Imperium Turcicum*, можемо констатувати семантичний зсув.

Номінація збройних сил країни також містить у своєму складі відтопонімний прикметник. При цьому необхідно враховувати наявність держави як суспільно-політичного утворення, визнаного тогочасним світовим співтовариством. Саме це дозволяє потрактовувати використання відтопонімних прикметників для номінації війська чужих держав, тоді як для називання українського багатоетнічного війська автор послуговується атрибутивом *козацкое*, напр.: ... *Ромодановскій изъ Якимомъ Сомкомъ, дядкомъ Хмелницкаго, гетманомъ сѣверскимъ, вышедши зъ войсками московскими и козацкими, пошолъ инсперате потоптомъ на Хмелницкаго* (ЧЛ, с. 13–14); *по Львовъ посылалъ Капланъ-пашу зъ войскомъ турецкимъ и татарскимъ и Дорошенкомъ съ козаками, который паша добывалъ его мощно, але не добылъ; <...> Капланъ паша не вѣдалъ и послалъ часть войска турецкаго и татарскаго добывати того жъ монастыра* (ЧЛ, с. 16); *Того жъ року, Петръ Алексѣевичъ, царь московский, ходилъ подъ городъ турецкий Азовъ и много тамъ войска погинуло московского* (ЧЛ, с. 21) та ін.

Один раз засвідчено контекст, що репрезентує в семантичній структурі відтопонімного прикметника «цивільне» значення: «особа, яка народилася в Трахтемирові», «особа, яка проживає в Трахтемирові», «особа, яка має високий

соціальний статус (у Трахтемирові)», «особа, яка працює в Трахтемирові»: ... *Старушича законники терехтомъровский выкупили* (ЧЛ, с. 14).

У номінації осіб церковного сану відтопонімні прикметники виконують локативну функцію, вказуючи, якою церковно-адміністративною одиницею керує особа. Такі назви зазвичай утворені від назв міст, де знаходиться церковна адміністрація, напр.: *Той же Михаилъ Рагоза, приѣхавши съ Кіева до Бреста Литовского, учинилъ соборъ на духовенство, на которомъ соборъ при немъ были епископы: Ипатий Поцей, прототроній митрополии киевской, епископъ володимерский, Кириль Терлецькій, екзархъ константинопольскій, епископъ луцький, Ермогенъ, архієпископъ полоцький и туровский, Дионисий Збаразский епископъ хелмский и белзский* (ЧЛ, с. 5); *Иовъ Борецький, митрополитъ киевский благочестивый, преставилься* (ЧЛ, с. 7); *И на той часъ Климентия Старушича, ігумена выдубицького, подъ Лубнами взяли съ челядью* (ЧЛ, с. 14); *А гды былъ въ Корсунѣ, идучи на Заднѣпре, тамъ Юсифа Нелюбивича Токалского, митрополиту (по Балабанѣ) киевского и хмельницького, ... казаль запровадити до Майборку, на заточение* (ЧЛ, с. 15); *Того жъ року, Никона, патриарху московского, зложили съ патриаршества, патриарха александрійский, другий антиохійский и невинне въ заточение послано* (ЧЛ, с. 16); *Инокентий Гизель, архимандритъ печерский, умеръ* (ЧЛ, с. 19); *Феодосий Углицкий зосталь архієпископомъ чернѣговскимъ, посвященъ отъ Адриана, патриарха московского, на Москвѣ* (ЧЛ, с. 20); *Того жъ року, Юсифъ Шумлянський, епископъ лвовский, зосталь унѣатомъ* (ЧЛ, с. 22) та ін.

Звертає на себе увагу ще одна суттєва ознака літописного дискурсу для функціонування української мови початку XVIII ст. – це розташування прикметника. Наведені й ненаведені контексти з пам'ятки переконують у тому, що відтопонімні прикметники ужито в постпозиції до означуваних іменників, що властиве польській мові та значною мірою репрезентує мовні особливості правобережноукраїнських територій.

Отже, як засвідчує Чернігівський літопис, відтопонімні прикметники відіграють вагомий роль в історії формування лексичної системи української мови. Репрезентуючи широкий спектр значень, вони марковані високою частотністю вживання, детермінованою особливостями історіографічного жанру, де, імпліцитно реалізуючи первинну локативну функцію та вказуючи на зв'язок людини чи об'єкта з територією, отримують додаткові семантичні нашарування. Залучення ширшого кола пам'яток до подальших досліджень дозволить простежити семантичні трансформації в напрямку якісної семантики відтопонімних прикметників.

ЛІТЕРАТУРА

Асіїв, Л. (2017). Морфонологічні явища при творенні відойконімних прикметників в українській мові. *Вісник Львівського університету. Серія Філологічна*, вип. 64, ч. I, с. 222–231.

Генералова, Е. В. (2016). О развитии значений оттопонимических прилагательных в русском языке (на примере истории лексемы «московский»). [В:] *Сибирский филологический журнал*, № 3, с. 157–171. URL: <http://journals.tsu.ru/uploads/import/1442/files/16.pdf> (дата звернення: 28.11.2019).

Горпинич, В. О. (1976). *Відтопонімні прикметники в українській мові*. Київ, 144 с.

Горпинич, В. О. (2001). *Словник географічних назв України: топоніми та відтопонімні прикметники*. Київ, 526 с.

Горпинич, В. О. (2012). *Нариси з пропріальної та апелятивної словотвірної дериватології*. Дніпропетровськ, 210 с.

Мицик, Ю. (2013). Чернігівський літопис. [В:] *Енциклопедія історії України*. У 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, т. 10, с. 524.

Ожоган, В. М. (1986). Відтопонімічні прикметники в староукраїнській мові XVI–XVII ст. [У:] *Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах*. Київ, с. 96–100.

Шульгач, В. П. (2000). До проблеми творення відтопонімічних прикметників в українській мові. [У:] *Мовознавство*, № 2–3, с. 24–32.

Яцій, В. (2013). Відтопонімічні прикметники Львівської області (деривати від ойконімів на -ич-і та -че). *Культура слова*, вип. 78, с. 154–157.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Мінск, 1996, т. 15, 311 с.

СРЯ^{11–17} – *Словарь русского языка XI–XVII века*. Москва, 1980, вып. 7, 407 с.

СРЯ¹⁸ – *Словарь русского языка XVIII века*. Санкт-Петербург, 1998, вып. 10, 256 с.

ССУМ – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* У 2 т. Київ, 1977, т. I, 630 с.

СУМ^{11–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* У 28 вип. Львів, 1994, вип. 1, 151 с.

СУМ-11 – *Словник української мови*. В 11 т. Київ, 1976, т. VII, 723 с.

СУМ-20 – *Словник української мови* [Електронний ресурс]. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=210237&page=474> (дата звернення: 08.12.2019).

ЧЛ – *Черниговская летопись по новому списку (1587 – 1725)*. [В:] *Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные*. Киев, 1890, с. 6–36.

Подано до редакції 04.03.2020 року

Прийнято до друку 02.04.2020 року

UDC 811.111'373

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204115>

PRINCIPLES OF CONCEPT *FATE* ACTUALIZATION IN ENGLISH LANGUAGE CONSCIOUSNESS

Mariia Ivanchenko

PhD (Linguistics), Associate Professor at the Department of Foreign Languages and Translation Lviv State University of Life Safety (Lviv, Ukraine)

e-mail: ivanchenkomaria05@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7363-4600

The article deals with principles of fate actualization in English. The research data includes examples collected through the complete selection from dictionaries, thesaurus of English metaphors, fiction texts etc. All examples are divided into blocks according to the actualized phenomenon: «fate-luck», «fate-failure», «fate – doom, inevitability», «man – the master of his destiny». The analysis showed that fate in English is actualized by metaphors, which are formed by verbs in the semantics of which there is a seme «(quickly) move in space» – o fall, to throw, to swim, to escape, to run; adjectives with the seme «poor quality» – ill; «desired» – full; adverbs – down, through; nouns, which contain the semes «vague, blurred» – ghost, fade.

Keywords: metaphor; actualization; culture; expression; national specifics.

Іванченко Марія. Принципи актуалізації концепту ДОЛЯ в англійській мовній свідомості.

Етнічний світогляд як фундамент людської свідомості формується разом із духовною та матеріальною культурою. Усе це відбивається в мові, адже вона є не тільки відомою системою прийомів пізнання, а загалом вважається шляхом усвідомлення естетичних і моральних ідеалів.

«Доля» належить до найдавніших ключових слів нашої культури, які, незважаючи на зміну уявлень людини про світ, а також змін у самому світі і в самій людині, уперто не хочуть зникати з мови і смислового простору культури.

Мовний матеріал складають метафори, завдяки яким можливо виявити приховані від безпосереднього спостереження різні ознаки, що об'єктивують цей концепт у мові. Завдяки подібним репрезентаціям ми маємо можливість не лише виявити в максимальному об'ємі ознаки концепту, а й викрити його багатомірну та багатошарову структуру; окрім того, вони дають інформацію про оцінки, трактування, судження, котрі вибудовуються на базі ключових слів лінгвокультури.

Усі інвентаризовані метафори ми умовно об'єднали у смислові блоки відповідно до актуалізованого феномену. Зокрема, найчисельнішою є група метафор «доля – удача». Цей феномен тлумачиться як позитивний, бажаний результат чого-небудь, щасливий збіг обставин для когось; успіх. Окрему групу формують метафори протилежного значення, зокрема «доля – невдача». Приклади цієї групи актуалізують невдале, безуспішне, не таке, як хтось бажав, закінчення, завершення чого-небудь. Доля також мислиться як сила, що визначає події людського життя, керує ними, що зумовило утворення метафор «доля – приречення, неминучість».

Групу метафор «людина – господар своєї долі» складають приклади, у яких описані причинно-наслідкові зв'язки подій у житті особистості залежно від її поведінки.

Проведений аналіз засвідчив, що ДОЛЯ в англійській мові актуалізується за допомогою метафор, утворених за допомогою дієслів, у семантиці яких наявна сема «(швидко) переміщатися у просторі» – **to fall, to throw, to swim, to escape, to run;**

прикметників із семою «погана якість» – **ill; «desired» – full;** прислівників – **down, through;** іменників із семою «розмитість,

розпливчастість» – *ghost, fade*.

Ключові слова: метафора; актуалізація; культура; вислів; національна специфіка.

Ethnic worldview as the foundation of human consciousness is formed in conjunction with spiritual and material culture, which are reflected in language, because it is not only a well-known system of cognition methods. Language in general is a way of realizing the aesthetic and moral ideals [Kecskes 2014, p. 91]. Language is the beginning and basis of national self-consciousness, which consists in the cultural heritage of the ethnic groups that formed the nation [Попова, Стернин 2007, p. 67].

‘Fate’ belongs to the oldest keywords of our culture, which, despite the change of the human world perceptions, as well as changes in the world and in man himself, stubbornly do not want to disappear from the language and culture semantic space [Zykova 2013, p. 429]. The culture keywords historical stability is a consequence of the high stability of the human world picture.

The concept FATE has been already researched by many scientists, such as V. Moskvina, A. Shmelev, A. Vezhbytska, N. Arutyunova, T. Radzievska, M. Glovinska, E. Abayeva.

According to the New English Dictionary on Historical Principles, the noun ‘Fate’ derived from the Latin word *fatum* «that which has been spoken» [New English Dictionary III, p. 110]. Primary sense of the Latin word is a sentence or doom of the Gods, but it has subsequently used as the equivalent of the Greece word Moira, which originally meaning only a person’s ‘lot’ or ‘portion’ had come to express the more abstract conception.

Having analyzed the definitions of English dictionaries (*Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs* (2002), *A New English Dictionary on Historical Principles* (1888–1933), *New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language* (1993)) we’ve summarized, that ‘fate’ for English speaking people is considered to be the things, especially bad things, that will happen or have happened to somebody/something; the power that is believed to control everything that happens and that cannot be stopped or changed.

The aim of this scientific research is to find out the principles and means of concept FATE actualization in English. Linguistic material consists of metaphors, thanks to which it is possible to reveal various features hidden from direct observation, which objectify this concept in language. Such representations give us the opportunity not only to identify the concept features, but to expose its multidimensional and multilayered structure as well; in addition, they provide information about assessments, interpretations, judgments, which are based on the keywords of linguistic culture [Khabirova 2018; Lakoff, Johnson 2003].

The metaphors we collected were divided into semantic blocks, according to the actualized phenomenon. So, the most numerous is the group of metaphors «Fate-luck». This phenomenon is interpreted as «a positive, desirable result of something, a happy coincidence for someone; success» [BTCCYM 2005, p. 457]. The analysis showed that a significant number of examples of this group are metaphors formed in the associative plane «luck-easy prey»:

If he fell overboard he’d come up with his pocket full of fish (James H. Daisy Miller).

In the English language consciousness, luck is actualized by the comparison with fishing, which is associated with luck, the opportunity to get easy prey.

Obviously, such an associative connection was formed due to the specifics of the mentioned professional activity, the success of which is determined not always by the performer skill, but also by objective circumstances.

The net fills though the fisherman sleep (Arnim E. Christopher and Columbus).

Some metaphors «Fate-luck» are formed on the basis of associations with reservoirs and movement along them.

Give a man luck and throw him in the sea (Ellis A. C. & Stalen J. Death Jag).

In the mentioned examples the reservoir is thought as difficulties for overcoming which luck is needed. Thus, in the following metaphor, success is actualized by the verb ‘to swim’, which means «move through water by making movements with your arms and legs» [*Oxford living dictionaries*], in this context means to swim, i.e. «to rise from the depths of the water to its surface or to swim ashore» [*New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language* 1993, p. 34].

He needs must swim that is held up by the chin (Hillerman T. People of Darkness).

The basis for the metaphors «Fate-luck» formation were also comparisons with representatives of the fauna, for example:

On the pig’s back (Rodinson R. B. Bicycle Shop Murderer),

A son of the white hen (Butler S. Hudibras),

Please the pigs (London J. White Fang),

You have nothing to do but suck and wag your tail (Jokai M. Dr. Dumany’s Wife).

The English noun ‘sun’ means «the light or warmth received from the earth’s sun» [*Oxford living dictionaries*], while the derived adjective ‘sunny’ has the definition – «bright with sunlight a sunny day» [*New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language*]. These lexemes formed the basis for a number of metaphors of the studied group. Example:

The sun shines on both sides of the hedge (Buddha’s Tooth. A Thailand Adventure),

The sun will be on our side of the hedge yet (Hillerman T. People of Darkness),

On the sunny side of the hedge (Butler S. Hudibras).

Positively colored events in human life are naturally associated with such physical phenomena as light, heat, which are inherent in the sun. These properties of the celestial body are associated with a sense of satisfaction, joy. In this case, the metaphorical transfer took place in the associative plane «luck-light, warmth».

In some cases, luck is actualized with the help of lexemes, which in their main meaning have a negative connotation. Example:

It’s muck to the midden every time. (The luck always goes to those who already have enough) (Ryman E. Doctor Mooze),

He could fall into shit and come up smelling of violets (Woolf V. To the Lighthouse).

Obviously, in these examples, nouns such as ‘muck’ and ‘shit’ are used to enhance the emotional impact on the speaker, so the emphasis is on how easy it is to achieve a successful outcome when there is luck.

Another group is formed by metaphors of opposite meaning, namely «Fate-failure». The examples given in this group actualize «unsuccessful, unlucky, not as someone wanted, the end, the completion of something» [BTCCYM 2005, p. 234].

The English adjective with a negative connotation 'ill' means «suffering from an illness or disease or feeling unwell, poor in quality» [Oxford living dictionaries] has become a crucial force for the metaphors «Failure» formation. Metaphorical transfer in such a case occurs in the associative plane «poor quality-unsuccessful». For example, a person who often experiences failures in his life in English is called 'ill-starred', i. e. «born under or influenced by an evil star, ill-fated, tragic, unfortunate» [Wilkinson 2002, p. 219]. In the language consciousness of the British, fate is compared to a star. Thus, in this example, an unfortunate fate is compared by analogy with a star of appropriate quality.

Another example of a harbinger of bad luck is a bird. Historically, in ancient divination, birds such as owls and crows were considered harbingers of 'omen' (*Origin: late 16th cent.: from Latin omen [oomen] omens*) [Wilkinson 2002, p. 814] bad news or events. A person who has a reputation as a harbinger of bad luck in English is compared to a bird: *a bird of ill omen* [Wilkinson 2002, p. 814].

Absence of hope for a happy fate, luck is actualized with the help of nouns, which in their semantics contain the semes «vague, blurred, unclear, barely delineated, illusory». Example:

As much chance as plaiting fog! (Cuze J. Conspiracy),
Not the ghost of a chance! (Ryman E. Doctor Mooze).

Relevant is an example in which the loss of a success chance is actualized as the deprivation of light.

Stand in his light (Trollope A. The Way We Live Now).

The reason for not being able to take advantage of a happy moment in life is sometimes the person itself. Thus, in metaphors, luck is compared to food – *chips*, or position in space – *pitch*, which a person spoils, that is «*piss – urinate, discharge (something, especially blood) when urinating*» [Oxford living dictionaries] or queer «*spoil or ruin (an agreement, event, or situation)*» [Oxford living dictionaries]. For example:

Piss in/on his chips (Spoil his chances of success) (Wells H. D. War of the Worlds, p. 390),

Queer his pitch (Sharma R. Caterpillar to Butterfly).

The crucial force of some examples formation within the «Fate-failure» metaphors group are historical figures and territorial units. For example, the lack of successful chances in a certain activity is actualized as '*Buckley's chance*' [Wilkinson 2002, p. 553]. William Buckley, a historical figure, was an English convict who was transported to Australia. He managed to escape from prison. However, the circumstances were such that he ended up on an island where he lived in an aboriginal community for more than 30 years. That is, William is in even more trouble than just a temporary prison sentence. Thus, *Buckley's «chances»* are to «*run into even bigger problems*».

Another example of a passenger who fails on a trip is 'Jonah' [Wilkinson 2002, p. 852]. Jonah, the Old Testament prophet of the Northern Kingdom (referring to the so-called «little prophets»). The oldest of the Jewish prophets, whose writings have survived. And he was the only Old Testament prophet who «tried to flee from God». According to prophecy Jonah spent three days in the whale's belly, which served as a prototype for Christ's three-day stay in the earth. «*For as Jonah was three days and three nights in the belly of a huge fish, so the Son of Man will be three days and three nights in the heart of the earth*» (Matthew 12: 39–40). This biblical foundation became the basis for the formation of the corresponding associative connection.

Aberdeenshire is one of the 32 districts of Scotland, located in the northeast of the country. In Scottish folklore, the Buchan Beast is a large cat or phantom cat, whose existence is mentioned to exist in the historic Buchan district of Aberdeenshire in the north-east of Scotland. In 1930, the first records of large cats, with unusual appearance in Britain are made. In Scotland, they are known as Cù Sìth, the coat color is usually dark green [Barber 1999], the size of the average dog or fox, body length – three feet (0.91 m). These are the cats are mentioned in the following example.

For the same reason that Aberdeenshire cats never drink cream. They never get the chance (Rodinson R. B. Bicycle Shop Murderer).

Chance by analogy is compared to cream – «thick milk product with high fat content, obtained by settling or separation of fresh milk» [BTCCYM 2005, p. 338], i. e. a food that is limited in volume and, accordingly, valuable. This comparison emphasizes the unfortunate fate, the unavailability of something good, «valuable».

The «Fate-failure» metaphors are based on comparisons with the phrase «*as much chance as*». It is interesting, that the «low probability of success» by analogy is compared to hell. Obviously, it serves for achieving greater expressiveness of phrase. Example:

as much chance as of striking a match on wet tripe! (Wells H. D. War of the Worlds, p. 760),

as much chance as a snowball in hell! (Wells H. D. War of the Worlds, p. 904),

as much chance as a cat in hell (without claws) (Wells H. D. War of the Worlds, p. 904),

as much chance as a dog with tallow legs chasing an asbestos cat through hell (Wells H. D. War of the Worlds, p. 904).

Fate – is a given, that is, a gift that a person cannot but accept, cannot bypass. As the analysis of the semantic content of the FATE concept has shown, this phenomenon is perceived in the English-speaking consciousness as a doom, an inevitability. As something which is defined, something that cannot be avoided, bypassed, which must come, happen. So, next we will look at a group of metaphors «Fate – doom, inevitability».

Fate is thought as a force that determines the events of human life, controls them. Accordingly, it is associated with celestial bodies, which are inaccessible and, accordingly, terrifying.

He that is born under a three penny planet will never be worth a goat (Rodinson R. B. Bicycle Shop Murderer),

The stars in their courses (London J. White Fang).

As inevitability, the studied concept is actualized as a nature, physics law, i. e. as «objectively existing, constant and necessary relationship between objects, phenomena or processes, arising from their inner nature, essence; regularity» [BTCCYM 2005, p. 154]. In the following examples, harvesting by analogy is compared with hopelessness, the need to accept the fact:

We must take the crop as it grows (Wells H. D. War of the Worlds).

A futile attempt to avoid the fated events, the place in life that is predetermined is compared with natural processes in the environment:

As a tree falls so must it lie (Sharma R. Caterpillar to Butterfly).

The following example borders on the thematic groups man and nature, as doom is actualized as a way of human food consumption. In this case, the «bitter»

fate is actualized as leeks, which a person, despite the unpleasant taste «chews-eats-swallows», and thus accepts his fate.

Chew/eat/swallow the leek (Wells H. D. *War of the Worlds*, p. 726).

The group of metaphors «Man – the master of his destiny» consists of examples that describe the causal relationships of events in the life of an individual depending on his behavior.

Man, personality – a specific living person, which is characterized by consciousness and self-awareness. Personality structure – a set of especially significant mental properties, relationships and actions of man, formed in the process of his development and determine his behavior. The structure of personality includes all the psychological characteristics of man, and all the metaphysical features of his body [Augoustinos 2014, p. 89].

Despite the objective circumstances that do not depend on the person, each individual influences and to some extent adjusts the course of events in its life. Moreover, the individual determines behavioral patterns and scenarios. In this case, the choice takes place. According to the dictionary, to choose – means «pick out (someone or something) as being the best or most appropriate of two or more alternatives» [McGraw-Hill 2002, p. 99]. Aristotle believed that «choice is something that depends on us; it (choice) is clearly linked to the practical behavioral embodiment, but appears as a complex indirect, rather than impulsive process» [Aristotel's Poetics 2015, p. 100]. He later emphasizes that «they make the best choice and form the best opinion, obviously not the same people, but some make a pretty good impression, but because of debauchery, spoilage do not choose what is needed» [Augoustinos 2014, p. 190].

In fiction and films, there are many compelling illustrations of how a choice made in a critical situation transforms the individual as a whole. V. A. Lefebvre in his work «Algebra of Conscience» offers the following principle of making choice by the individual: «A living being seeks to generate a line of behavior that establishes and maintains a relationship of similarity between him and his model of himself» [Lefebvre 2001, p. 29].

He that looked at the stars fell in the dike, but he that looked on the ground found a purse (Butler S. *Hudibras*).

In this example, metaphors depict the outcome of events depending on the choices made by the individual. In this particular case, the idealistic perception of reality is opposed to the practical one. To give expressiveness, a rather polar opposition «*dike – purse*» (cesspool-wallet) is presented.

Oliver Cromwell was an English statesman, soldier and revolutionary. Lord Protector of England in 1653–1658, Puritan leader. Military leader of the Civil War in England, a supporter of parliamentarism, one of the England Parliament army organizers in the fight against the Royal Army during the Civil War. He inspired his soldiers with speeches in which he often used the expression «*keep your powder dry*» [Wilkinson 2002, p. 82]. With these words, the leader urged his supporters not to hurry, but to be ready to act if necessary. Over time, the utterance has taken root in speech and acquired a somewhat new meaning, now it is used as «Don't leave all to providence».

Activity is the application of one's labor to something. The implementation of the latter by a person involves the achievement of certain results. The metaphorical expression «*chance the ducks*» in the dictionary «*Thesaurus of Traditional English Metaphors*» is explained as *Do a thing regardless of risk, come what may*

[Wilkinson 2002, p. 436]. That is, a person consciously takes risks in order to achieve a goal, does not obey providence. In other words – «challenges fate».

On the other hand, confronting the circumstances can lead to a negative result. For example, a situation in which a person tries to avoid unwanted results creates even more problems. An illustration of a situation where it would be better to look at the circumstances. In metaphors, such vicissitudes are compared by analogy with the natural phenomena of «thunder and lightning». Example:

Escape the thunder and fall into the lightning (Sharma R. Caterpillar to Butterfly).

Freedom is the ability of a person to act in accordance with his own desires, interests, goals on the basis of objective reality knowledge [Glas 2006, p. 128]. Freedom is the ability to choose options for events. The problem of freedom in the history of philosophy is complicated by the fact that many thinkers have tried to deduce man's duty from the essence of freedom, sought either not to use the concept of freedom at all, or to use it by limiting it in some way. But duty can never flow from freedom itself, but only for ethical reasons [Augustinos 2014, p. 46].

On the other hand, everything must have certain limits. The result of absolute or «thoughtless» freedom can be self-destruction. That is, freedom as a human possibility must be subordinated, determined by the degree of responsibility of the individual, first of all, ethical considerations.

Give a man rope enough and he'll hang himself (James H. Daisy Miller),
Flew too near the sun (Arnim E. Christopher and Columbus).

These examples illustrate the perniciousness of excessive freedom.

The analysis showed that fate in English is actualized by metaphors, which are formed by verbs in the semantics of which there is a seme «(quickly) move in space» – o fall, to throw, to swim, to escape, to run; adjectives with the seme «poor quality» – ill; «desired» – full; adverbs – down, through; nouns, which contain the semes «vague, blurred» – ghost, fade.

BIBLIOGRAPHIC REFERENCES

A New English Dictionary on Historical Principles. J. A. Murray (ed.). Oxford, 1888–1933. Vol. I–XII.

Aristotel's Poetics (2015). Scholar Select. 146 p.

Augustinos, M. (2014). *Social cognition. An integrated introduction*. London, 346 p.

Barber, R. (1999). *Myths and Legends of the British Isles*. Boydell & Brewer, Incorporated, 604 p.

Glas, G. (2006). Person, Personality, Self and Identity: A Philosophically Informed Conceptual Analysis. *Journal of Personality Disorders*, 20 (2), pp. 126–138.

Johnson-Laird, P. N. (1980). Mental Models in Cognitive Science. *Cognitive Science*, 4, pp. 71–115.

Kecskes, I. (2014). Language, Culture, and Context. *The Routledge Handbook of Language and Culture*. Sharifian F. (ed.). London ; New York, pp. 113–129. [Electronic resource]. URL: <https://www.routledgehandbooks.com>.

Khabirova, E. (2018). Metaphorical terms in the context of linguistic research articles. *XLinguae. European Scientific Language Journal*, 11, pp. 499–507. [Electronic resource]. URL: <http://www.xlinguae.eu/>

Lakoff, G. & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. Chicago, 191 p.

Lefebvre, V. A. (2001). *Algebra of conscience*. Boston, 358 p.

McGraw-Hill (2002). *Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs*. The McGraw-Hill Companies, Inc. [Electronic resource]. URL: <http://english4success.ru>.

New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. New York, 1993.

Oxford living dictionaries [Electronic resource]. URL: <https://en.oxforddictionaries.com>.

Wilkinson, P. R. (2002). *Thesaurus of Traditional English Metaphors*. 2nd ed. London; New York, 2034 p.

Зюкова, І. (2013). Phraseological Meaning as a Mechanism of Cultural Memory. *Research on Phraseology Across Continents*, vol. 2, pp. 422–441.

Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005). В. Т. Бусел (гол. ред.). Київ ; Ірпінь, VIII, 1728 с.

Попова, З. Д. и Стернин, И. А. (2007). *Когнитивная лингвистика*. Москва, 314 с.

SOURCES

Arnim, E. Christopher and Columbus. URL: www.free-ebooks.net/Christopher_and_Columbus.html.

Buddha's Tooth. A Thailand Adventure. URL: www.free-ebooks.net/Buddha's_Tooth.html.

Butler, S. Hudibras. URL: www.world-art.ru.

Cuze, J. Conspiracy. URL: www.free-ebooks.net/Conspiracy.html.

Ellis, A. C. & Stalen, J. Death Jag. URL: www.free-ebooks.net/Death_Jag.html.

Hillerman, T. People of Darkness. URL: www.free-ebooks.net/People_of_Darkness.html.

James, H. Daisy Miller. URL: www.free-ebooks.net/Daisy_Miller.html.

Jokai, M. Dr. Dumany's Wife // www.free-ebooks.net/Dr.Dumany's_Wife.html.

London, J. White Fang. URL: www.free-ebooks.net/White_Fang.html.

Norris, F. Blix. URL: www.free-ebooks.net/Blix.html.

Rodinson, R. B. Bicycle Shop Murderer. URL: www.free-ebooks.net/Bicycle_Shop_Murderer.html.

Ryman, E. Doctor Mooze. URL: www.free-ebooks.net/Doctor_Mooze.html.

Sharma, R. Caterpillar to Butterfly. URL: www.free-ebooks.net/Caterpillar_to_Butterfly.html.

Trollope, A. The Way We Live Now. URL: www.free-ebooks.net/The_Way_We_Live_Now.html.

Wells, H. D. War of the Worlds. URL: www.free-ebooks.net/War_of_the_Worlds.html.

Woolf, V. To the Lighthouse. URL: [www.bookz.ru/authors/To the Lighthouse.html](http://www.bookz.ru/authors/To_the_Lighthouse.html).

*Подано до редакції 15.04.2020 року
Прийнято до друку 11.05.2020 року*

УДК 821.161.3-1

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204116>

СЛОВАЎЖЫВАННЕ КАЛАРАТЫВА ЗЯЛЁНЫ Ў ТЭКСТАХ БЕЛАРУСКІХ ЛЕКАВЫХ ЗАМОЎ

Людміла Мазуркевіч

кандыдат філалагічных навук, дацэнт, дацэнт кафедры беларускай і рускай філалогіі
Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І. П. Шамякіна

(Мазыр, Рэспубліка Беларусь)

e-mail: sidora-71@tut.by

ORCID: 0000-0003-1489-8061

Каларатывы ў любой мове ствараюць пэўныя лексіка-семантычныя палі колеру, якія могуць разглядацца ў розных аспектах: фармальным, функцыянальным, семантычным і г. д. Акрэсленыя словы ў мове пастаянна развіваюцца і змяняюцца. Вынікам семантычнага развіцця іх з'явілася сумяшчэнне ў мове пазначаных слоў прамых, пераносных і сімвалічных значэнняў, што актыўна выкарыстоўвалася і выкарыстоўваецца ў розных відах моўнай, мастацкай творчасці.

Лексіка колераабзначэння ў тэкстах беларускіх замоў прадстаўлена сукупнасцю каларатываў, якія па характэрных прыкметах аб'ядноўваюцца ў пэўныя каляровыя коды. У артыкуле аналізуюцца асаблівасці функцыянавання каларатыва зялёны ў тэкстах беларускіх лекавых замоў, які, з'яўляючыся дастаткова малаўжывальным, выступае абавязковым атрыбутам прыроды або адкрытай прасторы, населенай нячыстай сілай.

Звяртаецца ўвага на тое, што семантыка дадзенага калароніма не адназначная. У Беларусі зялёны з'яўляецца амбівалентным сімвалам: з аднаго боку, ён сімвалізуе жыццёвую сілу прыроды, з другога – можа сімвалізаваць хваробы і месца адсылкі іх. Гэты колер нейтральны, мяккі, заспакаяльны, які стварае ўражанне нейкай акрэсленай прасторы. У аналізуемых тэкстах дадзены каларатыў мае даволі абмежаваную словаспалучальнасць. Разгледжаныя асаблівасці непасрэдна звязаны з нацыянальнымі культурнымі традыцыямі беларусаў і падкрэсліваюць спецыфіку іх светаўспрымання.

Ключавыя словы: замова; каларатыў; карціна свету; каларонімы-прыметнікі; зялёны колер.

Mazurkevich Lyudmila. The usage of the colour name зялёны (green) in the texts of Belarusian healing spells.

Colour names in any language create certain lexico-semantic fields of colour, which can be analyzed in different aspects: formal, functional, semantic etc. The defined words in the language are constantly in development and change. The result of their semantic development is the combination of direct, indirect and symbolic meanings of the revealed words, it was actively used and it is used in different kinds of linguistic and literary works.

In the texts of Belarusian spells the vocabulary of colour name is represented by a range of colour names, which are grouped in certain colour codes according to their specific features. The article deals with the functioning peculiarities of the colour name green in the texts of Belarusian healing spells. The colour name зялёны (green) is quite rarely used, it stands out as the essential element of nature or an open space, inhabited by evil spirit.

The authour defines that the semantics if this colour name is not singled-valued. In Belarus the зялёны (green) colour is an ambivalent symbol: on the one hand it symbolizes the vital force of nature, on the other hand it can symbolize the illnesses and the place of their

reference.

© Мазуркевіч Л., 2020

This colour is neutral, soft, calming, making an impression of

some marked space. This colour name has a very restricted word-combinability in the analyzed texts. These peculiarities are closely connected with the national and cultural traditions of Belarusians and underline the features of their mentality.

Keywords: *spell; colour name; view of the world; adjectives-colour names; зялёны (green colour).*

Пры стварэнні свету мастацкага твора асаблівую ролю адыгрывае падбор колераабзначэнняў і іх удаае выкарыстанне, таму што характар функцыянавання лексікі са значэннем колеру адлюстроўвае не толькі самабытнасць стылю канкрэтнага аўтара, яго творчую постаць, але і выразна падкрэслівае непаўторнасць індывідуальнага светабачання стваральніка. Колер і адметнасці функцыянавання яго неаднойчы станавіліся аб'ектам пільнай увагі беларускіх навукоўцаў у галіне лінгвістыкі і культуралогіі (А. Васілевіч, Ю. Бабіч, Д. Паўлавец, М. Абрагімовіч, М. Швед, Т. Валодзіна, В. Ермакова, А. Брагіна, М. Разладава, М. Шабовіч і інш.). Варта адзначыць, што колеравая палітра фіксуецца не толькі ў мастацкіх тэкстах. З даўніх часоў яна, апроч іншага, пэўным чынам уплывала на свядомасць нашых продкаў, што знайшло адлюстраванне ў шматлікіх фальклорных тэкстах, у тым ліку і ў тэкстах замоў. Даследаванню ўсходнеславянскіх замоў з пункту гледжання этналінгвістыкі прысвечана манаграфія І. Жылінскай “Усходнеславянскія замовы: прастора, час, колер” [Жилинская 2005]. У якасці фактычнага матэрыялу аўтар абрала тэксты рускай, беларускай і ў меншай колькасці ўкраінскай традыцыі, прааналізавала работы вядомых вучоных, якія прапаноўвалі свае варыянты дэфініцыі замоў, дала сваё азначэнне жанру. У кампазіцыйным плане даследчыца вылучае і характарызуе “ядро замоў, якое абавязковае, і элементы абрамлення, якія могуць адсутнічаць, – малітоўны ўступ, зачын, закрэпка, малітоўнае заключэнне” [Жилинская 2005, с. 2]. Асобную частку манаграфіі аўтар прысвяціла вывучэнню катэгорый прасторы і часу, а таксама сімваліцы колеру ў беларускіх і рускіх замовах.

Замова – гэта кароткай формы праявіны твор вуснай народнай паэзіі, своеасаблівая славесная формула, якая мае магічную сілу. У народзе замовы называюць загаворамі, нагаворамі, шэптамі [Беларуская 1988, с. 108]. Яны выступаюць адным з самых архаічных жанраў абрадавага фальклору і захоўваюць, як адзначае расійская даследчыца Т. Тапарова, “...відавочныя прыметы язычніцкага светапогляду, якія выражаюцца перш за ўсё ў апеяльцы адэпта да сіл прыроды, каб дабіцца жадаемага выніку” [Топорова 2005, с. 102].

Сістэма колераабзначэнняў, якая вылучаецца ў мове беларускіх лекавых замоў, параўнальна невялікая. Найбольш традыцыйнымі выступаюць каларонімы-прыметнікі тыпу *белы, чорны, чырвоны, сіні*, менш пашыранымі – *зялёны, жоўты, сярэбраны, залаты, русы* і некаторыя іншыя. Зялёны – адзін з асноўных колераў спектра, які мае значэнне ‘колеру травы, лісця’ [Топорова 2005, с. 251]. Увогуле, у беларускіх фальклорных творах зялёны колер прыгадваецца дастаткова часта. Ён традыцыйна ўжываецца пры апісанні вясновай ці летняй пары. Інакш кажучы, каляронім адлюстроўвае натуральную афарбоўку навакольных рэалій, каларыстыку нашай прыроды [Бабіч 2008, с. 45]. Цікава, што зялёны колер і ў псіхалогіі, і ў медыцыне характарызуецца як фізіялагічна аптымальны [Зубова 1988, с. 32]. Гэты колер прыносіць душэўнае супакаенне і разнявольвае пачуцці і думкі [Символы 2004, с. 158]. У традыцыйнай культуры беларусаў зялёны колер – “амбівалентны сімвал: з аднаго боку, галоўны тон лета, колер, поўны жыццёвых сіл расліннасці,

прыроды ў яе зменлівасці, няспеласці, маладосці, які выяўляе актыўнасць, стварэнне, жыццязойнасць, сімвалічна звязваецца з пераходнасцю; з іншага боку, асацыюецца з пасіўнасцю, нерухомасцю, сімвалізуе безжыццёвасць, іншасвет і яго прадстаўнікоў” [Міфалогія 2011, с. 197].

У народнай культуры зялёны колер найперш суадносіцца з расліннасцю, якая з’яўляецца носьбітам пазначанай адзнакі. Асноўная колеравая прыкмета расліннага свету ў беларускай культуры (і ў культурнай традыцыі іншых славянскіх народаў) асацыіруецца з такімі паняццямі, як жыццё, здароўе, шчасце, поспех. Зялёны колер надзяляецца магічнымі ўласцівасцямі, аберагальнай сімволікай. Прынесенымі з лесу (асвечанымі ў царкве) раслінамі беларусы ўпрыгожвалі хату, калодзеж, вуллі, вароты, затыкалі над вокнамі, дзвярыма, засцілалі падлогу, замацоўвалі ў чырвоным вуглу. Расліны надзяляліся магічнай сілай, людзі бралі іх з сабою ў пэўных абставінах, насілі на галаве сплеченыя вянкi, упрыгожвалі імі жывёл. Лічылася, што ўсё гэта гарантуе здароўе, дабрабыт і шчасце ў хаце, у сям’і, у гаспадарцы. Людзі былі ўпэўнены, што расліннасць таксама аберагае ад хвароб, эпідэміяў, валодае здольнасцю засцерагаць, адганяць злыя сілы.

Станоўчымі ўласцівасцямі надзяляліся лекавыя травы, лісты, галінкі дрэў у лячэбных абрадах. З дапамогай лекавых адвараў, настоек лечылі хваробы, выганяюць іх, загаворваюць ад хвароб пад зялёным дрэвам або з выкарыстаннем галінкі дрэва, якой дакранаюцца да хворага ў працэсе гаварэння замовы. Зялёнае дрэва, зялёная галінка выступаюць сімвалам здароўя, працягу жыцця, аднаўлення прыроды.

У замовах зялёны колер выступае атрыбутам прыроды або адкрытай, чужой прасторы, дзе жыве нячыстая сіла: у зялёны лес, на зялёную траву, на зялёную траву-мураву ссылаюць хворобы і злых духаў: ... *І скула-скуліца, красная дзявіца, выхадзі, выступай на зялёныя лугі, і на шырокія лісты, і на шчырыя бары, і тоўстыя дрэвы, – там табе гулянне, там табе буянне – у раба божгага нет ні гуляння, ні буянна* [Замовы 1992, с. 22]; *Стайць дуб зялёны, карчысты, лісцісты, а з-пад яго дарожка на ўвесь свет* [Замовы 1992, с. 196]; *Зялёны гай шуміць, там ложка стайць. На тым ложку тры пані сядзіць ...* [Замовы 1992, с. 185]; ... *Угавараю скулу, умаляю, на быстрыя воды пасылаю, на зялёныя травы ...* [Замовы 1992, с. 197]; ... *Там зялёны луг, там зялёны дуб, пад тым дубам ляжыць зялёны вуж ...* [Замовы 1992, с. 139]; ... *буду скулу калоць і пароць, сеч і рубачі, на зялёныя лугі выганяці ...* [Замовы 1992, с. 203]; *Скула-скулавіца, красная дзявіца, ідзі на зялёны дубровы ...* [Замовы 1992, с. 210].

Зялёны колер можа адносіцца да расліннасці або выкарыстоўвацца для абазначэння хвароб і месца адсылкі іх: *Закачу, завалю камяною сцяною, божыя міласці просячы, ад воўка-царыка, ад ваўчыцы-царыцы. Прашу Госпада Бога: калі конь мой – скінься зялёным яварам, а карова – зялёнаю ракітаю ...* [Замовы 1992, с. 382]; *Святы Іван і Хвядос, і Адам, святы Міхайла-арханій будзець вас у чыстае поле зганяць, у зялёныя лугі; будзе вам ставіць цясовыя сталы, будзе на сталах зялёнае віно ...* [Замовы 1992, с. 38–39]; *Стаяла сасна сама зеляна, ігламі шырака, карэннямі глыбака. Не баіцца зімой марозу, улётку пагоды* [Замовы 1992, с. 177]; *Не шкадую я вам ні хлеба, ні солі, ні жоўтага пясочку, ні зялёнага гаёчку* [Замовы 1992, с. 56]; ... *Там зялёны луг, там зялёны дуб, пад тым дубам ляжыць зялёны вуж ...* [Замовы 1992, с. 29]; *Скула-скулавіца, ... ідзі на зялёныя дубравы ...* [Замовы 1992, с. 210]; *Стайць дуб, на тым дубе сядзіць арал. Арал, арал, арал, прымі мае слава ... прымі,*

прымі рожу зялёную ... [Замовы 1992, с. 215]; ... *Скаціся, пярэпалах, з жыватка на крутыя горы, на быстрыя рэкі, на цёмныя лугі, на зялёную смародзіну ...* [Замовы 1992, с. 305].

У лекавых замовах зялёны колер часта звязваецца з дрэвам, размешчаным на моры: *На сінім моры стаіць дуб зялёны, на тым дубі дзевяць каранёў, на тых трох дзевяці каранёў да трыдзевяць катой ...* [Замовы 1992, с. 24]; *На сінім моры стаіць дуб зялёны, на тым дубе гняздо. А ў тым гняздзе сарокі, вароны без ног, без крылля. Не ходзяць, не лятаюць, толькі прымаўку адганяюць* [Замовы 1992, с. 383].

Моўны матэрыял дазваляе сведчыць, што зялёны колер у тэкстах беларускіх лекавых замоў звязваецца, як правіла, з членамі супрацьпастаўлення “добры – благі” ці выступае як дастаткова нейтральны, што не толькі садзейнічае захаванню пэўнай сімволікі, але і надае спалучэнням, у якія ўваходзіць каларонім-прыметнік, дадатковую інфармацыю, абумоўленую значэннем колеру.

ЛІТАРАТУРА

Бабіч, Ю. М. (2008). “Шумяць зялёныя прысады ...”: зялёны колер і яго адценні ў творах беларускіх пісьменнікаў. [Ў:] *Роднае слова*, № 6, с. 45–48.

Беларуская вусна-паэтычная творчасць (1988) : падруч. для філал. спец. ВНУ. К. П. Кабашнікаў [і інш.]. Мінск, 415 с.

Жилинская, И. А. (2005). Восточнославянские заговоры: пространство, время, цвет. Минск, 172 с.

Замовы (1992). А. С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 597 с.

Зубова, Л. В. (1988). «Чёрный, чёрный оку зелен ...». [В:] *Русская речь*, № 4, с. 31–36.

Міфалогія беларусаў (2011). Энцыклапедычны слоўнік. Склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка. Мінск, 607 с.

Символы и их влияние на людей (2004). Авт.-сост. Л. В. Аксёнова, В.Т. Гридина. Москва ; Донецк, 302 с.

Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы (2002). М. Р. Суднік, М. Н. Крыўко (рэд.). 3-е выд. Мінск, 784 с.

Топорова, Т. В. (2005). Др.-англ. *Erce, eorban modor* – русск. *мать сыра земля*. [В:] *Заговорный текст. Генезис и структура*. Москва, с. 102–111.

Подано до редакції 02.04.2020 року

Прийнято до друку 04.05.2020 року

УДК 811.111'37'06:008

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204117>

ОСОБЛИВОСТІ ПОХОДЖЕННЯ ТА СЕМАНТИКИ ТОПОНІМІВ КАНАДИ

Марія Маланюк

*старший викладач кафедри іноземних мов та перекладознавства Львівського
державного університету безпеки життєдіяльності (Львів, Україна)*

e-mail: maria.malanyuk@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1290-0407

У статті йдеться про лінгвокультурну специфіку топонімів Канади. Актуальність такої розвідки визначається відсутністю комплексних досліджень топонімікону Канади, а також потребою окреслити творення та походження найменувань. Автор прослідковує окремо взяті топоніми та аналізує топонімні сукупності, що типологічно об'єднуються на підставі лексико-семантичного значення основ чи структурно-морфологічної будови і досліджуються в межах одного ареалу.

Ключові слова: Канада; топонім; лексика; запозичення; ареал; семантика.

Malaniuk Maria. Origin and semantics of Canadian toponyms.

The article deals with the study of Canada's place names and the features of revealing their linguistic and cultural specificity. The relevance of such research is determined by the lack of comprehensive studies of Canada's toponymic system, and the need to delineate the creation and origin of such names. The author traces the individual place names and analyzes the place names that are typologically united on the basis of the lexical-semantic meaning of the structural-morphological system and investigated within one area.

Based on historical and linguistic classifications it is determined that the development and transformation of place-names in contemporary Canada is done according with the strict principles. Analyzing the form and the content, we can identify the source of the origin of the place name as well as the nature of the occupations of the people who created it. The main features of the Canadian toponymic system – descriptiveness and transparency – were laid by the indigenous population, the Indians of the North American continent. The names transferred from Europe reflect the religious beliefs of the newcomers, their loyalty to their nobles and patrons, the type of their occupation and preferences. According to the classification proposed by Yaroslav Rudnitsky, it is stated that the historical, geographical, ethnographic conditions characterise different place names.

Transparency and descriptiveness of names derived from the autochthonous toponymic landscape; a large number of redefined geographical terms in place names, which provides a clear distinction in place names; a considerable number of anthroponyms and transposed names formed by emigrants help to trace and understand the patterns of habitats nation distribution across the territory of modern Canada.

Keywords: Canada; toponym; vocabulary; borrowing; area; semantics.

У вітчизняній та пострадянській лінгвістиці активно вивчали топонімію автохтонних географічних назв, оскільки довкола кожного топоніма накопичено кілька легенд, що передавалися з покоління в покоління. Що стосується вивчення топонімікону зарубіжних країн, то з новою хвилею активного вивчення іноземних мов інтерес до цих країн поживався. Завдяки новим засобам комунікації «світ став тіснішим». Люди, особливо студенти,

© Маланюк М., 2020

хочуть знати більше про країну, мову якої вивчають. Коли ми знайомимося із країною, перше, що бачимо – це її карта

і топоніми на ній. Нам цікаво, чому в Канаді є Нью-Київ, Одеса, Лондон, коли ми звикли, що назви ці «народилися» в Європі. Матеріалів, які б описували процеси утворення топонімів у Канаді, недостатньо, інформація про них лише де-не-де проходить кількома абзацами в підручниках і журналах. І є лише кілька тематичних робіт. Цікава робота Н. Биховець «Лексичні особливості англійської мови Канади» [Биховець 1988], в якій є кілька сторінок, присвячених топонімії. У роботі О. Суперанської «Що таке топоніміка?» [Суперанская 1985] теж згадано канадські топоніми; у підручнику В. Ніконова «Основи топоніміки» [Никонов 1965] описано період утворення назв у Новому Світі та кількома словами згадано Канаду. Спеціальні розвідки топонімії в системі Канади присвятили Я. Рудницький [Rudnytsky 1956a; Rudnytsky 1956b; Рудницький 1957; Rudnytsky 1958], О. Скляренко [Скляренко 2003], І. Калиновська [Kalynovska 2016], багато канадських топонімів слугували ілюстративним матеріалом у ґрунтовному п'яти томному дослідженні «Типологічна ономастика» О. Скляренка та О. Скляренко [Скляренко, Скляренко 2012; 2013; 2015; 2016; 2018].

Об'єктом дослідження в розвідці є топонімія Канади, предметом – класифікація та особливості утворення топонімів Канади на різних ступенях її історичного розвитку.

Мета дослідження – виявити основні принципи утворення топонімів в даній країні на різних її територіях.

Канадський лінгвіст Я. Рудницький у роботі «Вивчення ономастики» пропонує класифікацію топонімів Канади, яка базується на трьох основних принципах: історичному, лінгвістичному та ономастичному [Rudnytsky 1958].

Історичну класифікацію канадських топонімів уперше запропонував Дж. Армстронг у книзі «Походження та значення топонімів у Канаді», виданій 1930 року в Торонто [Armstrong 1930]. Армстронг поділив канадські топоніми на п'ять основних груп:

1. Індіанські назви, так звані «індіанський період», напр.: *Winnipeg, Niagara, Restigouch*.

2. Назви періоду завоювання, коли португальські, іспанські та французькі мореплавці додали виразних термінів (слів) до канадської топонімії, напр.: *Fundi, Bras d'Or, Chaleur*.

3. Назви французького періоду, що розкривають релігійну природу прибулих людей та їх відданість своїм покровителям, таким як Св. Лаврентію, Св. Анні, Св. Марії, напр.: *St.-Anne-des-Monts, St. Laurent*.

4. Назви періоду британських вірнопідданих, що свідчать про відданість переселенців з Великобританії, Ірландії та США (після революції 1783 року) королівській сім'ї.

Нині з'являються назви на честь видатних державних діячів, солдатів і моряків та такі, що свідчать про любов до тих назв, які вони залишили вдома, напр.: *Charlottetown, York, Wellington, Linkoln, London*.

5. Назви нового (національного) періоду. Нині народжені канадці вибирають назви місцевостей здебільшого на спомин про червоношкірих людей, місце свого народження, часто вшановують своїх очільників промисловості регіону чи державних лідерів, напр.: *Saskatchewan, Okanagan, Fernie, Timmins, Haliburton, Kitchener*.

Історія кожного імені лягла в основу класифікації канадських топонімів, яку запропонував У. Кіркконел у праці «Канадська топонімія та культурне розширення Канади» [Kirkconnell 1954].

Лінгвістичну класифікацію вперше запропонував Я. Рудницький у праці «Канадські топоніми українського походження». Згідно з його системою, канадські топоніми можна поділити на такі групи:

1. Первинні (автохтонні) американо-індіанські топоніми, такі як: *Toronto, Winnipeg, Saskatoon, Athabaska*.

2. Топоніми романського походження: а) португальські: *Fundi (від Rio Fundi – глибока річка)*; б) іспанські назви: *Quadra, Toledo, Oso, Oro*; в) французькі назви: *Montreal, St. Boniface, Portage la Prairie*

3. Топоніми германського походження: а) англо-саксонські назви: *Cambridge, Vancouver, Welland, Westminster, White Rockey*; б) німецькі назви: *Luter, Osnabruck, Steinbach, Heidelberg*; в) ісландські назви: *Reykjavik, Gimli, Husavik*; г) скандинавські назви: *Stockholm, Bergen, Copenhagen*; д) інші германські назви: *Barnegat* (голландська).

4. Топоніми кельтського походження: а) шотландські назви: *Kildonan, Argyll, Scotland Farm*; б) ірландські назви: *Belfast, Mayo, Malahide*.

5. Топоніми слов'янського походження: а) українські назви: *Ukraina, Halych, Kulish, Petlura*; б) російські назви: *Volga, Tolstoy*; в) польські назви: *Warsaw, Wisla*; г) назви з інших слов'янських мов: *Harmlick* (чеської), *Chuty* (словацької), *Putnik* (сербської).

6. Інші топоніми а) назви єврейського походження: *Jesus, Maria, Baracca, Rama*; б) грецькі назви: *Alpha, Delta, Proton*; в) латинські назви: *Regina, Nova Scotia*; г) назви різного лінгвального походження: *Sultan, Balaklava*; д) штучні ономастичні неологізми: *Transcona, Krydor, Ukalta* [Рудницький 1957].

Власне ономастичну класифікацію вперше запропонував теж Я. Рудницький. З ономастичної точки зору він виокремлював такі групи:

1. Первинні (автохтонні) американо-індіанські назви: *Winnipeg, Niagara, Abitibi*.

2. Запозичені назви (переважно з Європи): а) перенесені назви: *London, Paris, Stockholm, New Kiev, Warsaw*; б) трансформовані назви: *Vancouver* (спочатку це було прізвище сім'ї), *St. Boniface* (ім'я святого), *Olga* (за ім'ям української княгині).

3. Канадські топонімічні неологізми: *Portage la Prairie, Transkona, Krydor* [Rudnyskyj 1958].

Ще одну дуже цікаву класифікацію пропонує О. Суперанська в роботі «Що таке топоніміка?». Щоб відповісти на запитання «Які бувають топоніми?», вона аналізує передусім їх семантичне значення та виокремлює топоніми-позначки і топоніми-описи [Суперанская 1985, с. 37–41]. Зауважимо, що трапляються випадки, коли топонім-опис утрачає ключове слово і конденсується. Це відбувається переважно тоді, коли в його основі лежать не універсальні чи не абсолютні ознаки, властиві тільки цим об'єктам.

Як зазначено вище, канадська топонімія має яскраво виражений описовий характер. Коли ми бачимо на карті Канади топоніми, до складу яких входить назва географічного об'єкта, то найтипівішими є ті назви, які констатують, що це за об'єкт: озеро (*lake*), затока (*bay*), пагорб (*hill*). Зважаючи на те, що берегову лінію Канади складають три океани і що країна має дуже густу річкову сітку, спостерігаємо, що тут найбільше ойконімів, утворених від гідронімів.

Гідронімія включає в себе назви малосхожих один на одного об'єктів (море, затока, протока, бухта, порт, болото, озеро, ріка, водоспад). Саме різноманітність об'єктів дозволяє не мати річці і, скажімо, водоспаду на ній

однакових назв та, відповідно, утворених від них подальших топонімів, зокрема ойконімів. Тому топонім легко виконує свою функцію – виокремлює один об'єкт з великої кількості інших. Зокрема, у провінції Ньюфаундленд у низці ойконімів засвідчено назву *Lawn*, у Альберті – *Two Hills* (два пагорби), *Vulkan* (вулкан), *Field* (поле) – це назви географічних об'єктів, що стали маркером, перейшли з класу загальних назв до власних. Це такі назви, як: *Chalk River* – «крейдяна річка»; *Cherry Valley* – «вишнева долина»; *Deep River* – «глибока річка»; *Red Rock* – «червона скеля»; *White River* – «біла річка», що вказують на описовий характер канадської топонімії.

Відантропонімні топоніми – надзвичайно велика група назв у канадській топонімії. Канада належить до країн Нового Світу, і в XV–XVI ст., коли її землі освоювали європейці, карту заповнили католицькі «святі» – це був період панування католицької церкви. У XVII–XIX ст. на карті з'явилися імена королів, вельмож, міністрів та іншої знаті.

Наведемо дані:

- у провінції Новий Брунсуїк антропотопонімів, утворених від імен святих – 34 одиниці, серед них: *St. Andrews*, *St. Paul*, *St. Stephen*, *St. Antoine*;
- в Альберті – 2 одиниці: *St. Albert*, *St. Paul*;
- у Ньюфаундленді – 11 одиниць, серед них: *St. George's*, *St. Lawrence*, *St. Anthony*;
- в Онтаріо – 12 одиниць, серед них: *St. Agatha*, *St. Catherines*, *St. Eugenie*;
- у Манітобі – 18 одиниць, серед них: *St. Claude*, *St. Laurent*, *St. Anne*;
- у Квебеку – 218 одиниць, серед них: *St. Hilarion*, *St. Jean*, *St. Lazar*, *St. Gabriel*;
- у Саскачевані – 9 одиниць, серед них: *St. Benedict*, *St. Louis*;
- у Британській Колумбії – 0;
- у Новій Шотландії – 0.

Стосовно групи топонімів, утворених від імен королів, принців та інших вельмож, то встановити їх достеменно походження можна лише в окремих випадках. Наведемо лише деякі з них: *Порт-Нельсон* (Манітоба), *Форт-Джордж* (Квебек), *Форт-Нельсон* (Британська Колумбія), *Принц-Руперт* (Британська Колумбія), *Едмонтон* (Альберта), *Гамільтон* (Онтаріо).

До складу топоніма може входити будь-яка лексема: *Arrow Creek*, *Fort Nelson*, *Maderia Park* (British Columbia), *Unity*, *Ile-a-la Cross*, *La Loch* (Saskatchewan), *Deschaillons-sur-St. Laurent* (Quebec), *Niagara-on-the Lake* (Ontario), *Nickel Centre*.

До ряду регулярних випадків утворення топонімів належать такі види, описані О. Суперанською:

1. Зі слів національної мови загальні слова переходять у власні шляхом переосмислення і перетворення, тобто це той випадок, коли назва об'єкту стає маркером, орієнтиром чи через наявність особливої риси, названої в топонімі, чи в результаті домовленості між мовцями. Адже думка В. Ніконова про те, що топонім – це знак, зрозумілий лише певному колу людей, є логічною, і ми цілком з ним погоджуємося. Людині, не знайомій з назвами певної території, важко відрізнити перелік топонімів від меню у французькому чи італійському ресторані. На території Канади довгий час перебувала ситуація

багатомовності, тому назви переосмислювались і переходили в розряд топонімів з різних мов.

2. Коли із класу самих топонімів шляхом переосмислення і перетворення утворюються нові топоніми: *Alberta – Alberta Beach* (Alberta); *Clairmont – Clairmont Trailer Court* (Alberta); *Edmonton – Edmonton Beach* (Alberta); *Fairview – Fairview Subdivision* (Alberta); *Eel River – Eel River Bridge* (New Brunswick).
3. Коли назви переносять переселенці, яких у Канаді дуже багато, зокрема і з України: *Brody* (Alberta); *Bukowina* (Saskatchewan); *Halich* (Manitoba); *Zaporozha* (Manitoba); *Poltava* (Ontario).

Аналізуючи топоніми, їх будову, ми за артиклями та прийменниками можемо визначити, з якої мови прийшов пропріатив: *La Lache, Ile-a-la Cross* – це французькі назви; *Niagara-on-the Lake* – це англійська назва.

Коли переноситься назва з якоїсь країни, до неї додається означення *new* «новий». Так з'явилися назви *New Richmond* (Quebec), *New Norway* (Alberta), *New Westminster* (British Columbia), *New Kiew* (Alta).

Аналізуючи форму і зміст топоніма, можемо вибудувати різні класифікації, але, на нашу думку, найбільш вдалою є та, яку запропонував Я. Рудницький. Вона може мати широке практичне застосування при укладанні довідників і каталогів і є дуже економною в записуванні.

Ми також побачили, що велику групу становлять топоніми, в яких терміни, що позначають географічний об'єкт, переосмислюються і переходять із класу загальних у власні назви. І саме лінгвісти за словом, що називає цей об'єкт, чи словами, що цю назву доповнюють, можуть допомогти історикам встановити походження назви і навіть характер занять людей, які її утворили, їх вірування і інші характеристики.

Аналізуючи словниковий склад мови англомовних країн, Т. Аніканова висловила думку про те, що найбільше привертає увагу той факт, що в межах єдиної англомовної макросистеми терміни функціонують неоднаково – на різних територіях можуть розвинутиися в терміні кілька значень [Аніканова 1980, с. 18].

Стосовно англомовної топонімії Канади, то однією з її особливостей, яку можна легко помітити, є те, що вона має яскраво виражений описовий характер. Це показує бажання канадців вказати на вид та характер об'єкту. Тому назви ніби стають «прозорими» а їх семантична структура мотивованою.

Аналізуючи карту, ми легко помічаємо, що в Канаді частотність термінів у складі топонімів значно більша, аніж в Англії. Зрозуміло, що в особливих історичних умовах, які були проаналізовані вище, в обстановці багатомовності різносторонніх багатомовних контактів топонімічна система була особливою і вела себе по-різному. У ній ми можемо виявити запозичені британські топоніми, використання складного інвентаря географічних термінів, і, як зазначає В. Беленькая, у сферу топонімії втягнуто такі лексичні одиниці мови, які раніше в ній не використовувалися [Беленькая 1969, с. 34].

У назвах населених пунктів (ойконімах) найбільше поширення отримали гідрографічні терміни. Семантика терміна у складі топоніма значною мірою детермінована характером географічного середовища, а фізична карта Канади представляє нам густу річкову сітку, і до того ж берегову лінію країни складають три океани.

Як відомо, індіанські племена Північної Америки поєднували осілий спосіб життя з кочуванням. Племена-кочівники відділялися нейтральними

територіями, а річки слугували їм природними кордонами. Індіанці жили у повній залежності від природи і, загалом створили надзвичайно розвинену топонімічну систему, в якій відобразились усі етапи освоєння водних і інших фізико-географічних об'єктів. Наприклад: *Kamploops* – «злиття двох річок»; *Mattasawa* – «ріка зливається з іншою річкою»; *Oshawa* – «волоки на річці»; *Timagami* – «глибока вода».

Особливу вагу водних об'єктів у житті північно-американських індіанців підтверджує семантика назв племен: *Omaha* (*Otaha*) – «народ, який живе вгорі за течією»; *Мохеган* (*Мокекунешан*) – «народ морського узбережжя».

Пізніше європейці запозичували індіанські топоніми з більшою чи меншою мірою адаптації. Найчастіше запозичення відбувалося способом калькування. Значні відмінності між індіанськими та англійською мовами дуже вплинули на процес формування англомовної топонімічної системи Канади. Учені звертають увагу на те, що в індіанських мовах Північної Америки є значно більше географічних термінів, аніж у будь-якій європейській мові. Тому в багатьох англійських термінах розвинулися нові значення, що і стали новітньою рисою канадської англійської мови, точніше – канадського варіанту англійської мови.

Розглянемо деякі приклади. Якщо в загальноанглійському вживанні слово *bay* має значення «бухта, затока», то в канадському варіанті у нього є ще один додатковий відтінок – «урвище серед скель, пристань», що наближається до значення слів *harbour*, *cove*.

Тому англійські назви на узбережжі дійсно позначають об'єкти, що підпадають під категорію *bay*: *Hudson Bay*, *James Bay*, тоді як інші позначають об'єкти, що майже не мають нічого спільного із «затокою, бухтою»: *Mill Bay* (British Columbia); *Nanoose Bay* (British Columbia); *Union Bay* (Manitoba); *Duncan Bay* (Manitoba); *Rock Bay* (Ontario).

Слово *harbour* має графічний британський варіант, що вживається в офіційних документах, на картах, атласах, тоді як у газетному тексті, художній літературі зазвичай уживається американський варіант *harbor*. Загальноанглійське значення терміна – «бухта, гавань», а в канадській англійській мові – «бухта, затока, фіорд», до того ж не лише ті, що стосуються моря, а й ті, що стосуються озера та річки. Тому *harbo(u)r* виявляємо не тільки в назвах великих населених пунктів на морському узбережжі, але і невеликих селищ далеко від моря, на березі озер і рік: *Duck Harbour*, *Keg Harbour*, *Hay Harbour*.

Термін *cove* отримав значно ширше значення, аніж у британській системі. Британське значення – «невелика бухточка серед скель», канадське – «морська затока чи естуарій річки, коли похилий спуск дна створює широку затоку». До того ж *cove* стає ще й особливим риболовецьким терміном «урочище, зручне для вилову риби». Розширення семантики терміна *cove* можна вважати причиною того, що маловживаний в Англії номен стає в Канаді поширеним топонімічним елементом: *Quathiaski Cove* (British Columbia); *Chinook Cove* (Manitoba); *Charlos Cove* (Nova Scotia); *Belliveau Cove* (Nova Scotia); *Smith Cove* (Nova Scotia).

Надзвичайно поширений термін *creek*, що має два графічні варіанти – *creek* та *crik*. Британське значення «морська затока», «естуарій річки, що заповнюється припливом». Канадське значення – «невелика прісноводна ріка», цьому значенню в британському варіанті англійської мови відповідає слово *brook*. Між ними спостерігаємо відмінності: *creek* має велику частотність

уживання, позитивну конотацію і надзвичайно широкий діапазон лексичного сполучення: *Battle Creek*, *Belk Creek*, *Berry Creek*, *Cache Creek*, *Deep Creek*.

Термін *fall(s)* «водоспад» отримав у Канаді поширення саме у формі множини. Характерним є те, що термін часто сполучається з іншомовними лексемами, особливо з індіанськими топонімами та етнонімами: *Iraquois Falls* (Ontario); *Kakabeka Falls* (Ontario); *Niagara Falls* (Ontario); *Takakkaw Falls* (Saskatchewan); *Kinuseo Falls* (British Columbia).

Аналізуючи семантику англomовних лексем, з якими поєднується *falls*, укажемо на деяку стилістичну «піднесеність» назв: *Bishop's Falls* (New Foundland); *Pine Falls* (Manitoba); *Crystal Falls* (Ontario); *Ear Falls* (Ontario).

Ще однією великою групою, що отримала поширення в топонімії Канади, стали терміни ландшафту та рельєфу. Канадська англomовна топонімія запозичила з британської не лише способи номінації, але й готові назви. Тому, досліджуючи *valley*, *vale*, *dale*, *grove*, *meadow*, характерні для британської топонімії, необхідно розрізнити два явища – перенесення готових назв з метрополії і власне канадську номінацію. Беззаперечність належності таких назв, як *Joho Valley*, *Okanagan Valley*, до другої групи підтверджують наявність у них лексем з індіанських мов.

Та найважливішим є те, що на місці цих термінів отримують поширення інші, які більше відповідають специфіці названих об'єктів, точніше описують географічне середовище. Наведемо кілька прикладів: *Prairie* – взагалі не існує в британській топонімії, а термін *plains* отримав значення, відмінне від британського «широкий простір, вкритий травою», тобто швидше із флористичним, аніж із географічним значенням: британське значення – «рівнина, рівнинний простір», а канадське – «землі, вкриті травою». Проте в ойконімії поширення набув термін *prairie*. Ця лексема не вживалась у Старому Світі, нині надає особливого локального відтінку топонімам: *Clear Prairie*, *Golden Prairie*, *High Prairie*, *Grande Prairie*, *Rose Prairie*. Компоненти-ідентифікатори (*чиста, золота, висока, велика, трояндова прерії*) також указують на позитивне емоційне забарвлення пропріативів.

Отже, серед перерахованих назв місцевостей бачимо чітко визначені риси нової канадської топонімічної системи. У ній використовуються терміни, не властиві британській топонімічній традиції, до того ж географічні терміни в Канаді отримують нові значення, які щонайкраще можуть передати особливості місцевості. Ці факти ще раз підтверджують надзвичайну описовість канадських топонімів. Виходячи із класифікацій, що базуються на історичному та лінгвістичному аспектах, можемо дослідити історію утворення, розвитку і трансформації топонімів на території сучасної Канади. Аналізуючи форму і зміст, можемо визначити джерело походження топоніма і навіть характер занять людей, які його утворили. Основні риси канадської топонімічної системи – описовість і прозорість – були закладені автохтонним населенням, індіанцями північноамериканського континенту. Перенесені з Європи назви відображають релігійні переконання прибульців, їх відданість своїм вельможам і покровителям, вид їх занять і вподобань. За класифікацією, запропонованою Я. Рудницьким, можемо розробляти історичні, географічні, етнографічні каталоги і карти, що зможуть значно економити час і кошти при складанні характеристик різних топонімів.

Це надзвичайно цінний аспект роботи, оскільки вітчизняна література такої можливості ще не використовувала. Прозорість і описовість назв автохтонного топонімного ландшафту, велика кількість переосмислених

географічних термінів у складі топонімів, що забезпечує чітке розмежування в топонімії, значна кількість антропотопонімів і перенесених назв, утворених емігрантами, допомагають простежити і зрозуміти закономірності ареалів поширення тієї чи тієї нації на території сучасної Канади.

ЛІТЕРАТУРА

Аниканова, Т. А. (1980). К вопросу о социолингвистической природе географических названий. *Вопросы теории и методики преподавания иностранных языков*. Москва, с. 52–56.

Беленькая, В. Д. (1969). *Топонимы в составе лексической системы языка*. Москва, 168 с.

Быховец, Н. Н. (1988). *Лексические особенности английского языка в Канаде*. Киев, 152 с.

Никонов, В. А. (1965). *Введение в топонимику*. Москва, 180 с.

Рудницький, Я. (1957). *Канадські місцеві назви українського походження*. Вінніпег, 14 с.

Скляренко, О. і Скляренко, О. (2012). *Типологічна ономастика*. У 5 кн. Книга перша: Лексико-семантичні особливості онімного простору. Одеса, 416 с.

Скляренко, О. і Скляренко, О. (2013). *Типологічна ономастика*. У 5 кн. Книга друга: Ономастичний словотвір у типологічному ракурсі. Одеса, 408 с.

Скляренко, О. і Скляренко, О. (2015). *Типологічна ономастика*. У 5 кн. Книга третя: Артиклі у сфері ономастики. В 2 ч. Ч. 1: Теорія ономастичних артиклів. Одеса, 377 с.

Скляренко, О. і Скляренко, О. (2016). *Типологічна ономастика*. У 5 кн. Книга третя: Артиклі у сфері ономастики. В 2 ч. Ч. 2: Функціонування ономастичних артиклів. Одеса, 411 с.

Скляренко, О. і Скляренко, О. (2018). *Типологічна ономастика*. У 5 кн. Книга п'ята: Ономастичні етюди. Одеса, 554 с.

Скляренко, О. М. (2003). Про українсько-канадську топонімію. [В:] *Українська ментальність: діалог світів*. Частина II. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 2–3 жовтня 2003 р. Одеса, с. 232–236.

Суперанская, А. В. (1985). *Что такое топонимика?* Москва, 185 с.

Armstrong, G. H. (1930). *The origin and meaning of place names in Canada*. Toronto, 312 p.

Kalynovska, I. (2016). Canadian Toponyms of Ukrainian Origin in Ethnolinguistic and Linguocultural Aspects. [In:] *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, вип. 6 (331), с. 102–106.

Kirkconnell, W. (1954). *Canadian Toponymy and the Cultural Stratification of Canada*. Winnipeg, 16 p.

Rudnytsky, J. B. (1958). *Studies in onomastics*. Winnipeg, 64 p.

Rudnytsky, J. B. (1956a). Slavic Toponymic Neologisms in Canada. [In:] *Canadian Slavonic Papers*. Toronto, vol. 1, p. 89–92.

Rudnytsky, J. B. (1956b). Ukrainian Place Names of Canadian Geography. [In:] *The Canadian Ukrainian*. Winnipeg, p. 2–8.

Подано до редакції 24.10.2019 року

Прийнято до друку 11.02.2020 року

УДК 811.161.3'367'0

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204123>

ТЫПЫ ВЫКАЗНІКАЎ У ПОЛАЦКІХ ПАСЛАННЯХ

Наталля Паляшчук

кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык аддзела гісторыі беларускай мовы
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай
акадэміі навук Беларусі (Мінск, Рэспубліка Беларусь)
e-mail: nata-poleshhuk@yandex.by
ORCID 0000-0002-0104-537X

У артыкуле паказана, што ў полацкіх пасланнях прадстаўлены простыя дзеяслоўныя, састаўныя дзеяслоўныя, састаўныя іменныя выказнікі, спосабы марфалагічнага выражэння якіх былі тыповыя. Адзначаецца распаўсюджанасць форм дзеясловаў 1-й асобы адзіночнага і множнага ліку, 2-й асобы множнага ліку, мужчынскага роду адзіночнага ліку, паколькі дакументы мелі адрасны характар. Для дзеясловаў у функцыі выказніка паказальнай з'яўляецца варыянтнасць афармлення іх форм, пазіцыйная замацаванасць у кампазіцыі дакумента.

Ключавыя словы: старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова; гістарычная граматыка; гістарычны сінтаксіс; просты дзеяслоўны выказнік; састаўны дзеяслоўны выказнік; састаўны іменны выказнік; полацкія паслання.

Paliashchuk Natallia. Types of Predicates in Polotsk Letters.

The article discusses the types of predicates, the ways of their expression, and also their functional features in the Polotsk Letters, which are a part of a set of documents known as the Polotsk Charters. It is established that there are simple verbal predicates, compound verbal predicates, and compound nominal predicates in the Polotsk Letters. All of them are expressed by typical morphological means. For example, simple verbal predicates are built up by means of the verbs having one of the 3 moods: indicative, imperative or conditional; coming in 3 basic tenses: present, past (perfect and plusquamperfect) and future (future simple, future difficult I and future difficult II); being perfective and imperfective; singular and plural; the first, the second and the third person; masculine, less often – feminine and neuter gender. The first person singular and plural verb forms, and also the second person plural verb forms are widespread because of the targeted nature of the analyzed documents. The use of singular or plural forms traditionally depended on whether the addressee of a document, the performer of the action described in the letter was individual or collective. In addition, the plural forms as verbal predicates are noted: 1) if the author of the message was a person holding a high, privileged position in the society, 2) when the etiquette formula your mercy was used, usually referring to a collective addressee. The verb forms in this syntactic function are variable as evidenced, for example, by different personal endings of verbs and participles with a final rear-lingual sound in the stem, absence or presence of a link-word in the perfect, etc., positional fixation in document composition. This is the first study of the morphological expression of types of predicates and their functioning in the Polotsk Letters. The results obtained will become the basis for a comprehensive description of the syntactic structure of both this genre variety of business texts and the entire collection of documents of the ancient Polotsk land. They will be used in writing the collective monograph “The Historical Syntax of the Belarusian Language: Parts of the Sentence”, which is being prepared at the Department of History of the Belarusian Language of the Center for the Belarusian Culture, Language and Literature Research of the NAS of Belarus.

Keywords: the old Belarusian literary and written language; historical grammar; historical syntax; simple verbal predicate; compound verbal predicate; compound nominal predicate; the Polotsk Letters.

Пасланні палачан гарадскім уладам Рыгі і Лівонскага магістрата з’яўляюцца адным з прадстаўнічых жанраў дзелавой пісьменнасці даўняй Полаччыны. У іх утрымліваліся, напрыклад, патрабаванні стварыць спрыяльныя ўмовы для гандлю палачан у Рызе і гарантыя забяспечыць тое ж для рыжскіх купцоў у Полацку, выслаць у Полацк палачан, якія правініліся, прымусяць рыжаніна Германа Зундара плаціць доўг пану Сеньку Рыгоровічу, просьба паведаміць вынікі перамоў палачан у Рызе і інш.

Пасланні з’яўляюцца часткай комплексу дакументаў, якія былі створаны ў 1263–1513 гг. на тэрыторыі Полаччыны, асвятлялі яе ўнутранае жыццё, сувязі з замежнымі дзяржавамі і вядомы ў гуманітарыстыцы пад назвай *полацкія граматы*. Г. Харашкевіч, укладальнік выдання “Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.”, праводзячы жанравую дыферэнцыяцыю дакументаў, звярнула ўвагу на дамінаванне тэкстаў, “якія адносяцца да сферы міжнародных стасункаў Полацка” [Полоцкие грамоты, 1977, вып. 1, с. 23]. “Дзякуючы трывалым і доўгім зносінам Полацка з Рыгай даследчыкі маюць даволі вялікі, а, галоўнае, унікальны корпус пасланняў: полацкіх – гарадскім уладам Рыгі і лівонскаму магістру, і вялікакняжацкіх ... Большая частка гэтых пасланняў, у тым ліку пасланняў ваявод і ваяводскіх намеснікаў напісана старабеларускай мове” [Харашкевіч 2013, с. 17–18].

Полацкія граматы, у тым ліку і пасланні, неаднаразова былі аб’ектам і крыніцай інфармацыі для даследаванняў па гістарычнай лексікалогіі, марфалогіі, анамастыцы, стылістыцы (гл. работы А. Булькі, Л. Вардамацкага, В. Галубовіч, А. Жураўскага, Т. Казачэнкі і інш.), з’яўляліся матэрыялам для гісторыка-лексікаграфічных даведнікаў (“Гістарычны слоўнік беларускай мовы”, “Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі”, “Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы”) [Паляшчук 2017б]. У работах па дыяхранічным сінтаксісе граматы (часта без уліку іх жанравай прыналежнасці) выкарыстоўваліся як ілюстрацыйны матэрыял, напрыклад у параграфіх “Колькасна-іменныя і іншыя словазлучэнні ў ролі дзейніка”, “Просты дзеяслоўны выказнік у старажытнай беларускай мове”, “Назоўны прэдыкатыўны ў беларускай мове” і інш. калектыўнай манаграфіі “Нарысы па гісторыі беларускай мовы” [Нарысы 1957, с. 279, 281, 283, 289]; у параграфіх “Дзейнік”, “Састаўны выказнік”, “Безасабовыя сказы”, “Прыдатак” і інш. “Гістарычнай граматыкі рускай мовы” В. Баркоўскага і С. Кузняцова [Борковский, Кузнецов 1963, с. 322, 341, 400, 414]. В. Клімковіч з улікам лінгвістычных даных купчых лістоў і прывілеяў Полаччыны правяла параўнальна-супастаўляльны аналіз выкарыстання простых і складаных сказаў у дакументах Вялікага Княства Маскоўскага, Наўгародскага Княства, Вялікага Княства Літоўскага [Клімковіч 2013, с. 13–14].

Дадзены артыкул прысвечаны разгляду тыпаў выказнікаў, спосабаў іх выражэння і адметнасцей функцыянавання ў полацкіх пасланнях і з’яўляецца працягам публікацый па гістарычным сінтаксісе беларускай мовы, пытанні якога, як раней мы падкрэслівалі, адносяцца да найменш распрацаваных у беларускім мовазнаўстве [Паляшчук 2017а]. Сёння актуальным і запатрабаваным працягвае заставацца правядзенне навуковых распрацовак у гэтым напрамку на максімальна даступнай колькасці тэкстаў рознай жанравасці арыентацыі, лакальнай і храналагічнай прыналежнасці. Мы абралі ў якасці матэрыялу даследавання полацкія пасланні, 1) паколькі іх сінтаксічная сістэма спецыяльна не вывучалася, 2) з мэтай прыцягнення даследчыцкай увагі

да тэкстаў гэтага самабытнага жанру старабеларускай дзелавой пісьменнасці і іх *далейшага* лінгвістычнага і стылістычнага аналізу.

Вынікі ўпершыню ажыццёўленага вывучэння марфалагічнага выражэння простага дзеяслоўнага выказніка, састаўнога дзеяслоўнага выказніка і састаўнога іменнага выказніка і іх функцыянавання ў полацкіх пасланнях у перспектыве стануць базавымі пры правядзенні комплекснага апісання сінтаксічнага ладу як гэтай жанравай разнавіднасці дзелавых тэкстаў, так і ўсёй сукупнасці дакументаў даўняй Полаччыны; будуць выкарыстаны пры напісанні раздзелаў калектыўнай манаграфіі “Гістарычны сінтаксіс беларускай мовы: члены сказа”, якая рыхтуецца ў адзеле гісторыі беларускай мовы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі.

I. Просты дзеяслоўны выказнік (ПДВ) выражаўся формамі *дзеясловаў абвеснага ладу цяперашняга часу*: 1-я ас. адз. л.: **Не знаю** а Тимофеа (52, 1436–1437); **Пишу** вамъ о то (72, 1445–1458); 2-я ас. адз. л.: *а в то^м мною водиши* (125, 1465); 3-я ас. адз. л.: *А о^м молишь б(о)га за вашу м(и)л(о)ть* (76, да 1446 г.); *пишетъ* к нам панъ Михаило (94, 1451); *Хто покои ище^м(ъ), тотъ покои знаидеть* (130, 1466); 1-я ас. мн. л.: *Даваемы ва^м поздоровенье си^м наши^м листо^м* (111, 1463); *А та^{же} възъавляемъ* вашей м(и)л(о)сти (157, 1475); *мы деи мешчане полоцкии, а земли по^о собою мае^м купъчии, а с того служи^м путъною служ^юбою в па^нцирех* (25, 1508); 2-я ас. мн. л.: *какъ вы вѣдаете* у своемъ праве (71, 1445–1458); *што вы имъ кривду чините* и безправье великое, *оу нѣцтво и^х имаючо, сажаете* оу свои казни (97, 1458–1460); 3-я ас. мн. л.: *што же оу на^с ходѣтъ* по своей воли (50, да 1432 г.); *оуводѣтъ мѣсти^ч(о)въ* полоцки^х ... *А ины^х на мѣсте поймавъ и осоромотивъ, оу стѣну сажаютъ* (106, 1459). Прыведзеныя прыклады ілюструюць варыянтнасць афармлення асабовых канчаткаў дзеясловаў цяперашняга часу. Так, напрыклад, дзеясловы 1-й ас. мн. л. у названай сінтаксічнай функцыі выступалі з флексіямі *-мъ*, якая была замацавана за старабеларускімі тэкстамі рознай храналагічнай і жанравай прыналежнасці, і *-мы*. Пры гэтым *-мы* адзначана ва ўстойлівых выразях тыпу *даваемы поздоровенье* (118, 1464), *просимы вашу милость* (124, 1465) у дакументах 60-х гадоў XV ст., якія адносяцца да арыгінальных беларускіх тэкстаў ранняга перыяду. Гэта ў сваю чаргу з’яўляецца ўдакладненнем наступнага палажэння з манаграфіі “Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.”: “Трэці варыянт *-мы* ў беларускай пісьменнасці ранняга перыяду адзначаецца выключна ў перакладных творах” [Мова 1988, с. 180]. Неаднастайнасць афармлення канцавых *-тъ*, *-ть*, *-т* (вынасны) дзеясловаў 3-й ас. абодвух лікаў звязана як з адлюстраваннем на пісьме норм жывой народнай мовы і традыцыйнага правапісу, так і з вядомай непапулярнай перадачай *ь* і *ъ* на канцы слоў. Варта прыняць пад увагу і “свядомае імкненне зрабіць разнастайным арфаграфічнае афармленне канчаткаў, што давала чытачу пасвойму ўспрымаць іх у залежнасці ад дыялектнай прыналежнасці чытача і яго адукацыйнага ўзроўню” [Мова 1988, с. 178].

З дзеясловаў прошлага часу асноўным спосабам выражэння ПДВ у полацкіх пасланнях быў перфект, які перадаваў “безадноснае мінулае дзеянне, уключыўшы ў сябе і значэнні ранейшых аорыста і імперфекта” [Мова 1988, с. 189]. Мэтазгодна назваць некаторыя асаблівасці яго выкарыстання ў названай сінтаксічнай функцыі:

1) ролю звязкі выконвалі розныя формы дзеяслова *быти*: *есми* (1-я ас. адз. л.): **врозумѣл есми, што ми пишетъ про попа** (14, 1392–1415); *есмы, есме, есмо* (1-я ас. мн. л.), пры відавочнай перавазе апошняй: *тѣмъ вѣдомо буди,*

какъ миръ **есмы створи^л(и)** (1, 1263); *мы ратьмане ризькии скончали есме съ полочане* (34, 1405); *а на то^м ... печати свои приклали, и с тою грамотою послали есмо* (40, 1409); *еси* (2-я ас. адз. л.): **приезди^л еси к ботаро^м полоцкы^л** (103, 1459); *есте* (2-я ас. мн. л.; захавала нязменны выгляд на працягу ўсяго старабеларускага перыяду): **Есте присла^л(и) к на^м ратмана Федора ... и то^с(о) ч(е)лов(е)ка, што есте его казни^л(и), а и тотъ стру^с съ товаро^м** (40, 1409);

2) пануючай формай выражэння перфекта ў разглядаемых дакументах выступаў дзееспрыметнік прошлага часу на -ль без звязкі: *И людники выговорили, што же Пантелеи нальса Петру за добрые селедыци* (43, да 1412 г.); *тое повѣтрие оути^хло* (122, 1465);

3) дзееспрыметнікі прошлага часу з асновай на заднеязычны і зычны ў полацкіх пасланнях прадстаўлены як з канцавым -л, які ўжываўся ў гэты перыяд у старабеларускай пісьменнасці па традыцыі, так і без яго, што было звязана з адлюстраваннем на пісьме адметнасцей жывога маўлення: *коли вже к вамъ нашъ приѣзль* (51, 1435–1436); *Тимофеи оумерль оу Ризе* (52, 1436–1437); *паньскіи слуга ... о^м пана побѣль к Чорторыискому* (72, 1445–1458); *Юры ре^к* (180, 1480–1484);

4) выкарыстанне звязкі ў складзе перфекта і яе адсутнасць. Звычайна звязка не фіксуецца ў сказах з дзейнікам, выражаным як асабовым займеннікам, так і назоўнікам: *онъ тати тыи поима^л* (57, 1440); *што мы имъ на то дали* (109, 1463); *А ваши рижане то видѣли ... А перед нами полочане слюбили* (109, 1463). Даволі паслядоўна звязка адзначаецца пры адсутным дзейніку і выказніку, рэпрэзентаваным дзеясловам множнага ліку: *Што есте присла^л(и) к на^м ратмана Федора .., што есте казни^л(и) .., што есте поима^л(и)* (40, 1409); *Што первѣи сего писали есмо к ва^м ...* (109, 1463), але: *мы ратьмане ризькии скончали есме съ полоча^н(е)* (34, 1405). Выпадкі перфекта са звязкай і без яе звязкі назіраюцца і ў межах аднаго дакумента: *мы по тому слюбенью по Гармонову ваши^х есмо купцов пропустили – А такжо послали слугу своего Дашка и полочанъ до Риги ... А о^мсюле поѣхали водою* (75, 1446). Такая неаднастайнасць сведчыла, трэба меркаваць, аб замацаванні ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове перфекта без звязкі.

Плюсквамперфект як аналітычны спосаб выражэння ПДВ перадаваў дзеянне, якое адбылося раней за іншае мінулае дзеянне. У склад плюсквамперфекта ўваходзіў сэнсавы дзееспрыметнік на -ль і дзеяслоў *быти* ў форме перфекта: *Паньскіи слуга ... былъ збродиль* (72, 1445–1458); *што с^л бы^л ему записа^л* (73, 1445–1458). У якасці ПДВ функцыянавалі ў тэкстах і так званыя дзеясловы новага даўномінулага часу, якія ўтвараліся пераважна ад “беспрыставачных дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў -ива- (-ыва-) і -ва- з пэўнымі фанетычнымі змяненнямі зычнага ў аснове і часам з чаргаваннем каранёвага галоснага” [Мова 1988, с. 213]: *бы^л оу него торговчи^к и съ его пенязми еждива^л торговыва^л, на имя Тараско* (91, 1449–1451); *которые н(а)ши люди з волостей н(а)ших Задвински^х По^лтеск рубливали и^с давна* (155, 1475).

Дзеясловы ў прастай форме будучага часу як простыя дзеяслоўныя выказнікі абазначалі дзеянне, аднесенае ў план будучага, ці дзеянне, якое пачынаецца ў цяперашнім часе, а закончыцца ў будучым. Такія формы супадалі з формамі цяперашняга часу, таму ўтваралі тую ж сістэму асабовых форм у адзіночным і множным ліках. Адзначаецца перавага дзеясловаў, утвораных часцей пры дапамозе далучэння прыставак да асноў цяперашняга часу дзеясловаў незакончанага трывання [Груцо 1960, с. 162]. Напрыклад, *которыи*

наши торговци восхотать на конехъ ехати, и ко¹(ь) к на¹ **възъеду^m(ь)**, тогды мы вашъ товаръ **ω^mпуститиⁿ** (40, 1409); какъ а **съеду** на низъ и а тобѣ **оузошлю** тотъ слишокъ воску (52, 1436–1437); хто **ω^mнасъ** вамъ листъ нашъ **принесеть** (71, 1445–1458). ПДВ, выражаны складанымі формамі будучага часу I, указваў на працяглыя, незавершаныя або паўторныя дзеянні, якія адбудуцца ў будучым. У яго структуру ўваходзілі інфінітыў асноўнага дзеяслова і дапаможны дзеяслоў *быти* ў асабовай форме, чаму садзейнічала адцягненасць яго лексічнага значэння, няздольнасць выражаць дадатковыя мадальныя адценні: *што боудоуть* *вашей м(и)л(о)^cти говорити* *наша братья, и вы бы имъ верили* (85, каля 1448 г.); *которые потомъ будетъ о^m на^c горо^o По^tтеск де^pжати* (155, 1475).

Адзначаецца выкарыстанне ў функцыі ПДВ *складаных форм будучага II (раней будучага) часу*, якія прадстаўлены дапаможным дзеясловам *быти* і дзепрыметнікам на -л і звычайна служылі для перадачы будучага дзеяння, якое будзе выконвацца раней за іншае будучае дзеянне: *И мы ... виⁿны^x скарае^m, которые будутъ чого заслѣжили, ка^c право вкажетъ* (183, 1481). Да сярэдзіны XVI ст. будучы II, як лічыцца, быў уласцівы галоўным чынам тэкстам дзелавога зместу, у якіх яго “можна кваліфікаваць як рэлікт старажытнай сістэмы ў адрозненне ад пісьменнасці пазнейшага часу, дзе ён ужываўся ў іншых сінтаксічных умовах пад уплывам польскай мовы” [Жураўскі 1967, с. 48].

З дзеясловаў *загоднага ладу*, якія служылі сродкам рэалізацыі ПДВ, перавагу мелі сінтэтычныя ўтварэнні 2-й ас. адз. і мн. л., паколькі пасланні насілі адрасны характар і ўтрымлівалі зварот да адной асобы / групы асоб. Напрыклад, 2-я ас. адз. л.: *торгуи ... , поедь доброволно* (40, 1409); *Вѣрь пану Ганѣсу Филиповичю* (125, 1465). Выключна такія формы фіксуюцца ў формулах пажадання, што ўтрымлівалі зычэнні здароўя адрасату, а таксама членам яго сям’і: *Б(о)гъ даи вашѣ (так!) м(и)л(о)^cти жити здоровыⁿ, а и същастъныⁿ* (159, 1476); 2-я ас. мн. л.: *вы его соилите к наⁿ на ни³ оковавшие* (68, 1445–1458); *того ωсмотритѣ и справѣдливо наⁿ вчинитѣ* *тому* (163, 1476); *мое ω^mдаитѣ, а свое болиѣе возмитѣ* (176, 1480). Выбар флексіі ў множным ліку залежаў ад месца націску ў слове, ад спражэння дзеяслова, аднак назіраліся і адхіленні ад гэтай заканамернасці (напрыклад, *возмитѣ* (I спр.) замест чаканага *возмѣтѣ*) [падрабязней гл.: Мова 1988, с. 223–225].

З аналітычных форм *загоднага ладу* дамінуюць спалучэнні часціцы *нехай* і дзеяслова ў цяперашнім або будучым часе 3-й ас. мн. л.: *Кѣⁿцѣ нехай ѣду^m(ь) и съ своею торговлею ... А наши нехай до ваши^x ѣду^m(ь), торгую^m(ь) межи себе доброволно* (130, 1466); *Нехай ми на то присягнѣ^m(ь), а та хочѣ те все заплати^m(и)* (180, 1480–1484). Яны атрымалі рэпрэзентацыю ў пасланнях, што датуюцца другой палавінай XV ст. Формы з часціцай *да* сустракаюцца ў формулах бласлаўлення, адзначаных у пасланнях, адрасантам якіх з’яўляліся прадстаўнікі царкоўнай улады: *А м(и)л(о)^cть б(о)жъа и наше бл(а)г(о)^c(ло)в(е)ние да будетъ со всеми вами* (77, 1447).

Сродкам рэалізацыі ПДВ выступалі таксама *дзеясловы ўмоўнага ладу*, якія перадавалі дзеянне як пажаданае ці магчымае пры пэўных умовах і выражаліся аналітычна: 1) спалучэннем былога дзеяслова *быти* ў форме аорыста (старажытны варыянт *быхомъ* / *абыхомъ* і новы *быхмо* / *абыхмо*) і дзепрыметніка на -ль: *быхмо ω^m вашѣи м(и)л(о)^cти пѣвность ω ты^x рѣчо^x вѣдали* (142, 1470); *быхо^m то^m товаръ вѣрнули ваⁿ на того Гануса* (149, 1471); 2) спалучэннем *бы* (*абы*) і перфекта асноўнага дзеяслова: *Просили его*

м(и)л(о)џти ... абы имъ въ ихъ купли и оу воску нигде ганьбы и подозренья не было (116, 1464); *И ваша бы м(и)л(о)џть такоџ нашиџ таџ справџдливость дџлали* (135, 1469). Такім чынам, у пасланнях адлюстраваны вядомыя старабеларускай мове структурныя пераўтварэнні форм умоўнага ладу.

Інфінітыў у функцыі ПДВ у прааналізаваных крыніцах рэалізуе значэнне неабходнасці, абавязковасці выканання пэўнага дзеяння: *полочаноџ добровольно ехаџ(и) к Ризџ ... добровольно ему купиџ(и) и продаџ(и), ... никакое малое торговле не торговати, ... вџсцю џџступиџ(и) прочь џџ скальв а рукою не примаџ(и), а вџсебное имати вџсцю каџ оу Полоцку на рижанеџ емлюџ(ь)* (38, 1407). Пры неазначальнай форме дзеяслова, як відаць з экзэмпліфікацыі, звычайна адзначаюцца назоўнікі са значэннем асобы, асабовыя займеннікі ў форме давальнага склону, што абазначалі як пэўную сукупнасць людзей, так і канкрэтную асобу.

II. У структуру састаўнога дзеяслоўнага выказніка (СДВ) уваходзілі выказальнае слова, прадстаўленае інфінітывам, і дзеяслоўная звязка, выражаная формамі фазісных дзеясловаў: *коли починаете грабити правыџ люди* (65, 1441–1444); *почаль са оу пана просити к Ризџ џплать* (72, 1445–1458); мадальных дзеясловаў: *мы вамъ такоџ противу хочем прияти* (51, 1435–1436); *Черната хотелъ тотъ слишоџ џџколупити проџ(ь)* (52, 1436–1437); *И мы оуже болиши того не можеџ терпети* (68, 1445–1448); *што иметь вамъ Коурило говорити, и вы томоу вџрьте* (64, 1441–1442); *што имуџ(ь) вашей м(и)л(о)џти словоџ мольвити* (114, 1464); *иџ за того рукою маешъ тую соџ(ь) побрати* (125, 1465); *маеть приказывати и роџдавати дело волостем Двинским* (155, 1455); *А тоџ понеџ меџ дати на роџ под своиџ бракоџ* (180, 1480–1484). Трэба звярнуць увагу, што аналітычныя ўтварэнні з дзеясловамі *почну*, *хочю*, *имамъ* у даўняй пісьменнасці маглі мець значэнне будучага складанага I, пры гэтым часта з мадальнымі адценнямі неабходнасці, магчымасці ажыццяўлення дзеяння. Паводле аўтараў “Гістарычнай граматыкі рускай мовы”, яны ўяўляюць сабой хутчэй свабодныя сінтаксічныя спалучэнні, чым складаныя аналітычныя формы. “Акрамя таго, не заўсёды ясна, ці мае дзеяслоў, які спалучаецца з інфінітывам, толькі значэнне дапаможнага дзеяслова для ўтварэння будучага часу ці ж захоўвае і сваё лексічнае значэнне” [Борковский, Кузнецов 1963, с. 262]. Сведчаннем сказанага вышэй з’яўляюцца назіранні В. Зіманскага, паводле якіх у Вісліцкім статуте (1423–1438) дзеяслоў *имати* для выражэння “чыстага” будучага часу зафіксаваны ў 2,9 % кантэкстаў [Зіманскі 2002, с. 67]; у 56 % – ён рэалізуе дадатковыя мадальныя адценні – “гатоўнасці да дзеяння, неабходнасці выканання дзеяння ў будучым і намеру, жадання яго выканаць” [Там жа, с. 68].

III. Састаўны іменны выказнік (СІВ) у пасланнях Полаччыны прадстаўлены дастаткова шырока. Адносна яго выражэння і функцыянавання можна зрабіць наступныя высновы:

1) у структуры СІВ звязка можа прысутнічаць, можа быць апущана, што назіраецца часам у межах аднаго кантэксту: *То рџчь есть велми проста* (130, 1466); *Колко было иџ товару забавлџно и положено в џ(е)ркви, то все дано иџ* (146, 1471); *теперь тоџ роџ оуже есть близко* (147, 1471); *а емоу чимъ виноваџ быџ, а а емоу не виноватъ ничим* (172, 70–80-я гг. XV ст.);

2) у якасці звязкі выступалі ў асноўным розныя часавыя формы дзеяслова *быти*: *што ныне живи суть* (1, 1263); *штоџџ виноватъ быџ* вашоу немчину рижанину *Индрику берковоскъ воску* (73, 1445–1458), *будет ли рижанинъ оу наџ виноваџ* ... *и будет ли наџ полочанинъ оу ваџ виноватъ* (94, 1451). Пры

гэтым аорыст названага дзеяслова фіксуецца пераважна ў ранніх дакументах: *А писа^а(а) бысть сиа грамота въ Полоцку* (40, 1409);

3) іменная частка рэпрэзентавана часцей назоўнікамі, прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, прыслоўямі: *А Петрови тые люди не племя* (43, да 1412 г.); *Ку^цце^е везде дорога чиста бывае^м(ь)* (130, 1466); *Полтескъ те^ж есть, хвалачи Б(о)га, мѣсто словутное, ка^к и которое, а не есть нижшое во ч(е)сти и во все^м ни Вилни, а ни Мариборка, а ни Кгданьска* (118, 1464); *дерево побрано* (136, 1469); *Оу то^м ми цѣкоды стало мно^о(о)* (180, 1480–1484);

4) іменныя часціны мовы ў складзе СІВ ужыты ў назоўным склоне; прыметнікі і дзеепрыметнікі, акрамя таго, прадстаўлены пераважна ў кароткай форме: *а оу на^с ваши^м купцо^м ризски^м пу^м(ь) ч(и)ть к Витебску и к Смоленску* (75, 1446); *товарь его о^м дань ему испо^лна бѣзь его цкоды* (201, 1487–1492);

5) СІВ, іменная частка якога выражана дзеепрыметнікам *писань*, выкарыстоўваецца ў канцавым пратаколе пасланню – у формуле *datum* (утрымлівала характарыстыку дакумента паводле часу і месца яго стварэння): *П(и)са^а оу Полоцку авгу^с(та) 9 д(е)нь* (106, 1459); *А п(и)са^а оу Полоцк 8 июля 13 д(е)нь въ д(е)нь с(вя)т(о)го арханг(е)ла Гавриила* (135, 1469);

6) СІВ буди вядома: *бу^о вѣдомо всим добрым людем, н(ы)нѣ и потом, всим почестливым, хто нашъ листъ узритъ или услышитъ его чтѣчи* (171, 1478) – мае месца ў канструкцыях пачатковага пратакола дакументаў – у формуле *promulgatio* (публічнае аб’яўленне).

Такім чынам, у полацкіх пасланнях у розных па будове сказах прадстаўлены простыя дзеяслоўныя выказнікі, састаўныя дзеяслоўныя выказнікі, састаўныя іменныя выказнікі, спосабы марфалагічнага выражэння якіх былі тыповыя (напрыклад, просты дзеяслоўны выказнік рэпрэзентуюць дзеясловы абвеснага, загаднага і ўмоўнага ладу, цяперашняга, прошлага (перфект, плюсквамперфект) і будучага (будучага простага, будучага складанага I, будучага складанага II) часу, закончанага і незакончанага трывання, адзіночнага і множнага ліку, 1-й, 2-й, 3-й асобы, мужчынскага, радзей – жаночага і ніякага роду).

Адзначаецца распаўсюджанасць форм дзеясловаў 1-й асобы адзіночнага і множнага ліку, 2-й асобы множнага ліку, мужчынскага роду адзіночнага ліку, паколькі прааналізаваныя дакументы мелі адрасны характар. Параўн.: *У^м боярь полоцки^х и мѣща^н все^с(о) поспо^л(ь)ства ты^м почестливы^м и опатрыны^м пано^м бѣрмистро^м и воито^м и радца^м и всѣмъ ратмано^м Ризкого мѣста наша вѣрнаа приазнь* (135, 1469); *У^м Яна Юрьевича, марша^{ка} короля ег(о) м(и)л(о)с(т)и, намѣстника поло^нкого, прителе^н и сусе^омъ наши^м милы^м, бѣрмистрѣ и ра^мmano^м и вси^м мѣщано^м мѣста Ри^сского покло^н* (198, 1487).

Выкарыстанне дзеясловаў адзіночнага ці множнага ліку залежала ад таго, з’яўляўся адрасант / адрасат дакумента, выканаўца апісанага ў дакуменце дзеяння індывідуальным ці калектыўным. Акрамя таго, формы дзеясловаў множнага ліку традыцыйна адзначаюцца, калі 1) пасланне накіроўвалася асобай, якая займала высокую пасаду, як, напрыклад, у пасланні полацкага епіскапа Сімяона ад 4 мая 1470 г.: *Бл(а)гос(л)ов(л)яемъ ва^с, наши^х сѣседо^е и прителѣи*, але тут жа: *А повѣдаю ваши^е м(и)л(о)с(т)и, што ж есть ч(о)л(о)в(е)к згодныи*; 2) пры этыкетнай формуле *вашиа милость*, якая з’яўлялася абазначэннем адрасата, звычайна калектыўнага, першы раз названага ў пачатковым пратаколе дакумента, пры яго паўторным упамінанні: *штобы вашиа м(и)л(о)с(т)ь та^м наши^м во всѣ^х справѣдливость чинили, ка^к же и*

своимъ, бы та^м жадному нашому о^м ваши^х щкоды и кривды и посмѣха и бою не было (126, 1466).

Для дзеяслоўных форм, засведчаных у функцыі выказніка ў полацкіх пасланнях, паказальнай з’яўляецца варыянтнасць, аб чым сведчыць, напрыклад, рознае афармленне асабовых канчаткаў дзеясловаў, дзеепрыметнікаў з асновай на заднеязычны і зычны, адсутнасць / наяўнасць звязкі (форм дзеяслова *быти*) у перфекце як рэпрэзентанта ПДВ.

Варыянтнасць назіраецца таксама пры афармленні састаўнога іменнага выказніка, што праявілася ў непаслядоўнай фіксацыі ў яго складзе дзеяслова-звязкі.

ЛІТАРАТУРА

Борковский, В. И. и Кузнецов, П. С. (1963). *Историческая грамматика русского языка*. Москва, 512 с.

Груцо, А. П. (1960). Будучы прасты час у мове беларускай пісьменнасці XIV–XVII стст. [У:] *Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР*. Мінск, вып. VII, с. 159–172.

Жураўскі, А. І. (1967). *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*. Т. 1. Мінск, 332 с.

Зіманскі, В. Э. (2002). *Мова беларускай пісьменнасці ранняга перыяду (на матэрыяле Вісліцкага статута XV ст.)*. Дыс. ... канд. філал. навук. 10.02.01. Віцебск, 233 л.

Климкович, О. А. (2013). *Язык и стиль русских и белорусских актовых документов XIV–XVI вв.* Автореф. дис. ... канд. филол. наук. 10.02.02, 10.02.01. Минск, 26 с.

Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст. (1988). А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко, У. М. Свяжынскі. Мінск, 320 с.

Нарысы па гісторыі беларускай мовы (1957). А. Я. Бірала [і інш.]. Мінск, 450 с.

Паляшчук, Н. В. (2017а). Гістарычны сінтаксіс беларускай мовы: стан і перспектывы вывучэння. [У:] *Беларуская граматыка: ад Браніслава Тарашкевіча да сучаснасці*. Зб. матэрыялаў Міжнар. навук. канф., Мінск, 19–20 студз. 2017 г. В. А. Мандзік і інш. (рэдкал.). Мінск, с. 131–138.

Паляшчук, Н. В. (2017б). Полацкія граматы: з гісторыі вывучэння ў беларускім мовазнаўстве. [В:] *Идеи. Поиски. Решения*. Сб. ст. и тез. X Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 23 нояб. 2016 г. В 6 ч. Ч. 1. Н. И. Нижнева (отв. ред.). Минск, с. 81–87.

Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. (1977–1985). Сост. А. Л. Хорошкевич. Москва, вып. 1, 226, [2] с.; вып. 2, 217, [2] с.; вып. 3, 212, [2] с.; вып. 4, 216, [2] с.; вып. 5, 194, [1] с.

Хорошкевич, А. Л. (2013). Терминология и дипломатика полоцких коммуникативных документов как когнитивный код. [В:] *Человек-творец в художественном пространстве славянских культур*. Сб. ст. Н. М. Куренная, М. В. Лескинен (отв. ред.). Москва ; Санкт-Петербург, с. 16–49.

Подано до редакції 14.04.2020 року

Прийнято до друку 14.05.2020 року

УДК 811.161.3

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204126>

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫ КАМПАНЕНТ У СКЛАДЗЕ ЎЛАСНА БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗАК*

Юлія Петрушэўская

*магістр філалагічных навук, старшы выкладчык кафедры тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова
(Магілёў, Рэспубліка Беларусь)
e-mail: yvetrushevskaya@inbox.ru
ORCID 0000-0001-8142-294X*

У артыкуле вызначаецца і апісваецца нацыянальна-культурны кампанент у складзе ўласна беларускіх прыказак (якія не сустракаюцца ў іншых мовах). Да паказчыкаў нацыянальна-моўнай маркіраванасці ўласна беларускіх прыказак адносяцца ўнікальныя прыказкавыя мадэлі, лексічныя і фразеалагічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак. Да паказчыкаў нацыянальна-культурнай маркіраванасці ўласна беларускіх прыказак адносяцца нацыянальныя (спецыфічныя) прыказкавыя прататыпы, безэквівалентныя (у дачыненні да рускай мовы) лексічныя адзінкі і лексічныя рэаліі ў складзе прыказак, нацыянальныя (спецыфічныя) паняцці і вобразы, адюстраваныя ў слоўных кампанентах прыказак.

Ключавыя словы: сучасная беларуская мова; парэміялогія; прыказка; нацыянальна-моўная спецыфіка; нацыянальна-культурная семантыка.

Petrushevskaya Julia. National and cultural component in the proper Belarusian proverbs.

The determination of the volume and composition of the national component in the Belarusian proverbial fund is an urgent problem of modern Belarusian linguistics.

The purpose of the study is to identify the national and cultural component in the proper Belarusian proverbs (which cannot be found in other languages).

The methodology of the study is based on the understanding of the proverb as a national unit (specific for a given language) and as a foreign unit (common for a given language and other languages), as well as on the distinction of proverbs of neutral and labeled components in terms of a nationally lingual (specific for a given language) and of a national and cultural aspect (reflecting the facts of this culture).

The study showed that, without exception, all Belarusian proverbs are nationally distinctive at the same time in accordance with one element of their structure (a unique model of proverbs) and one element of their content (national prototype of the proverb), which together represent the proverb as a separate linguistic symbol.

Indicators of the nationally lingual marking of the proper Belarusian proverbs include (except for unique proverb models) lexical and phraseological units of the proper Belarusian origin in the proverbs (respectively, about 16 % and about 3 %).

Indicators of national and cultural marking of Belarusian proverbs include (with the exception of national prototype proverbs), firstly, non-equivalents (in relation to the Russian language), lexical units in proverbs (about 3 %) and, secondly, lexical realities in proverbs (about 20 %), thirdly, national

* Даследаванне выканана ў межах навуковага праекта «Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы (у еўрапейскім моўным кантэксце)» (ДР № 20161332) падпраграмы «Беларуская мова і літаратура» Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства» на 2016–2020 гг.

concepts expressed in the verbal components of proverbs (about 11 %), and fourthly, national images conveyed in the verbal components of proverbs (about 44 %). Only about 3 % of Belarusian proverbs do not have nationally marked components.

Keywords: *modern Belarusian language; paremology; proverb; nationally lingual specificity; national and cultural semantics.*

Уводзіны. Адною з актуальных праблем беларускай парэміялогіі на сучасным этапе яе развіцця з’яўляецца, як адзначыў Я. Іваноў у дакладзе на XV Міжнародным з’ездзе славістаў (2013 г.), “вызначэнне агульнага (універсальнага) і спецыфічнага (нацыянальна-культурнага) кампанентаў беларускай парэміялогіі на фоне іншых славянскіх і неславянскіх моў” [Іванов 2013, с. 223].

Нацыянальна-культурная семантыка прыказак пачала мэтанакіравана даследавацца ў беларускім мовазнаўстве пасля выдання ў канцы 1990-х гг. лінгвакразназнаўчага слоўніка беларускіх моўных афарызмаў (прыказак, прымавак і крылатых выразаў) [Іванова, Іваноў 1997]. У 1990-х – пачатку 2000-х гг. таксама было ўпершыню метадалагічна абгрунтавана вывучэнне нацыянальна-культурнай семантыкі прыказак у лінгвакраізназнаўчым аспекце [Іваноў 1994; 1998] і распрацаваны метадалагічныя прынцыпы апісання нацыянальна-культурнай семантыкі сучаснай беларускай мовы як аб’екта лінгвакраізназнаўства [Іваноў 2001].

На сённяшні дзень у беларускім мовазнаўстве акрэслены метадалогія і перспектывы вывучэння ўніверсальнага і нацыянальнага ў фразеалагічным і парэміялагічным фондах беларускай мовы ў еўрапейскім моўным кантэксце [Іваноў 2016] на падставе ў розныя часы праведзеных супастаўляльных даследаванняў прыказак беларускай і рускай мовы [Венідзіктаў, Іваноў 2002; Іваноў 2003; Ivanov, Feldman 2007; Іванов, Тарасова 2008; Іваноў 2011б; Іванов 2014], польскай мовы [Іваноў 2000; 2002], англійскай мовы [Цеплякова 2009а; Іванов, Петрушевская 2011; Зверева, Іванов, Петрушевская 2016], нямецкай мовы [Басавя 2005; Іванов, Романова 2006; Цеплякова 2009б; Вальтер, Іванов, Мокиенко 2015], іншых славянскіх і неславянскіх моў [Венідзіктаў 2003; Биндасова и др. 2008; Цеплякова 2009в; Іваноў 2009; Цеплякова, Іванова 2010а; 2010б; Іваноў 2013; 2014], а таксама падрыхтаваных беларуска-іншамоўных парэміялагічных слоўнікаў [Іванов 2001а; 2001б; Іваноў, Раманава 2006; Іванов, Мокиенко 2007; Іваноў, Іванова 2007; Англа-беларускі 2009], тлумачальных слоўнікаў беларускіх устойлівых выразаў і афарызмаў з іншамоўных крыніц [Венідзіктаў і інш. 2004; 2006; Іваноў 2011а], полілінгвальных слоўнікаў прыказак [Proverbia et dicta 1993], фразеалагічных адзінак [Мудрость слова 2015], устойлівых выразаў і афарызмаў з тэкставых крыніц [Лепта 2014; 2019а; 2019б] і інш.

Аднак спецыяльных даследаванняў, прысвечаных вызначэнню аб’ёму і складу нацыянальнага кампанента на матэрыяле ўласна беларускіх адзінак прыказкавага фонду беларускай мовы, не праводзілася.

Мэта даследавання – вызначыць нацыянальна-культурны кампанент у складзе ўласна беларускіх прыказак (якія не сустракаюцца ў іншых мовах).

Метадалагічная аснова даследавання грунтуецца на разуменні прыказкі як нацыянальнай адзінкі (спецыфічнай для дадзенай мовы) і як адзінкі іншанацыянальнай (агульнай для дадзенай мовы і іншых моў), а таксама на размежаванні ў складзе прыказак нейтральных і маркіраваных кампанентаў у

нацыянальна-моўным плане (спецыфічных для дадзенай мовы) і ў нацыянальна-культурным аспекце (што адлюстроўваюць факты дадзенай нацыянальнай культуры). У выніку папярэдніх даследаванняў намі былі вызначаны прынцыпы і акрэслены крытэрыі вызначэння нацыянальна спецыфічных прыказкавых адзінак і нацыянальна маркіраваных кампанентаў у складзе адзінак парэміялагічнага фонду беларускай мовы [Петрушевская 2014; Петрушэўская 2017; 2018а; 2018б; 2019].

Вельмі важным для акрэслення нацыянальнай адметнасці прыказак з’яўляецца моўны матэрыял, які выкарыстоўваецца даследчыкам. У выніку папярэдніх даследаванняў намі былі вызначаны прынцыпы і акрэслены крытэрыі дыферэнцыяцыі парэміялагічнага фонду беларускай мовы ў сувязі з вызначэннем яе нацыянальнага кампанента [Петрушэўская 2015]. Найбольш рэпрэзентатыўным моўным матэрыялам мэтазгодна абраць, па-першае, адзінкі прыказкавага мінімуму сучаснай беларускай мовы [Котова 2000; 2004; Ivanov 2002; Іваноў 2004; 2017, с. 99–105], па-другое, адзінкі асноўнага прыказкавага фонду беларускай мовы [Ivanov 2002; Іваноў 2006а; 2006б; 2017, с. 85–98], і па-трэцяе, адзінкі прыказкавага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы, якія адлюстраваны ў тлумачальным слоўніку прыказак [Лепешаў, Якалцэвіч 2011].

1. Нацыянальная адметнасць уласна беларускіх прыказак як цэласных моўных знакаў. На першы погляд, можна сцвярджаць, што ўсе прыказкі, якія не маюць аналагаў у іншых мовах і складаюць нацыянальны (спецыфічны) кампанент парэміялагічнага фонду мовы, з’яўляюцца па структуры і зместу нацыянальна адметнымі (маркіраванымі).

Аднак сярод такіх прыказак сустракаюцца адзінкі, у якіх даволі цяжка адшукаць адзнакі нацыянальнай культуры, увогуле нейкую нацыянальную спецыфічнасць, як нацыянальна-культурную, так і нацыянальна-моўную, напр.: *Адкуль сіраце бацьку ўзяць; Без смеху якая пацеха; Бярэ не сіла, а смеласць; Не бойся смерці, бойся старасці; Не было б тое, было б што другое; Няшчасце людзей лучыць; Працу палюбіш – чалавекам станеш; У кожнага свая галава на плячах* і да т. п.

Можна меркаваць, што ў прыказках такога кшталту адлюстраваны толькі агульначалавечыя каштоўнасці, цалкам нейтральны ў адносінах да этнакультурнай спецыфікі жыццёвы вопыт, агульны для ўсіх здаровы сэнс. Асобныя элементы структуры і зместу такія прыказак могуць мець аналагі ў іншых мовах. Так, напрыклад, *У кожнага свая галава на плячах* мае ў сваім складзе фразеалагізм <ёсць> <свая> галава на плячах, які, у сваю чаргу, мае адпаведнік у рускай мове <своя> голова на плечах. У іншых мовах могуць ужывацца свабодныя (не ўстойлівыя) аналагі такіх прыказак. Так, у сучаснай рускай мове можна сустрэць ужыванне вытворнага ад фразеалагізма *своя голова на плечах* выслоўя *У кожнаго своя голова на плечах*, напр.: *Нельзя быть всюду затычкой, не лезть ни к кому со своими советами, у кожнаго своя голова на плечах, и мое мнение вовсе не требуется ... (Л. Р. Кабо, “Ровесники Октября”)* і г. д. Аднак, у прыказкавых фондах іншых моў аналагі такіх прыказак не сустракаюцца. Так, выслоўе руск. *У кожнаго своя голова на плечах* у Нацыянальным моўным корпусе рускай мовы мае толькі 6 прыкладаў ужывання, з якіх 2 у асноўным корпусе і 4 у газетным (<http://ruscorpora.ru>, запыт 01.01.2020 г.). Гэта выслоўе не зафіксавана ў ніводным даведніку рускіх прыказак, хоць у зборніку У. Даля (1862) сустракаецца шэраг блізкіх прыказак (што змяшчаюць у сваім складзе фразеалагізм <своя> голова на плечах), напр.:

Одна (Дорога) голова на плечах; Для счету и у нас голова на плечах; Не для шапки только голова на плечах; Была бы голова на плечах, а хлеб будет і г. д.

Той факт, што ў іншых мовах няма (не зафіксавана ў парэміялагічных даведніках) прыказкавых аналагаў адзінкам, якія не маюць вонкавых адзнак нацыянальнай спецыфічнасці, дазваляе сцвярджаць, што такія прыказкі самі па сабе, як цэласныя моўныя знакі з'яўляюцца нацыянальна спецыфічнымі, г.зн. маюць нацыянальна спецыфічную (рэалізаваную ў форме ўстойлівай фразы менавіта ў дадзенай мове) структурную мадэль і нацыянальна спецыфічны (актуалізаваны як частка нацыянальнай парэміялагічнай карціны свету менавіта ў дадзенай мове) прыказкавы прататып. Пры гэтым у іншых мовах могуць сустракацца блізкія па форме, але адрозныя па структурна-семантычнай мадэлі прыказкі, напр.: *Бярэ не сіла, а смеласць* – параўн. руск. *Не силой борются (берут), умением, Не силой борются, а сноровкой (а умением)*, у якіх прататып, відаць, звязаны з барацьбой як спаборніцтвам (дзе важна проціпастаўленне “сіла vs. умение / сноровка”), тады як у беларускай прыказцы іншы, больш агульны прататып, заснаваны на параўнанні перавагі фізічных або духоўных якасцяў чалавека (проціпастаўленне “сіла vs. смеласць”).

Такім чынам, усе без выключэння прыказкі, што ўваходзяць у склад нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду мовы, з'яўляюцца нацыянальна адметнымі (маркіраванымі) адначасова паводле аднаго элемента сваёй структуры (унікальнай прыказкавай мадэлі) і аднаго элемента свайго зместу (нацыянальнага прыказкавага прататыпа), якія разам рэпрэзентуюць прыказку як асобны моўны знак. Нацыянальная адметнасць (маркіраванасць) гэтых элементаў структуры і зместу прыказкі прама і непасрэдна дэтэрмінавана прыналежнасцю гэтай прыказкі да нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду мовы і можа быць устаноўлена толькі на фоне іншых моў (шляхам аднабаковай сінхранічнай праекцыі на іншамоўныя прыказкі ў межах вызначаных парэміялагічных крыніц), што цалкам адпавядае супастаўляльнаму падыходу да разумення нацыянальнай спецыфікі моўных адзнак [Баранов, Добровольский 2008, с. 251–271].

Трэба заўважыць, што ў адрозненне ад іншых структурных і зместавых паказчыкаў нацыянальнай адметнасці (маркіраванасці) прыказкавых адзнак нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду мовы ўнікальная прыказкавая мадэль і нацыянальны прыказкавы прататып – гэта непадзельныя паказчыкі, яны рэалізуюцца толькі разам, паколькі ў межах структурнай мадэлі прыказкі вылучаюцца ключавыя словы, якія азначаюць асноўныя паняцці і вобразы ў межах прыказкавага прататыпа. А менавіта ключавыя словы і іх літаральныя і вобразныя значэнні выкарыстоўваюцца пры пошуку, ідэнтыфікацыі і верыфікацыі іншамоўных аналагаў беларускім прыказкам (шляхам аднабаковай сінхранічнай праекцыі ў кірунку ад беларускай мовы да іншых моў), на падставе чаго вызначаюцца нацыянальна спецыфічныя прыказкі (аналагі якіх адсутнічаюць у іншых мовах). Напр.: *Чалавека вочы водзяць* кваліфікавана як нацыянальна спецыфічная прыказка, паколькі ні ў якой іншай мове (паводле вызначаных іншамоўных парэміялагічных крыніц) не зафіксавана прыказак, што маюць структурна-семантычную прыказкавую мадэль “Object (чалавек) Subject (вочы) Verb (вадзіць)” ва ўсіх яе фармальных варыянтах (SVO, SOV і г.д.).

Зыходзячы з таго, што нацыянальна адметнымі (маркіраванымі) можна лічыць прыказкі пры наяўнасці нацыянальнай адметнасці (маркіраванасці) хоць бы аднаго элемента іх структуры ці зместу, усе без выключэння адзінкі нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду мовы з'яўляюцца нацыянальна адметнымі (маркіраванымі), але толькі паводле двух паказчыкаў, па-першае, унікальнай прыказкавай мадэлі (нацыянальна-моўная адметнасць), і па-другое, нацыянальнага прыказкавага прататыпа (нацыянальна-культурная адметнасць).

Паводле іншых паказчыкаў нацыянальна-моўнай ці нацыянальна-культурнай адметнасці адзінкі нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду мовы могуць быць або ўвогуле на маркіраваны (гл. вышэй), або маркіраваны ў рознай ступені.

2. Нацыянальна-моўная маркіраванасць уласна беларускіх прыказак. Да паказчыкаў нацыянальна-моўнай адметнасці (маркіраванасці) адзінак нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду мовы адносяцца, акрамя ўнікальных прыказкавых мадэляў (гл. вышэй), па-першае, лексічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак, па-другое, фразеалагічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак.

Лексічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак размяжоўваюцца на ўзуальныя (дыялектныя, размоўныя, прастаноўныя) і аказіянальныя (прыказкавыя наватворы). Напр.: *З грамаці хлеба не гамаці* (дзе ўжываецца дыялектнае *грамаць* 'грамата' і размоўнае *гамаць* 'есці'); *Мужык з жонкай сварыцца, калі трасца ў гарышкі варыцца* (дзе ўжываецца размоўнае *трасца* ў пераносным сэнсе з адмоўным адценнем 'нічога няма'); *Дзе прыбытак чуюць, там памагачы начуюць* (дзе ўжываецца *памагачы* – прыказкавы наватвор ад *памагаты* 'прыслужнік, гатовы на любыя дзеянні, учынкi') і да т.п.

Фразеалагічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак таксама размяжоўваюцца на ўзуальныя (найчасцей размоўныя) і аказіянальныя (прыказкавыя наватворы), напр.: *<А> калі што якое, дык <і> што там (тут) такое* (дзе ўжываецца размоўнае *калі, як што якое* ў значэнні безасабовага выказніка даданага сказа '(калі) узнікнуць якія-небудзь цяжкасці, здарыцца што-небудзь'); *Еш хоць расперажыся, але (толькі) і працаваць не ляніся* (дзе ўжываецца *хоць расперажыся* 'уволю, колькі хочаш'); *Тады маці міла, як ногі мыла* (дзе ўжываецца *ногі мыць (каму, чые)* як прыказкавы наватвор ад *ногі мыць (каму, чые)* і *тую вадку піць*, запазычанага з рускай мовы, 'бязмежна дагаджаць каму-н. у знак удзячнасці за што-н.') і да т.п.

Лексічных адзінак уласна беларускага паходжання ўжываецца ў пяць разоў больш за колькасць фразеалагізмаў уласна беларускага паходжання (адпаведна, больш за 15 % і каля 3 %). Колькасныя суадносіны паказчыкаў нацыянальна-моўнай маркіраванасці ўласна беларускіх (спецыфічных) адзінак парэміялагічнага фонду беларускай мовы адлюстраваны ў табліцы.

	Маркіраваныя прыказкі	Нейтральныя прыказкі
Унікальныя прыказкавыя мадэлі	100 %	0 %
Лексічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак	15,72 %	84,28 %
Фразеалагічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак	2,68 %	97,32 %

3. Нацыянальна-культурная маркіраванасць уласна беларускіх прыказак. Да паказчыкаў нацыянальна-культурнай адметнасці (маркіраванасці) адзінак нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду мовы адносяцца, акрамя нацыянальных прыказкавых прататыпаў (гл. вышэй), па-першае, безэквівалентныя лексічныя адзінкі ў складзе прыказак (у дачыненні да рускай мовы), па-другое, рэаліі (лексічныя) у складзе прыказак, па-трэцяе, нацыянальныя паняцці, адюстраваныя ў слоўных кампанентах прыказак, па-чацвёртае, нацыянальныя вобразы, адюстраваныя ў слоўных кампанентах прыказак.

Безэквівалентная лексіка (без уліку рэалій) даволі рэдка сустракаецца ў складзе адзінак нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду беларускай мовы (у каля 3 % ад агульнай колькасці прыказак), што можна патлумачыць моўным матэрыялам, адабраным для даследавання (найперш, адсутнасцю дыялектных прыказак, а таксама высокім узроўнем вядомасці і ўжывальнасці прыказак, якія ў гэтым выпадку павінны быць зразумелы ўсім носьбітам беларускай мовы, што амаль усе з'яўляюцца беларуска-рускімі білінгвамі і ў сваёй большасці інтуітыўна імкнуцца да памяншэння адрозненняў паміж мовамі, якімі карыстаюцца, што вядзе ў выбары прыказак для ўжывання ў маўленні да перавагі адзінак з як мага меншымі цяжкасцямі пры іх перадачы на іншай мове камунікацыі – рускай). Напр.: *Ад жыгучкі трымай далей ручкі* (дзе ўжываецца безэквівалентнае жыгучка 'жгучая крапіва'); *Хоць не ўежна, але ўлежна* (дзе ўжываецца безэквівалентнае ўлежна як прыказкавы наватвор ад *улежаны* 'які стаў прыдатным да ўжытку ў выніку працяглага захоўвання (пра садавіну, гародніну)') і да т. п.

Рэаліі лексічныя значна часцей сустракаюцца ў адзінках нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду беларускай мовы (у каля 20 % ад агульнай колькасці прыказак), напр.: *Пазнаюць нашу дачку і ў андарачку* (дзе ўжываецца рэалія *андарак* 'саматканая паласатая або ў клетку спадніца' – паясное адзенне беларускай жанчыны – спадніца з шарсцяной ці паўшарсцяной саматканкі ў клетку або ў падоўжаныя ці папярочныя палосы); *Што кажух, то не вата, <a> што капуста, то не гарбата* (дзе ўжываецца рэалія *капуста* 'традыцыйная беларуская страва з варанай дробна пакрышанай капусты з бульбай, прыправамі, часам з грыбамі, якую гатуюць з мясам або затаўкаюць здорам ці заскварваюць; часта перад ядою прыпраўляюць смятанай') і да т. п.

Нацыянальныя паняцці, што адлюстраваны ў слоўных кампанентах адзінак нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду беларускай мовы, з'яўляюцца часткай нацыянальнай прыказкавай карціны свету, вынікам яскрава нацыянальна спецыфічнага ўспрымання і асэнсавання рэчаіснасці (хоць, праўда, і могуць мець аналагі ў іншых лінгвакультурах, але не ў межах прыказак ці ў процілеглым сэнсе). Напр.: *Абы сына прычакаць, а імя можна падишкаць*, дзе ўжываецца кампанент *сын*, значэнне якога, зыходзячы з умоў жыцця сялян, можна патлумачыць як 'памочнік, што застанеца, як вырасце, дома ў адрозненне ад дачкі, якая пойдзе замуж у іншую гаспадарку памочніцай' (у прыказцы *сын* выкарыстоўваецца для азначэння паняцця 'памочнік у сялянскай гаспадарцы'), параўн. процілеглае руск. *Не в рабы, а в помощницы* "(благословляя, говорит отец дочери)". Або: *Хвароба – мігрэнь: жраць ахвота, а працаваць лень*, дзе назва "панскай", як лічылася ў народзе, хваробы *мігрэнь* ўжываецца для азначэння паняцця 'лень'. Або: *Хмель*

не вада – чалавеку бяда, дзе ўжываецца кампанент *хмель* для адлюстравання паняцця ‘алкагольны напой’, або ‘хмельны напітак’, параўн. у рускіх прыказках *хмель як ‘стан ап’янення’ (Дурацкую голову и хмель не берет)* ці як ‘п’яства’ (*Работа денежку копит, хмель денежку топит*). Або: *Што кажух, то не вата, <a> што капуста, то не гарбата*, дзе ўжываецца назоўнік *вата* ў пераносным сэнсе для азначэння паняцця ‘паліто (увогуле верхняе адзенне) на ваце’ (*вата ў прамым значэнні – ‘пушысты, валакністы матэрыял, звычайна з бавоўны’*, што шырока выкарыстоўваецца ў вытворчасці верхняга адзення); у прыказцы проціпастаўляюцца сялянскі *кажух* і гарадское паліто – *вата*, простая ежа *капуста* вытанчанай *гарбаце* (як проціпастаўленне рознага тыпу рэчаў і людзей) і да т.п. Нацыянальныя паняцці сустракаюцца ў плане зместу амаль кожнай дзясятай з нацыянальных (спецыфічных) прыказак.

Нацыянальныя вобразы, што адлюстраваны ў слоўных кампанентах адзінак нацыянальнага (спецыфічнага) кампанента парэміялагічнага фонду беларускай мовы, з’яўляюцца, як і нацыянальныя паняцці, арганічнай часткай нацыянальнай прыказкавай карціны свету, вынікам нацыянальна спецыфічнага ўспрымання і асэнсавання рэчаіснасці (звычайна не маюць аналагаў у іншых лінгвакультурах у межах прыказак). Напр.: *Чырвонае – белае ўсё перадзелае*, дзе ўжываецца слоўны комплекс *чырвонае – белае* як вобразнае азначэнне хабару, паколькі ў XIX стагоддзі, калі ўзнікла прыказка, папяровыя грошы адрозніваліся па колеры, які часта прама асацыяваўся з наміналам адпаведных банкнотаў – дзесяць рублёў былі чырвонага колеру, а дваццаць пяць рублёў – белага (хабар, звычайна, і давалі менавіта гэтымі банкнотамі, якія былі найбольш распаўсюджанымі пры сярэдніх па аб’ёме разліках паміж фізічнымі асобамі). Або: *Бачаннем не зловіш жураўля*, дзе выкарыстоўваецца вобраз *жураўля*, які ў вераваннях беларусаў у многім пераклікаецца з вобразам бусла, яднае іх перадусім вонкавае падабенства, а таксама ўспрыманне як птушак іншасвету ў яго станоўчым разуменні, паколькі беларусы здаўна лічылі жураўля і бусла носьбітамі дабрабыту. Або: *Добрае карэнне, добрае і насенне*, дзе *карэнне* і *насенне* ўжываюцца для вобразнага азначэння ‘бацькоў’ і іх ‘дзяцей’ (параўн. прыказку *Якое карэнне, такое і насенне* ‘Дзеці пераймаюць асноўныя рысы ў бацькоў’). Або: *Гадуй, мядзведзь, дзеці, каб было за кім сядзеці*, дзе выкарыстоўваецца вобраз *мядзведзя*, які з’яўляецца адным з найбольш папулярных персанажаў беларускай народнай міфалогіі, у дадзеным выпадку актуалізуецца пашыраны ў фальклоры і міфалогіі беларусаў матыў пра паходжанне мядзведзя ад чалавека (парада ў прыказцы *гадаваць дзеці* даецца на прыкладзе мядзведзя, таму што ён у даўнія часы лічыўся сваяком чалавеку, быў татэмнай жывёлай, продкі беларусаў верылі, што некалі ў мядзведзя быў ператвораны чалавек: яго лапы – як чалавечыя рукі; ён ходзіць на дзвюх нагах, мыецца, любіць мёд і гарэлку, клапоціцца аб сваіх дзецях, разумее чалавечую мову і нават смоча лапу, як дзіця”) і да т.п. Нацыянальныя вобразы выкарыстоўваюцца ў амаль палове ад агульнай колькасці ўсіх нацыянальных (спецыфічных) прыказак.

Колькасныя суадносіны ўсіх паказчыкаў нацыянальна-культурнай маркіраванасці ўласна беларускіх (спецыфічных) адзінак парэміялагічнага фонду беларускай мовы адлюстраваны ў табліцы.

	Маркіраваныя прыказкі	Нейтральныя прыказкі
Нацыянальныя прыказкавыя прататыпы	100 %	0 %

Безэквівалентныя лексічныя адзінкі ў складзе прыказак	3,01 %	96,99 %
Рэаліі (лексічныя) у складзе прыказак	19,73 %	80,27 %
Нацыянальныя паняцці, адюстраваныя ў слоўных кампанентах прыказак	10,37 %	89,63 %
Нацыянальныя вобразы, адюстраваныя ў слоўных кампанентах прыказак	43,49 %	56,51 %

Заклучэнне. Усе прыказкі, якія не маюць аналагаў у іншых мовах, складаюць уласна беларускую (спецыфічную) частку парэміялагічнага фонду беларускай мовы. Такія прыказкі з'яўляюцца нацыянальна спецыфічнымі самі па сабе, як моўныя знакі, г.зн. маюць спецыфічную (рэалізаваную ў форме ўстойлівай фразы менавіта ў дадзенай мове) структурную мадэль і спецыфічны (актуалізаваны як частка нацыянальнай парэміялагічнай карціны свету менавіта ў дадзенай мове) прыказкавы прататып. Усе без выключэння ўласна беларускія прыказкі з'яўляюцца нацыянальна адметнымі адначасова паводле аднаго элемента сваёй структуры (унікальнай прыказкавай мадэлі) і аднаго элемента свайго зместу (нацыянальнага прыказкавага прататыпа), якія разам рэпрэзентуюць прыказку як асобны моўны знак.

Да паказчыкаў нацыянальна-моўнай маркіраванасці ўласна беларускіх адзінак парэміялагічнага фонду беларускай мовы адносяцца, акрамя ўнікальных прыказкавых мадэляў (100 %), па-першае, лексічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак (15,72 %), па-другое, фразеалагічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак (2,68 %). Да паказчыкаў нацыянальна-культурнай маркіраванасці ўласна беларускіх адзінак парэміялагічнага фонду беларускай мовы адносяцца, акрамя нацыянальных прыказкавых прататыпаў (100 %), па-першае, безэквівалентныя (у дачыненні да рускай мовы), лексічныя адзінкі ў складзе прыказак (3,01 %), па-другое, лексічныя рэаліі ў складзе прыказак (19,73 %), па-трэцяе, нацыянальныя паняцці, адюстраваныя ў слоўных кампанентах прыказак (10,37 %), па-чацвёртае, нацыянальныя вобразы, адюстраваныя ў слоўных кампанентах прыказак (43,49 %).

ЛІТАРАТУРА

Англа-беларускі парэміялагічны слоўнік = *English-Belarusian Paremiological Dictionary* (2009). Іваноў Я. Я. (рэд.). Магілёў, 240 с.

Балакова, Д., Вальтер, Х., Венжинович, Н. Ф., Гутовская, М. С., Иванов, Е. Е. и Мокиенко, В. М. (2014). *Лепта библейской мудрости: библейские крылатые выражения и афоризмы на русском, английском, белорусском, немецком, словацком и украинском языках* : словарь. Могилев, 208 с.

Баранов, А. Н. и Добровольский, Д. О. (2008). *Аспекты теории фразеологии*. Москва, 656 с.

Басава, Г. У. (2005). Лінгвістычныя і экстралінгвістычныя адрозненні эквівалентных беларускіх і нямецкіх прыказак. [У:] *Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах*. Гомель, с. 85–88.

Биндасова, О. Ю., Иванова, С. Ф. и Филимонова, И. Ю. (2008). Лексико-грамматическая организация французских и белорусских пословиц (сравнительный анализ). [In:] *Даследаванні на германскай і славянскай філалогіі* = *Acta Germano-Slavica*, вып. 2, с. 144–159.

Вальтер, Х., Иванов, Е. Е. и Мокиенко, В. М. (2015). Белорусские пословицы в контексте европейской паремииологии (о русско-немецко-белорусском словаре пословиц с иноязычными параллелями). [В:] *Актуальныя праблемы філалогіі і методыкі выкладання філалагічных дысцыплін*. Магілёў, с. 209–214.

Венідзіктаў, С. В. (2003). Іншамоўныя крылатыя выразы ў сучаснай беларускай мове. [In:] *Studia slawistyczne*, t. 4, s. 121–130.

Венідзіктаў, С. В. і Іваноў, Я. Я. (2002). Рускамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай мове. [In:] *Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-balto-wschodniosłowiańskich*. Białystok, t. VIII, s. 210–217.

Венідзіктаў, С. В., Даніленка, І. Л., Іванова, С. Ф. і Іваноў, Я. Я. (2004). *Крылатыя выразы ў беларускай мове. Ч. 1. З іншамоўных (еўрапейскіх і амерыканскіх) крыніц XII–XX стст* : тлумачальны слоўнік. Іваноў Я. Я. (рэд.). Магілёў, 136 с.

Венідзіктаў, С. В., Даніленка, І. Л., Іванова, С. Ф., Іваноў, Я. Я. і Чэх, В. В. (2006). *Крылатыя выразы ў беларускай мове. Ч. 2. З рускамоўных літаратурных і фальклорных крыніц XII–XX стст* : тлумачальны слоўнік. Магілёў, 208 с.

Зверева, Ю. С., Иванов, Е. Е. и Шестернёва, А. Н. (2016). Сравнительная типология фразеологии английского и белорусского языков (актуальность, методология, перспективы исследования). [В:] *Восточнославянские языки и литературы в европейском контексте – 2015*. Могилев, с. 164–168.

Иванов, Е. Е. (2001а). *Русско-белорусский словарь пословиц = Руска-беларускі слоўнік прыказак: 777 пословиц русского языка, свыше 5000 белорусских паремиологических эквивалентов и соответствий*. В 2 ч. Могилев, ч. 1, 144 с.

Иванов, Е. Е. (2001б). *Русско-белорусский словарь пословиц = Руска-беларускі слоўнік прыказак: 777 пословиц русского языка, свыше 5000 белорусских паремиологических эквивалентов и соответствий*. В 2 ч. Могилев, ч. 2, 164 с.

Иванов, Е. Е. (2013). Белорусская паремиология и афористика в общеевропейском контексте (актуальные проблемы изучения). [У:] *XV Міжнародны з'езд славістаў = XV Международный съезд славистов = XV International Congress of Slavists, г. Мінск, Беларусь, 20–27 жніўня 2013 г.* : тэзісы дакладаў. Лукашанец А. А. (рэд.). Мінск, т. 1, с. 322–323.

Иванов, Е. Е. (2014). Парадоксальные пословицы в русском и белорусском языках. [В:] *Вестник Новгородского государственного университета*, серия “Филологические науки”, № 77, с. 21–24.

Иванов, Е. Е. и Мокиенко, В. М. (2007). *Русско-белорусский паремиологический словарь*. Могилев, 242 с.

Иванов, Е. Е. и Петрушевская, Ю. А. (2011). Различия в семантике и структуре белорусских и английских пословиц. [В:] *Актуальные проблемы преподавания иностранных языков в высшей школе Республики Беларусь*. Могилев, с. 213–215.

Иванов, Е. Е. и Романова, Н. К. (2006). Типы межъязыковых сходств и различий паремиологических единиц (на материале белорусского и немецкого языков). [In:] *Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica VII*. Віцебск, с. 161–164.

Иванов, Е. Е. и Тарасова, М. В. (2008). Семантические типы русских и белорусских пословиц. [In:] *Даследаванні па германскай і славянскай філалогіі = Acta Germano-Slavica*, вып. 2, с. 188–212.

Иванова, С. і Іваноў, Я. (1997). *Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў*. Мінск, 262 с.

Іваноў, Я. (1998). Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы і праблема яе лінгвакраіназнаўчай рэпрэзентацыі (на матэрыяле моўнай афарыстыкі). [У:] *Сацыякультурная прастора мовы (сацыяльныя і культурныя аспекты вывучэння беларускай мовы)*. Мінск, с. 33–62.

Іваноў, Я. (2001). Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб'ект лінгвакраіназнаўства (пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму). [У:] *Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы*. Цыхун Г. А. (рэд.). Мінск, с. 285–290.

Іваноў, Я. Я. (1994). Нацыянальна-культурная семантыка беларускай моўнай афарыстыкі (лінгвакраіназнаўчы аспект). [В:] *Нацыянальна-культурны кампанент в тексте и в языке*. Мінск, ч. 2, с. 55–57.

Іваноў, Я. Я. (2000). Польска-беларускія парэміялагічныя паралелі. [In:] *Dziedzictwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-baltowschodniosłowiańskich*. Białystok, t. III, s. 33–54.

Іваноў, Я. Я. (2002). Параўнальны аналіз беларускіх і польскіх прыказак і нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы (лінгвакраіназнаўчы аспект). [In:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe = Польска-беларускія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі*. Białystok, s. 117–126.

Іваноў, Я. Я. (2003). Прынцыпы супастаўляльнага апісання афарыстычнай парэміялогіі беларускай і рускай моў. [In:] *Studia slawistyczne*, t. 4, s. 49–55.

Іваноў, Я. Я. (2004). Сацыялінгвістычныя параметры беларускіх прыказак (да праблемы вызначэння парэміялагічнага мінімуму і асноўнага парэміялагічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы). [У:] *Мова і соцыум*. Магілёў, с. 201–224.

Іваноў, Я. Я. (2006а). Да праблемы вызначэння асноўнага парэміялагічнага фонду беларускай мовы. [У:] *Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*, серыя 4, № 3, с. 103–109.

Іваноў, Я. Я. (2006б). Асноўны парэміялагічны фонд беларускай мовы і “*Proverbiorum polonicorum*” (1618) С. Рысінскага. [У:] *Паланістыка – Полоністыка – Polonistyka 2006*. Мінск, с. 79–94.

Іваноў, Я. Я. (2009). Параўнальнае мовазнаўства і нацыянальна-культурная семантыка мовы (на матэрыяле парэміялагічных адзінак). [У:] *Нацыянальная мова і нацыянальная культура: аспекты ўзаемадзеяння*. Мінск, с. 54–57.

Іваноў, Я. Я. (2011а). *Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з іншымі моўнымі літаратурнымі і фальклорнымі крыніцамі VIII ст. да н. э. – XX ст.* : тлумачальны слоўнік. Магілёў, 164 с.

Іваноў, Я. Я. (2011б). Парэміялагічныя сістэмы беларускай і рускай моў: падабенствы і разыходжанні. [У:] *Філолагічны студыі: навука. вісник Крыворызькага дзярж. ун-ту*, вып. 6, ч. 2, с. 53–63.

Іваноў, Я. Я. (2013). Прыказкі і антыпрыказкі ў беларускай і іншых славянскіх і неславянскіх мовах. [У:] *Славянскія народы і іх культуры: традыцыя і сучаснасць*. Гомель, с. 137–139.

Іваноў, Я. Я. (2014). Беларускія прыказкі з біблейных крыніц (матэрыялы да руска-беларуска-англійскага слоўніка біблеізмаў). [В:] *Аврааміевскія чтэння*. Королькова А. В. (ред.). Смоленск, с. 11–24.

Іваноў, Я. Я. (2016). Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы ў еўрапейскім моўным кантэксце (актуальнасць, метадалогія, перспектывы даследавання). [В:] *Славянская фразеалогія в синхронии и диахронии*, вып. 3, с. 46–49.

Іваноў, Я. Я. (2017). *Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове*. Магілёў, 208 с.

Іваноў, Я. Я. і Іванова, С. Ф. (2007). *Польска-беларускі парэміялагічны слоўнік = Polsko-białoruski słownik paremiologiczny*. Магілёў, 192 с.

Іваноў, Я. Я. і Раманова, Н. К. (2006). *Беларуска-нямецкі парэміялагічны слоўнік = Belarussisches-Deutsch paremiologisches Wörterbuch*. Магілёў, 108 с.

Котова, М. Ю. (2000). *Русско-славянский словарь пословиц (с английскими соответствиями)*. Санкт-Петербург, 360 с.

Котова, М. Ю. (2004). *Славянская паремология*. Дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01; 10.02.03. Санкт-Петербург, т. 2, 540 с.

Лепешаў, І. Я. і Якалцэвіч, М. А. (2011). *Тлумачальны слоўнік прыказак*. Гродна, 695 с.

Лепта біблейскай мудрасці: русско-славянскі слоўнік біблейскіх выражэнняў і афорызмаў з адпаведнасцямі ў германскіх, романскіх і др. мовах (2019а). Іванов Е. Е., Мокиенко В. М., Балакова Д., Вальтер Х. (ред.). Могилев, т. 1, 334 с.

Лепта біблейскай мудрасці: русско-славянскі слоўнік біблейскіх выражэнняў і афорызмаў з адпаведнасцямі ў германскіх, романскіх і др. мовах (2019б). Іванов Е. Е., Мокиенко В. М., Балакова Д., Вальтер Х. (ред.). Могилев, т. 2, 308 с.

Мудрость слова сквозь века и народы: десятиязычный словарь фразеологических эквивалентов (2015). Гончарова Н. А. (ред.). Минск, 480 с.

Петрушевская, Ю. А. (2014). Интернациональные, заимствованные и исконно языковые единицы в составе паремиологического фонда современного белорусского языка. [В:] *Вестник Новгородского государственного университета*, серия “Филологические науки”, № 77, с. 123–126.

Петрушэўская, Ю. А. (2015). Паняцце парэміялагічнага фонду мовы і прынцыпы яго дыферэнцыяцыі (у сувязі з вызначэннем універсальнага і нацыянальнага кампанентаў у парэміялагічнай сістэме мовы). [У:] *Філологічний часопис*, вип. 1 (6), с. 100–106.

Петрушэўская, Ю. А. (2017). Універсальны, інтэрнацыянальны і нацыянальны кампаненты парэміялагічнага фонду сучаснай беларускай літаратурнай мовы (на матэрыяле публіцыстычных тэкстаў). [У:] *Філологічні студіі : наук. вісник Криворізького держ. ун-ту*, вип. 16, с. 195–201.

Петрушэўская, Ю. А. (2018а). Нацыянальная адметнасць прыказкавага фонду беларускай мовы. [В:] *Ученые записки Витебского государственного университета имени П. М. Машерова*, т. 27, с. 150–154.

Петрушэўская, Ю. А. (2018б). Да праблемы вызначэння нацыянальнай адметнасці прыказкавага фонду беларускай мовы. [У:] *Філологічний часопис*, вип. 2 (12), с. 70–75.

Петрушэўская, Ю. А. (2019). Вывучэнне нацыянальна-культурнага кампанента ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы. [В:] *Труды БГТУ*, серия 4, Принт- и медиатехнологии, № 1 (217), с. 123–129.

Цеплякова, А. Д. (2009а). Англамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад і крыніцы паходжання). [У:] *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І. П. Шамякіна*, № 2 (23), с. 162–166.

Цеплякова, А. Д. (2009б). Нямецкамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад і крыніцы паходжання). [У:] *Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова*, № 1 (32), с. 137–143.

Цеплякова, А. Д. (2009в). Франкамоўныя запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад і крыніцы паходжання). [У:] *Веснік Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна*, серыя філалагічных навук, № 2 (12), с. 109–116.

Цеплякова, А. Д. і Іванова, С. Ф. (2010а). Лацінскія запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад, формы ўжывання і крыніцы паходжання). [У:] *Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І. П. Шамякіна*, № 1 (26), с. 88–93.

Цеплякова, А. Д. і Іванова, С. Ф. (2010б). Старажытнагрэчаскія запазычанні крылатых слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове (колькасны склад, формы ўжывання і крыніцы паходжання) [У:] *Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта*, серыя А – гуманітарныя навукі, № 7, с. 176–179.

Ivanov, E. & Feldman, V. (2007). Principles of the Contrastive Description of Aphoristic Paremiology (in Belarussian and Russian Languages). [In:] *Даследаванні па германскай і славянскай філалогіі = Acta Germano-Slavica*, вып. 1, с. 85–97.

Ivanov, E. E. (2002). *Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian)*. Prague, 136 p.

Proverbia et dicta: шасцімоўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў (1993). Гончарова Н. А. (ред.). Мінск, 255 с.

Подано до редакції 01.04.2020 року
Прийнято до друку 30.04.2020 року

UDK 81'42

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204129>

DIE SPRACHLICHE PERSÖNLICHKEIT IN DER MULTIKULTURELLEN WELT

Natallia Protassowa

Oberlektorin am Lehrstuhl für theoretische und angewandte Linguistik,

Mogiljower staatlichen Universität namens A. A. Kuleschow

(Mogiljow, Weissrussland)

e-mail: protasova@msu.by

ORCID: 0000-0001-9128-4325

Der Artikel verschafft den Überblick der Definitionen «sprachliche Persönlichkeit» und «sekundäre Sprachpersönlichkeit» in der Sprachwissenschaft und im Fremdsprachenunterricht, die wichtigsten Konzepte ausländischer und russischer Wissenschaftler. Der Bildungsraum fördert die Herausbildung der Sprachpersönlichkeit in der multikulturellen Gesellschaft.

Die Ebenen der Herausbildung der sprachlichen Persönlichkeit werden festgestellt: die Nullebene ist verbal-semantisch; die erste Stufe ist die linguo-kognitive oder Thesaurus; die zweite Ebene ist die Motivationsebene. Das Hauptziel der Modernisierung von Sprachbildung ist heute die Herausbildung einer sekundären sprachlichen Persönlichkeit.

Schlüsselwörter: *die Sprachpersönlichkeit; die sekundäre sprachliche Persönlichkeit; die Sprachbildung; das Fremdsprachenlernen; die Kompetenz.*

Protasowa Natallia. The Linguistic Personality in the Multicultural World.

The article focuses on the definition of a «linguistic personality» and a «secondary linguistic personality». The article notes importance of a clear definition of these categories due to the urgency of the problem of the formation of a linguistic personality in the multicultural world in language education. The concept of «language personality» in linguistics and in teaching foreign languages is discussed; a review of the main concepts of foreign and native scientists to the interpretation of this term is given. The levels of formation of the linguistic personality are revealed: the zero level is verbal-semantic; the first level is linguo-cognitive or thesaurus; the second level is a motivational one. The primary goal of the modernization of language education today is the formation of such a multicultural linguistic personality. The implementation of this complex problem is a vital necessity, an urgent aim that has a tendency to develop. The result of modern foreign languages education is a formed secondary language personality, which proves that the student's personality is a determining factor and condition for the success of language education as a result.

Keywords: *linguistic personality; secondary linguistic personality; language education; learning a foreign language; competence.*

Einstieg

Unsere Zeit stellt auf eine neue Art und Weise die Frage nach der Herausbildung der Persönlichkeit, die kompetent ist, professionelle wichtige Probleme in den neuen Bedingungen der Entwicklung der Gesellschaft in einem sich ändernden globalen Umfeld zu lösen. In einem Zeitalter der Mehrsprachigkeit und des Multikulturalismus sind Sprachkenntnisse die Hauptvoraussetzungen für jeden Spezialisten.

Heute kann man mit voller Überzeugung wegen derzeitiger vorhandener

Veränderungen im pädagogischen Umfeld über Erhöhung der
© Protassowa N., 2020 Qualität vom Fremdsprachenunterricht und über die

Verbesserung der Sprachausbildung der zukünftigen Spezialisten in verschiedenen Tätigkeitsbereichen sprechen. Sprachliches Lernen und sprachliche Bildung dienen der Wissenserweiterung in der Muttersprache wie in allen Sprachen. Zweck ist, nicht nur diverse Sprachen, sondern auch in jeder Sprache lassen sich verschiedenen Varietäten und Stile dieser Sprache verständlich, situations- und partnerangemessen einsetzen.

Hauptteil

Die Fremdsprachenkenntnisse sind ein Mittel der interkulturellen Kommunikation und führen zur Erhöhung vom Fachbildungsstand und zur Wettbewerbsfähigkeit auf dem internationalen Arbeitsmarkt, zum Zugang zu Informationsquellen usw.

Mit Sicherheit ist es möglich, über den zunehmenden Status einer Fremdsprache in der modernen Gesellschaft zu sprechen. Mithilfe einer Fremdsprache wird eine sekundäre sprachliche Persönlichkeit herausgebildet, die sich auf echte interkulturelle Kommunikation im Zuhören und Sprechen, im Lesen und Schreiben bezieht. Die Sprache dient als wichtiges Werkzeug für ein erfolgreiches Leben der Menschen in einer multikulturellen und mehrsprachigen Gemeinschaft. Die Sprachbildung entwickelt die Persönlichkeit und erweitert ihre soziale und wirtschaftliche Freiheit [Гальскова, Гез 2006, S. 7].

Unter «sprachlicher Persönlichkeit» wird eine Person als Sprecher einer Sprache verstanden, die zu Sprachaktivität fähig ist, d.h. in der Lage, Texte zu produzieren und aufzunehmen – Persönlichkeitssprache. Es ist notwendig, die Fähigkeit einer Person zur Sprache zu bringen und Sprache als Kommunikationsmittel zu verwenden – eine kommunikative Person. Diese Frage ist von mir in meinem Artikel «About the Essence of the Notion “Language Personalit”» in Education» dargelegt worden [Протасова 2008].

Wie es bekannt ist, beeinflusst die Sprache die Herausbildung der Persönlichkeit, eines Muttersprachlers. Sprachliche und kommunikative Kompetenz sind Kennzeichen der herausgebildeten Sprachpersönlichkeit [Балабанова, Протасова 2018; Протасова 2016; Протасова 2009a; Протасова 2009b]. Sie fungiert als soziokultureller Wert. Im Grunde des Konzepts der Sprachpersönlichkeit liegt der Begriff «Persönlichkeit» als Subjekt von Beziehungen und bewusster Aktivität, definiert durch das System der sozialen Beziehungen und Kultur.

Die Definition der sprachlichen Persönlichkeit und der Begriff selbst wurden in der Linguistik in den 30er Jahren von W. Winogradow eingeführt. Der Gegenstand seiner Forschung war die Sprache der schönen Literatur. Die Interpretation des Begriffs «sprachliche Persönlichkeit» wurde von ihm gegeben. Zwar bemerkte er, dass bereits Baudouin de Courtenay, dem das «Problem der individuellen Kreativität fremd war, das Interesse an «sprachlicher Persönlichkeit» «als Sammlung von sozialen und sprachlichen Formen und Normen der Gesellschaft, als Fokus der Überschneidung und der Verschmelzung verschiedener sozialsprachlicher Kategorien» hatte [Бондалетов 1987, S. 97].

Der amerikanische Linguist Edward Sapir, der neuhumboldtianischer Schule gehörte, war davon überzeugt, dass die Menschen die Welt anders sehen – durch das Prisma ihrer Muttersprache, d. h. die reale Welt existiert insofern, als sie sich in der Sprache widerspiegelt. Die «reale Welt» ist weitgehend unbewusst auf den Sprachgewohnheiten einer bestimmten sozialen Gruppe aufgebaut. Aber wenn jede Sprache nur auf ihre inhärente Art und Weise die Realität widerspiegelt, dann folglich unterscheiden sich die Sprachen durch ihr «sprachliches Weltbild» [Бондалетов 1987, S. 9].

Mit dem Begriff der sprachlichen Persönlichkeit befasste sich der berühmte Neuhumboldter Leo Weisgerber in den 60-er Jahren des XX. Jahrhunderts. In den Forschungsarbeiten von Leo Weisgerber ist die Theorie von W. von Humboldt zum Ausdruck gebracht, dass die sprachliche Persönlichkeitsentwicklung eng mit der Muttersprache verbunden ist. In Humboldts Schriften wurde die Persönlichkeit als Träger der Einheit von Sprache und Gedanken betrachtet. In den Vordergrund rückte Humboldt die Hauptfunktion der Persönlichkeit, den geistigen Nationalreichtum zu erhalten und zu übertragen [Момотова 2009].

Wie W. Humboldt schrieb, Sprache ist «eine Welt, die zwischen der Welt äußerer Erscheinungen und der inneren Welt des Menschen liegt». Folglich ist die Sprache unsere Umwelt, aber sie existiert nicht außer von uns als objektive Realität. Die Sprache ist in uns selbst, in unserem Bewusstsein, in unserem Gedächtnis. Sie ändert ihre Umrisse mit jeder Bewegung des Denkens, mit jeder neuen soziokulturellen Rolle [Маслова 2001, S. 59–60].

L. Weisgerber behauptet, dass die Muttersprache ein Prozess des sprachlichen Weltbildes ist. Der Wissenschaftler argumentiert, dass der Einfluss der Muttersprache innerhalb der Entwicklung der sprachlichen Persönlichkeit folgt [Вайсгербер 1993, S. 149].

In der ersten Hälfte der 80er Jahre haben Sprachwissenschaftler und Psychologen den Begriff der Sprachpersönlichkeit definiert. Der sowjetische Psychologe und Sprachwissenschaftler Bogin war der erste, der die Definition vorschlug. Seiner Meinung zufolge ist die sprachliche Persönlichkeit «eine Person, die bereit ist, Sprachhandlungen durchzuführen, Texte zu schaffen und aufzunehmen» [Момотова 2009]. In der Grundlage seines eigenen Konzepts erfasst G. Bogin die sprachliche Persönlichkeit als der zentrale Gegenstand der Fremdsprachendidaktik [Богин 1984]. Gemäß seinem Modell hat die sprachliche Persönlichkeit 5 Ebenen, die auf den typischen Mängeln der sprachlichen Handlungen basieren. Das Modell der höchsten Entwicklungsebene («adäquate Synthese») einer Sprachpersönlichkeit ist eine komplexe sechsdimensionale mehrstufige Struktur [Богин 1984].

Seit der zweiten Hälfte der 80-er Jahre wurde das Problem der sprachlichen Persönlichkeit vom russischen Linguisten Yu. Karaulov grundsätzlich behandelt. In seiner Monographie «Russische Sprache und sprachliche Persönlichkeit» ist die rekonstruierte in ihren wesentlichen Merkmalen anhand von linguistischen Zügen sprachliche Persönlichkeit beschrieben [Караулов 1987].

Laut Yu. Karaulova ist «eine sprachliche Persönlichkeit eine Querschnittsidee», die «alle Aspekte des Sprachenlernens durchdringt und gleichzeitig die Grenzen zwischen den Disziplinen zerstört, deren Forschungsobjekt ein Menschen außer seiner Sprache ist».

Die Sprachpersönlichkeit hat eine Ebenstruktur. Entsprechend besteht die sprachliche Persönlichkeit aus drei Ebenen:

1) das Nullniveau (Nullebene) ist ein verbal-semantisches Niveau, aus phonetischem und grammatischem Wissen; Standardsätzen, einfachen Sätzen bestehend;

2) die erste Ebene ist eine linguo-kognitive Ebene oder ein Thesaurus, durch einen persönlichen Thesaurus ausgedrückt und auf individueller Wahl, persönlicher Präferenz von einem Begriff zu einem anderen und auf der Hierarchie von Werten einer sprachlichen Persönlichkeit beruhend;

3) die zweite Ebene ist eine motivationale Ebene. Es geht um die Kommunikativ – und Handlungsbedürfnisse des Individuums, d. h. die Verwendung

der kommunikativen Bedürfnisse der Lernenden. Die Motivation und die Entwicklung dieser Bedürfnisse sind notwendig für die Gesellschaft und das Interesse des Individuums selbst, d. h. der Gebrauch der Sprache [Караулов 1987, S. 51–53].

Wie aus der Struktur hervorgeht, bewegt sich das Individuum in seiner Entwicklung von der untersten Ebene zu einer höheren Ebene der Entwicklung der sprachlichen Persönlichkeit. Yu. Karaulov glaubt, dass die sprachliche Persönlichkeit nicht von der Nullebene ausgeht, sondern von der ersten, linguo-kognitiven Ebene, da jede Persönlichkeit auf dieser Ebene individuell die Wahl der bevorzugten Begriffe treffen kann [Караулов 1987, S. 53]. Nachdem diese Struktur der sprachlichen Persönlichkeit betrachtet worden ist, muss man darauf hinweisen, wie wichtig es ist, das Potenzial von Studenten zu vervollkommen und zu entwickeln, um bereit zu sein, die Sprache produktiv zu verwenden, kulturelle Kontexte zu erweitern.

Die sprachliche Persönlichkeit besteht aus der Fähigkeiten, verschiedene Arten des verbalen Denkens zu realisieren und ihre Sprachfertigkeiten in verschiedenen kommunikativen Situationen einzusetzen [Гальскова, Гез 2006, S. 70].

Der Prozess vom Fremdsprachenlernen wird als Prozess der Herausbildung einer «sekundären» Sprachpersönlichkeit betrachtet. Das Konzept der sekundären Sprachpersönlichkeit basiert auf den Ideen der anthropologischen Linguistik (W. von Humboldt) und der Lehre der Sprachpersönlichkeit (W. Winogradow, Yu. Karaulow) [Халеева 1989].

Das Ergebnis der Fremdsprachausbildung ist die Herausbildung der sekundären sprachlichen Persönlichkeit, die zu interkultureller Kommunikation fähig ist und Aufgaben auf dieser Ebene löst, wichtige Kontakte zu Muttersprachlern und respektvolles Verhältnis zu den Werten eines anderen Volkes knüpft, Repräsentanten einer anderen Nation wahrnimmt und ihr Volk würdig vertritt. Der Begriff «sprachliche Persönlichkeit» wird als «Produkt und Träger einer bestimmten Sprachkultur betrachtet, als eine vielschichtige Struktur, die die Merkmale großer und kleiner Sprachgemeinschaften sowie ihre eigenen Merkmale kombiniert» [Елизарова, Халяпина 2005, S. 9].

Bogin hält die sekundäre sprachliche Persönlichkeit für «eine strukturelle Prägung der primären Sprachpersönlichkeit» [Момотова 2009].

Die sekundäre sprachliche Persönlichkeit eines Menschen, der eine Fremdsprache spricht, wird unter dem Einfluss der primären sprachlichen Persönlichkeit gebildet. Es wird die Idee vorgeschlagen, dass das Entwicklungsniveau der sprachlichen Persönlichkeit die Entwicklung von Verstehenstypen in der Muttersprache und die Bereitschaft der sprachlichen Persönlichkeit in einer Fremdsprache bestimmt [Елизарова, Халяпина 2005].

Das Individuum gewinnt die neue Weltanschauung und das Verhalten einer anderen Kultur und bekennt zugleich den Unterschied von anderen Kulturen.

Die sekundäre sprachliche Persönlichkeit ist eine Gruppe von Fähigkeiten einer Person zur fremdsprachlichen Kommunikation auf interkultureller Ebene und impliziert eine adäquate Interaktion mit Vertretern anderer Kulturen. Das Konzept besteht darin, den verbal-semantischen Code der zu lernenden Sprache zu beherrschen, d. h. das «sprachliche Weltbild» der Sprecher dieser Sprache und das «globale» (konzeptuelle) Weltbild, mithilfe diesem Code es einem Menschen ermöglicht, eine neue soziale Realität zu verstehen. Die Entwicklung sekundärer sprachlicher Persönlichkeitsmerkmale, die ihn dazu befähigen, ein effektiver Teilnehmer an interkultureller Kommunikation zu sein, ist das strategische Ziel des

Fremdsprachenunterrichts. Die Komponenten der Bildung der sprachlichen Persönlichkeit sind die Entwicklung der Kompetenz der linguistischen (theoretische und praktische Sprachkenntnisse), kommunikativen Kompetenz (Gebrauch der Sprache in der Kommunikationssituation, Fähigkeiten des korrekten Sprachverhaltens), kulturologischen Kompetenz (Eintritt in die Kultur der lernenden Sprache, Abbau der kulturellen Barriere in Kommunikation). Der Begriff der «sprachlichen Persönlichkeit» basiert auf dem Begriff der Persönlichkeit als Subjekt von Beziehungen, und bewusster Aktivität wird durch ein vorgegebenes System sozialer Beziehungen, Kultur und auch aufgrund biologischer Merkmale bestimmt.

Schlussfolgerung

Heute besteht der Zweck des Fremdsprachenunterrichts darin, eine sekundäre linguistische Persönlichkeit herauszubilden, die über eine neue Kultur verfügt, die bereit und gewillt ist, interkulturelle Kommunikation auf der entsprechenden Ebene zu betreiben. Es ist wichtig anzumerken, dass die sekundäre sprachliche Persönlichkeit eine Erweiterung der primären Sprachpersönlichkeit ist, die durch die Beherrschung der Sprache unter natürlichen Bedingungen formiert wird [Богин 1984, С. 10].

Bei der Bildung der sekundären sprachlichen Persönlichkeit ist es notwendig, viel Wert auf die Entwicklung von kommunikativer Kompetenz, interkultureller Kompetenz, soziokultureller Kompetenz, Sprachkompetenz usw. zu legen.

LITERATUR

Балабанова, Т. Н. и Протасова, Н. А. (2018). Профессиональные компетенции переводчика. [В:] *Теоретические и практические предпосылки подготовки полилингвальных специалистов в вузе*. IV международный научно-практический онлайн-семинар (вебинар). Могилёв, с. 11–14.

Богин, Г. И. (1984). *Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов*. Ленинград, 98 с.

Бондалетов, В. Д. (1987). *Социальная лингвистика*. Москва, 160 с.

Вайсгербер, Й. Л. (1993). *Родной язык и формирование духа*. Москва, 232 с.

Гальскова, Н. Д. и Гез, Н. И. (2006). *Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика*. Учеб. пособие для студ. лингв. ун-тов и фак. ин. яз. высш. пед. учеб. заведений. Москва, 336 с.

Елизарова, Г. В. и Халяпина, Л. П. (2005). Формирование поликультурной языковой личности как требование новой глобальной ситуации. [В:] *Языковое образование в вузе*. Методическое пособие для преподавателей высшей школы, аспирантов и студентов. Санкт-Петербург, с. 8–21.

Караулов, Ю. Н. (1987). *Русский язык и языковая личность*. Москва, 257 с.

Маслова, В. А. (2001). *Лингвокультурология*. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва, 208 с.

Момотова, Ю. Г. (2009). Представление о языковой личности и вторичной языковой личности в гуманитарных науках. [В:] *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. Серия: Педагогика и психология*, № 4 (3), с. 99–104.

Протасова, Н. А. (2008). About the Essence of the Notion «Language Personality» in Education. [In:] *Nauka i Studia*, № 5, Prag. pp. 74–79.

Протасова, Н. А. (2009) Компетентностный подход к подготовке выпускников высшей школы. [В:] *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Е: Педагогические науки*, № 5, с. 44–47.

Протасова, Н. А. (2009). Языковая компетентность: теоретический аспект. [В:] *Вестник Могилевского государственного университета имени А. А. Кулешова*, № 4 (34), с. 217–222.

Протасова, Н. А. (2016). Педагогические условия формирования языковой компетентности при изучении иностранных языков. [В:] *Восточнославянские языки и*

литературы в европейском контексте – 2015. Сб. науч. ст. Иванов Е. Е. (гл. ред.). Могилёв, с. 301–304.

Халеева, И. И. (1989). *Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчика)*. Москва, 237 с.

Подано до редакції 29.03.2020 року
Підписано до друку 30.04.2020 року

УДК 811.161.3'367'0

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204162>

ФУНКЦЫЯ НАВАННЕ ДАВАЛЬНАГА ПРЫДЗЕЯСЛОЎНАГА Ё СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНА-ПІСЬМОВАЙ МОВЕ

Эльвіра Ярмоленка

кандыдат філалагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі (Мінск, Рэспубліка Беларусь)

e-mail: elvira-yar@yandex.by

ORCID: 0000-0002-7809-8074

*У артыкуле аналізуецца функцыянаванне ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове давальнага прыдзеяслоўнага: разглядаецца яго выкарыстанне для абзначэння ўскоснага аб'екта, ускоснага суб'екта і давальнага зацікаўленай асобы; звяртаецца ўвага на давальны склон пры дзеясловах давання, давальны карысці і шкоды, давальны адрасата паведамлення, давальны аб'екта душэўнага руху, давальны аблятыўны; адзначаецца ўжыванне ў пісьмовых крыніцах канструкцый з давальным прыдзеяслоўным беспрыназоўнікавым і з прыназоўнікам **къ (ко)**, а таксама паралельнае выкарыстанне канструкцый з родным прыдзеяслоўным з прыназоўнікамі **до і у (въ)**.*

Ключавыя словы: *старабеларуская літаратурна-пісьмовая мова; гістарычны сінтаксіс; гісторыя беларускай мовы; дапаўненне; давальны прыдзеяслоўны склон.*

Yarmolenka Elvira. The Functioning of the Adverbial Dative in the Old Belarusian Literary and Written Language.

The article studies the functioning of the adverbial dative case in the Old Belarusian literary and written language.

It is noted that the adverbial dative usually performs the functions of an indirect object or an indirect subject in a sentence; the function of the dative of an interested person is also distinguished.

It is indicated that indirect objects (denoting a person or a thing who/which receives the action of the verb) are widely fixed in Old Belarusian written sources. The use of the dative case with the verbs of giving is analyzed (including 3 groups of verbs: those with the meaning of transmission, delivery, providing; verbs with the meaning of moving in space; verbs with the meaning of instruction and empowerment); the dative of benefit and harm (denoting a person or thing who/which receives a useful or harmful action of a verb), the dative of recipient of the message (used with verbs of speech, reporting), the dative of object of mental movement (used with verbs of mental movement, psychic reaction), and the dative of taking away (used with perfect verbs with the meaning of taking away, deliverance) were also considered.

The features of the dative of indirect subject which denotes an action performer or a person experiencing some state are also noted. It is indicated that the use of the dative of an interested person (it is expressed only by personal pronouns) is observed in a quantitatively small group of linguistic material in the Old Belarusian language.

*The author pays attention to the variants of the adverbial dative case. The cases of the use of the dative with verbs of writing and verbs of speech with the preposition **къ (ко)** and without it are considered. The data on the use of constructions with the genitive adverbial case in parallel with constructions with the dative adverbial case in the Old Belarusian literary and written language are given.*

Keywords: *the Old Belorussian literary and written language; historical syntax; history of the Belarusian language; object; adverbial dative case.*

Даследаванне розных аспектаў сінтаксісу старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы па-ранейшаму з'яўляецца адной з актуальнейшых задач беларускага гістарычнага мовазнаўства. У прыватнасці, далейшага вывучэння патрабуюць пытанні ўжывання даданных членаў сказа, іх функцый, спосабаў марфалагічнага выражэння, нягледзячы на існуючыя напрацоўкі ў гэтым напрамку. Так, да разгляду функцыянавання і спосабаў выражэння дапаўнення ў старабеларускай мове ў дваццатыя гады мінулага стагоддзя звярнуўся Я. Карскі [Карский 1956, с. 401–420]. Асаблівасці сінтаксісу простага сказа, у тым ліку даданных членаў сказа і ўжывання склонаў, у ранніх беларускіх граматах вывучыў В. Баркоўскі [Борковский 1949, с. 329–384]. Працягам гэтых выданняў стала калектыўная манаграфія «Нарысы па гісторыі беларускай мовы», дзе М. Булахаў разгледзеў адметнасці ў развіцці прыназоўнікавых канструкцый на месцы старажытных беспрыназоўнікавых у старабеларускай пісьменнасці [Нарысы 1957, с. 344–354]. Назіранні над ужываннем беспрыназоўнікавага давальнага склона ў старабеларускай, стараўкраінскай і старарускай мовах прадстаўлены ў рабоце І. Кершыене [Дательный 1968]. Пытанні выражэння даданных членаў сказа ў старабеларускай мове ўзнімалі А. Парукаў, С. Рапацэвіч [Рапацэвіч 2000], Э. Ярмоленка [Ярмоленка 2019] і інш. Асобую ўвагу даследчыкі скіроўвалі на пытанні склонавага сінтаксісу. Пры вывучэнні сінтаксісу Лаўрэнцьеўскага летапісу Я. Карскі адзначыў ужыванне давальнага склона для абазначэння асобы або прадмета, на карысць або шкоду якім адбываецца дзеянне, выражанае дзеясловам, для абазначэння прадмета, да якога накіраваны вядомы душэўны рух, *Dativus ethicus* (складаецца з давальнага некаторых займеннікаў), давальнага асобы (удзельніка або вытворцы пры залежным стане), давальнага мэты, давальнага з прасторавым значэннем, давальнага прыналежнасці [Карский 1962, с. 80–82]. На думку А. Шахматава, «давальны склон пры дзеяслове, склон ускоснага ... дапаўнення, выражае такое залежнае ад дзеяслова ўяўленне, да якога накіравана дзеянне дзеяслова, не ахопліваючы гэтага ўяўлення (што выражаецца вінавальным склонам), не закранаючы яго непасрэдна (што выражаецца родным склонам). Таму давальным склонам выражаецца перш за ўсё назва асобы ў яе дачыненні да ўсякай актыўнай прыметы (дзеяння або стану), што ўзнікла незалежна ад якога-небудзь вытворцы» [Шахматов 2001, с. 334]. Спосабы ўжывання давальнага склона ў стараславянскай і старажытнарускай мовах з пункта гледжання значэнняў, выражаных гэтай формай, а таксама найбольш істотныя змены ва ўжыванні давальнага склона ў названых мовах падрабязна вывучаны А. Праўдзіным [Правдин 1956]. Аўтар правёў класіфікацыю значэнняў давальнага склона з улікам сінтаксічнай функцыі імені і характару дзеяслоўнага кіравання. Пытаннем сінтаксісу стараславянскіх беспрыназоўнікавых склонаў прысвечана манаграфія К. Ходавай [Ходова 1963], дзе раскрыты аб'ектыўныя крытэрыі вылучэння склонавых функцый і значэнняў. Важкі ўклад у вывучэнне развіцця беспрыназоўнікавых і назоўнікавых склонавых форм унесены Ц. Ломцевым [Ломтев 1963].

У сучасным беларускім гістарычным мовазнаўстве няма асобных работ, прысвечаных функцыянаванню дапаўнення ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове, а таму ўзнікае неабходнасць «канкрэтызацызацыі існуючых сёння даных у дачыненні да развіцця сінтаксічнага ладу старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы, атрымання новых навуковых вынікаў на

максимальна даступным фактычным матэрыяле і з улікам сучасных тэндэнцый развіцця сінтаксічнай навукі» [Паляшчук 2017, с. 137].

У дадзеным паведамленні мы спынімся на разглядзе прыдзеяслоўных дапаўненняў, выражаных формай давальнага склону. Асноўнае сінтаксічнае значэнне дапаўнення – гэта аб’ектнасць дзеяння або стану. Дапаўненні звычайна выражаюцца назоўнікамі ва ўскосных склонах (з прыназоўнікамі і без іх), а таксама іншымі словамі, якія ўжываюцца ў значэнні назоўнікаў (займеннікі-назоўнікі або іншыя часціны мовы пры іх субстантывацыі). У сказе дапаўненне можа адносіцца да дзеяслова-выказніка, да дзейніка або даданага члена сказа, выражаных назоўнікам, прыметнікам, дзеепрыметнікам, прыслоўем: *тому иному воеводѣ ... у тяхъ 4 тысячахъ заставити имаемы* (АЗР, I, с. 22, 1388); *ихъ дедизнѣ, ѿ Вишневе а ѿ Кушлянехъ, пустошитъ и предаеть инъшимъ* (КСД, с. 1105, 1522); *такъ же тежъ мещане и предмежане въ местахъ и въ местечкахъ ... подлягутъ податкови* (КПД, с. 534, 1569); *взял собе имене Стревиницкое* (АВК, XXX, с. 175, 1597); *бѣдѣчи обоимъ зычливими и прихитными ... оумодеровали* (Мак., с. 4); *благословены^т то^м, котори^с предае^м и ѿдѣлае^м потребѹчимъ* (Зб. 259, с. 256); *послѣднѣйшимъ* жалабы такъ его милости ксендза метрополиты ... скасовано (АВК, XV, с. 438, 1683).

Давальны прыдзеяслоўны ў сказе звычайна выконвае функцыі ўскоснага аб’екта і ўскоснага суб’екта, вылучаюць таксама функцыю давальнага зацікаўленай асобы (*Dativus ethicus*)¹.

Шырока ў старабеларускіх пісьмовых крыніцах фіксуюцца дапаўненні, што абазначаюць ускосны аб’ект – асобу або прадмет, на якія арыентавана дзеянне, выражанае дзеясловам, да якога адносіцца ўвесь змест сказа або ў інтарэсах ці на шкоду якім ажыццяўляецца дзеянне: *Сынове твои и дщеры преданы будутъ иноплѣменникомъ* (Скар. ДЗ, с. 52б – 53); *не чини болше^н прикрости ты^н дерева^н* (Алекс., с. 386).

У помніках пісьменнасці сярод значэнняў давальнага ўскоснага аб’екта адзначаны давальны пры дзеясловах давання, давальны карысці і шкоды, давальны адрасата паведамлення, давальны аб’екта душэўнага руху, давальны аблягчэўны.

Вылучаюцца наступныя групы дзеясловаў з абагуленым значэннем давання, якія маюць пры сабе давальны ўскоснага аб’екта:

1) дзеясловы са значэннем перадачы, уручэння, прадастаўлення і пад.: *выдати, давати, даровати, дати, додати, отдавати, отдати, подати, поделити* ‘падзяліць, надзяліць’, *предавати* ‘перадаваць, аддаваць’, *приказати* ‘даручыць, перадаць’, *приказовати* ‘даручаць, перадаваць’, *прислати, прыдати, роздати, уделяти* і інш.): *дали есмо предреченому пану ... за его верную службѹ село* (Арх. ЮЗР, VIII–4, с. 1, 1407); *казали есмо ... тую отчыну поделити бояромъ смоленскимъ* (КЗ, с. 580, 1495); *не можеш ѿдно ѿ^тпуцаючы покорными а милосердѣа просицимъ уделать* (Атыла, с. 229); *кони имъ отдать* (АВК, XVIII, с. 196, 1603); *кири^т ... ей чашу воды студеное пода^т* (Зб. 752, с. 86);

2) дзеясловы са значэннем перамяшчэння ў прасторы (*везти, нести, послати, привезти, принести, слати* і інш.): *я и самъ вашей милости привезу копъ осьмъ* (АВК, VI, с. 84, 1589); *ѡмыслили посла^т алекѣа^н дрови коронѣ*

¹ Давальны прыдзеяслоўны таксама можа выконваць функцыю акалічнасці (указвае на месца, час і напрамак дзеяння).

золотую (Алекс., с. 126); *пришо¹ исавь, и ѡвареныи з ловѡпотравы прине^с ѡ^тцѡ* (Біблія, с. 61). У приведених прикладах і подібних давальній склон можа мець додатковий акалічнасний значення, паколькі можа абазначаць не толькі асобу, якой нешта дастаўляецца (каму?), але і асобу, «у адносінах да якой дастаўляецца прасторавага блізкасць, якая з’яўляецца мэтай прасторавага руху (к каму? куды?)» [Правдин 1956, с. 31]. Аднак акалічнасний адцення значэння, на думку А. Праўдзіна, з’яўляецца толькі тады, калі пры дзеясловах дастаўлення ў вінавальным склоне стаіць адушаўлены назоўнік [Правдин 1956, с. 31];

3) дзеясловы са значэннем даручэння і падпарадкавання (*покорити* ‘падпарадкаваць’, *покоритися*, *поручити* ‘даручыць’, *поручитися*, *приказати* ‘даручыць, перадаць’, *приказатися* ‘даручыць сябе, падпарадкавацца’ і інш.): *покори емоу соупротивника ег* (Чэця, с. 1086–109); *коро¹ же великыи приказа гра⁰ витебскѡ соколничемѡ* своемоу *ѡedorѡ ве^снѡ* (Віл., с. 4486); *вся тварь отбѣгла преступника, не хотячи ему покоритися* (АЗР, IV, с. 226, 1600–1605).

Давальны карысці або шкоды абазначае асобу або прадмет, да якіх накіравана дзеянне, карыснае або шкоднае для іх. Ён ужываецца пры дзеясловах *делати*, *деяти*, *помагати*, *работати*, *робливати*, *творити*, *учинити*, *фолговати* ‘даваць палёгку; патураць, дагаджаць’, *чинити*, *шкодити* і інш.: *помагаи мнѡ истинною* (Чэця, с. 76); *вы дей тымѡ людемѡ* крывды *дѣлаете и новины уводите* (АСД, XI, с. 3, 1545); *мы дей, бываючы у пна Копѣтя на толоках на тых кгрунтех пну Копѣтю* роблювали (АВК, XXXII, с. 97, 1596); *тому ... то шкодити не маеть* (Ст. 1566, с. 336); *ѡчини¹ те^ж гдѡ бѣѡ Адамови и жонѡ* его *шаты з скѡ* и *присоблокѡ и^х* (Бельск., с. 6).

Да давальнага карысці і шкоды адносяць і давальны склон пры дзеясловах са значэннем прызначэння (надзялення паўнамоцтвамі) (*поставити* ‘прызначыць (на пасаду)’, *посадити* ‘выбраць, назначыць, прызначыць, надзяліць уладай’, *прислати* ‘накіраваць каго-н.’ і інш.): *прося, итобы его намѡ поставили митрополитомѡ* (АЗР, I, с. 36, 1415); *смолянѡ ... посадили собе оу Смоленскѡ ... кнѡзя Андрея* (Увар., с. 108).

Давальны адрасата паведамлення ўжываецца пры дзеясловах маўлення, паведамлення (*вопити* ‘крычаць, галасіць, клікаць’, *вопяти*, *глаголати* ‘гаварыць’, *говорити*, *казати*, *мовити*, *намовити*, *написати*, *написовати*, *отвечати*, *отписати*, *отповедати*, *писати*, *поведати*, *приговоритися* ‘дамовіцца’, *примовити* ‘прамовіць; звярнуцца да каго-н. са словамі’, *приречи*, *речи*, *рассказати* ‘расказаць; загадаць’, *сказати*, *споведати* ‘расказаць, паведамляць/расказаць, паведаміць’) і інш.): *почаль говорити езве* (Чэця, с. 23); *рекла емѡ жена его еше ты крѣпнисьѡ в^с полностью своєї примо^с бѣѡ* да *оумри* (Зб. 262, с. 126); *многаж⁰ы ти писа^х* (Арыст., с. 236); *панѡ воевода Новгородскій ... рассказѡ писарови* своему у *инвентарѡ* *углянути* (АСД, IX, с. 434, 1593); *мови¹ бы^х емѡ* (Бельск., с. 596).

Давальны аб’екта душэўнага руху ўжываецца пры так званых дзеясловах душэўнага руху, дзеясловах псіхічнай рэакцыі [Кершиене 1968, с. 182] (*благословити*, *веровати*, *дивоватися*, *догадатися*, *жедати*, *заповедати*, *нагризти* ‘надакучыць’, *оборонитися*, *одоleti*, *пожедати*, *помолитися*, *радоватися*, *смеятися*, *судити* ‘даць магчымасць’, *уверити* ‘паверыць’, *хотети* і інш.) і абазначае асобу або прадмет, «да якой накіраваны вядомы душэўны рух, выражаны або меркаваны лексічным значэннем дзеяслова» [Карский 1956, с. 411]: *прошу и жедаю вашей милости, и волю свою повѣдаю вамѡ* (АЗР, I, с. 116, 1492); *блѣжени егда поноса^т ва^т и и^жденѡ вы* (Дыяр., с. 169); *такѡ же са и сами они довтнпови* млоденца, *и остромѡ розѡмови*

дивовали (Варл., с. 29б); *оувѣрила оны^м слова^м невѣста побо^{жс}нага* (Жыц. св., с. 16).

Давальны аблятыўны фіксуецца пры дзеясловах закончанага трывання са значэннем аднімання, пазбаўлення (*вкрасти, забрати, згинути, отняти, побрати, пограбити, поимати, покрасти, удавити, украсти, умрети, утечи* і інш.): *коли мужъ женѣ умретъ* (АЗР, I, с. 39, 1420–1423); *престали были Сар^{ре} немоци жен^сскии* (Скар. КБ, с. 32); *если бы хто кому пограби^л стадо свире^не* (Ст. 1529–Ф, с. 148); *тотъ Ярошь ... укралъ намъ шкатулу зъ коморы зъ фляшами шклеными* (ИЮМ, VIII, с. 251, 1597); *вси и^м ска^рбы побра^тм* (Стрыйк., с. 469б). Па назіраннях даследчыкаў, давальны аблятыўны частотны не толькі ў старабеларускіх, але і ў стараўкраінскіх пісьмовых крыніцах, у агульнаўсходнеславянскіх тэкстах прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі. Таму давальны аблятыўны лічыцца асаблівасцю старабеларускіх і стараўкраінскіх помнікаў [Жершиене 1968, с. 185].

Давальны ўскоснага суб'екта абазначае асобу, якая дзейнічае, або асобу, якая адчувае той ці іншы стан: *ему ещо не поздоровѣлося* (АЗР, I, с. 38, 1420–1423); *виделоя нам и паномъ радѣ нашии* (СДГВ, с. 18, 1505); *собаки ему не брати, ани рогатины, ани жадное стре^нбы* (Ст. 1529–Ф, с. 121); *такъ ми са види^ть* (Рач., с. 309); *трьдно ити ва^м на смоленъскъ и дорогобѣжъ за границѣ до Москвы* (Дыяр., с. 150б).

Колькасна невялікую групу складаюць выпадкі ўжывання давальнага зацікаўленай асобы (*Dativus ethikus*), які выражаецца толькі формай асабовых займеннікаў. Сувязь давальнага зацікаўленай асобы з дзеясловам, які ім кіруе, у адрозненне ад давальнага ўскоснага аб'екта – слабая [гл.: Карский 1956, с. 412; Ломтев 1956, с. 254]: *вже ти солнце зашло* (Чэця, с. 356б); *оць ти оумерль* (Чэця, с. 237б); *он шоль бэзпэ^не собѣ з лазни* (Рач., с. 239).

Сінаніміка давальнага склону ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове не вылучаецца разнастайнасцю. Паралельна з давальным прыдзеяслоўным беспрыназоўнікавым ужываецца давальны прыдзеяслоўны з прыназоўнікам *къ* (*ко*). Даследчыкамі адзначана выкарыстанне прыназоўніка *къ* (*ко*) з давальным склонам пры дзеясловах *беседовати, речи, писати, вадити, позоровати, предатися, приложитися, целовати* і інш. у агульнаўсходнеславянскі перыяд [Нарысы 1957, с. 349; Правдин 1956, с. 49–50]. У старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове працягвалася функцыянаванне давальнага з прыназоўнікам *къ* (*ко*) пры дзеясловах пісання і маўлення. Аднак пачынаючы з XV ст. адзначаецца паступовае змяншэнне частаты ўжывання прыназоўніка *къ* (*ко*) у гэтай пазіцыі: *а к намъ бы есте отписали* (ПГ, 1479) – *чи не написа^л есми тобѣ трир^ано з дѣмоу и розѣмомъ* (Зб. 262, с. 104б); *полочыномъ целовати къ добрымъ людемъ крестъ* (Гр. Віт., 1399, РЛА, с. 94) – *целовали есмо крестъ тебе* (КП, II, с. 268, 1582); *Черезъ князя Ивана къ вамъ крепкое слово говоривъши о братстве* (КЗ, с. 339, 1481); – *гѣа еи гѣмон* (Чэця, с. 61б). Па нашых назіраннях, і пасля XV ст. працягваецца непазбядаўнае ўжыванне прыназоўніка *къ* (*ко*) у гэтай пазіцыі, аднак сустракаюцца такія канструкцыі пераважна ў тэкстах рэлігійных і свецка-мастацкіх тэкстах: *алексан^ръ же ... к ни^м говори^л* (Алекс. XV, с. 1б); *рекль гѣ к^с сатанѣ о^ткъль пришо^л еси и о^твечалъ сатанъ къ гѣу и рекль* (Зб. 262, с. 12); *Богъ говорачи къ сыномъ Израилевымъ, не павильса имъ ни въ одномъ какимъ образѣ* (Будны, с. 10б); *Хс^т к^с немѣ мовить* (Каліст, II, с. 19); *рече ко о^тцѣ своемѣ* (Алекс. 1697, с. 4б).

На месцы канструкцый з давальным беспрыназоўнікавым і давальным з прыназоўнікам *къ* (*ко*) у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове паступова пашыраюцца канструкцыі з родным з прыназоўнікам *до* (*дзеяслоў* + *Д. скл.* = *дзеяслоў* + (*къ/ко*) *Д. скл.* = *дзеяслоў* + (*до*) *Р. скл.*), параўн.: *Шахно Піоховичъ маєть королю прислатъ чамлатъ бурънатный* (КЗ, с. 229, 1486) – *присла к нѣмѹ князь посла з брато^м свои^м кнѣземъ скиргаило^м* (Віл., с. 448); *ω^н прислалъ ко кнѣзю Костянтиноу клеитовныи листы* (Увар., с. 100) – *приславишы таки^ѣ листъ в тотъ поветъ до врадѹ крѣо^дского* (Ст. 1588, с. 120); *он prysłał do kniazia Konstantyna gleytownnye listy* (Бых., с. 497); *якъ прыслалъ Бурба челядника до пана войта Овтушковича* (ИЮМ, XI, с. 60, 1697);

рече Данишль ко Малазарови приставу своему (Скар. ДП, с. 6); *Саѣтъ ... рече къ слугам^ѣ своим^ѣ пре^дстоящимъ ему* (Скар. ПЦ, с. 476) – *рекль данил до меласара при^дтава своего* (Зб. 82, с. 256); *рече до Алеѣсандра* (Алекс. 1697, с. 44);

прото мовить гѣ петрови на томъ камени сосиждѹ циркъовъ мою (Апакр., с. 98) – *мови^т до мене* (Дыяр., с. 1516);

написалъ по^длание к бѣѹ молебнѹ (Чэцця, с. 2666) – *хочю г^дрю написати что ма еси проси^т. ω повѣданіи ω трѣново^м адовны^х* (Арыст., с. 204) – *написалъ до него ба^рзо поко^рны^ѣ ли^чи^м* (Пралог, с. 6656).

Паралельна з давальным аблятыўным выступаюць канструкцыі з родным склонам з прыназоўнікам *у* (*въ*): *вкралъ ми клачѹ* (КВЗС, с. 1116, 1539) – *тые смоляры украли на поли у подданыхъ князя его милости Полонскихъ тры яловицы* (АВК, XXII, с. 56, 1555–1565); *взял и пограбил у мене коня рижого синегривого з семьюмъ летомъ* (АВК, XXXIX, с. 34, 1578); *они ... отняли въ мене землю на бочку севбы на Бурне и ролю готовую взораную житомъ всеяли* (АВК, XVII, с. 157, 1540); *у него побрали ... жита ярого бочокъ три* (АСД, I, с. 181, 1590).

Такім чынам, у выніку праведзенага даследавання ўстаноўлена, што давальны прыдзеяслоўны склон актыўна выкарыстоўваўся ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове для абазначэння ўскоснага аб'екта і ўскоснага суб'екта і вельмі рэдка выконваў функцыю давальнага зацікаўленай асобы. Сярод значэнняў давальнага ўскоснага аб'екта ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове пашырэнне атрымалі давальны пры дзеясловах давання, давальны карысці і шкоды, давальны адрасата паведамлення, давальны аб'екта душэўнага руху, давальны аблятыўны. Паралельна з канструкцыямі з давальным прыдзеяслоўным беспрыназоўнікавым і з прыназоўнікам *къ* (*ко*) у старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове назіраецца выкарыстанне канструкцый з родным склонам з прыназоўнікамі *до* і *у* (*въ*).

У перспектыве плануецца прааналізаваць функцыянаванне ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове давальны прыйменны.

ЛІТАРАТУРА

- Борковский, В. И. (1949). *Синтаксис древнерусских грамот*. Львов, 391 с.
- Карский, Е. Ф. (1956). *Белорусы*. Т. 2: Язык белорусского народа. Вып 2: Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке. Вып. 3: Очерки исторического синтаксиса белорусского языка. Москва, 518 с.
- Карский, Е. Ф. (1962). Наблюдения в области синтаксиса Лаврентьевского списка летописи. [В:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*. Москва, с. 58–112.
- Кершиене, Р. Б. (1968). Дательный падеж. [В:] *Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Члены предложения*. Москва, с. 178–205.

Ломтев, Т. П. (1956). *Очерки по историческому синтаксису русского языка*. Москва, 596 с.

Нарысы па гісторыі беларускай мовы (1957). А. Я. Бірала [і інш.]. Мінск, 450 с.

Паляшчук, Н. В. (2017). Гістарычны сінтаксіс беларускай мовы: стан і перспектывы вывучэння. [У:] *Беларуская граматыка: ад Браніслава Тарашкевіча да сучаснасці*. Зб. матэрыялаў Міжнар. навуц. канф., Мінск, 19–20 студз. 2017 г. В. А. Мандзік і інш. (рэдкал.). Мінск, с. 131–138.

Правдин, А. Б. (1956). Дательный приглагольный в старославянском и древнерусском языках. [В:] *Ученые записки Института славяноведения АН СССР*, т. 13, с. 3–120.

Рапацэвіч, С. Я. (2000). *Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны*. Дыс. ... канд. філал. навуц. 10.02.01. Мінск, 131 с.

Ходова, К. И. (1963). *Система падежей старославянского языка*. Москва, 158 с.

Шахматов, А. А. (2001). *Синтаксис русского языка*. Москва, 624 с.

Ярмоленка, Э. В. (2019). Інфінітыў у функцыі дапаўнення (на матэрыяле старабеларускай пісьменнасці). [У:] *Скарынавы запаветы і сучаснасць: да 95-годдзя з дня нараджэння прафесара У. В. Анічэнкі*. Матэрыялы Міжнар. навуц. канф., Гомель 22 лістап. 2019 г. А. М. Воінава (гал. рэд.) [і інш.] (рэдкал.). Гомель, с. 342–347.

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ КРЫНІЦ ДАСЛЕДАВАННЯ

АВК – *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*. Т. I–XXXIX. Вильна, 1885–1915.

АЗР – *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Т. I–V. Санкт-Петербург, 1846–1853.

Алекс. – «*Александрья*» пачатку XVII ст. (Рукапіс РНБ, F.XVII.5).

Алекс. XV – «*Александрья*» канца XV ст. (Рукапіс РНБ, Q.XVII.257).

Алекс. 1697 – «*Александрья*» 1697 г. (Рукапіс РДБ, М.1562).

Апакр. – *Апакрысіс*. Вільня, 1598.

Арыст. – «*Аристоцелевы вароты*» канца XVI ст. (Рукапіс НБ Беларусі, 096/276К).

Арх. ЮЗР – *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Т. I–XV. Санкт-Петербург, 1863–1892.

АСД – *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. Т. I–XIV. Вильна, 1867–1904.

Атыла – «*Гісторыя аб Атыле*» каля 1580 г. [У:] Веселовский А. Н. *Из истории романа и повести*. Сборник Отделения русского языка и словесности. Санкт-Петербург, 1888, т. 44, № 3, с. 173–235.

Бельск. – «*Хроніка*» М. Бельскага пачатку XVII ст. (Рукапіс РНБ, F.IV.688).

Біблія – «*Біблія*» пачатку XVII ст. (Рукапіс РНБ, F.1.2).

Будны – «*Катэхізіс*» С. Буднага. Клецк, 1562.

Бых. – Летапіс па спісе Быхаўца канца XVI – пачатку XVII ст. [У:] *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург, 1907, т. XVII, с. 473–572.

Варл. – *Гісторыя альбо правдівое выписаніе ст. Іоанна Дамаскіна, о житіі святых преподобных отець Варлаама і Осафа и о наверненю індіань*. Куцеін, 1637.

Віл. – *Віленскі спіс летапісу канца XV ст.* (Рукапіс БАН Літвы, F. 22–49).

Гр. Віт. – *Грамата Вітаўта*, 1399, РЛА.

Дыяр. – «*Дыярьюш*» А. Філіповіча 1638–1643 гг. (Рукапіс ДГМ, Зб. Сінад. 856).

Жыц. св. – «*Жыція святых*» сярэдзіны XVII ст. (Рукапіс РДБ, № 159).

Зб. 262 – *Зборнік біблейскіх кніг пачатку XVI ст.* (Рукапіс БАН Літвы, RKF–262).

Зб. 752 – *Зборнік жыццй святых другой палавіны XVII ст.* (Рукапіс ДГМ, Зб. Сінад. 752).

Зб. 82 – *Зборнік навучанняў сярэдзіны XVII ст.* (Рукапіс БАН Літвы, RKF–82).

Зб. 259 – *Зборнік навучанняў сярэдзіны XVII ст.* (Рукапіс БАН Літвы, RKF–259).

ИЮМ – *Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской*. Вып. I–XXXII. Витебск, 1871–1906.

Каліст – *«Евангелле вучыцельнае» Каліста*. Еўе, 1616.

КВЗС – *Кніга Віцебскага земскага суда 1533–1540 гг.* (Рукапіс ЦДАСА, ф. 389, кн. 240).

КЗ – *Литовская метрика. Книги записей*. [У:] *Русская историческая библиотека*. Санкт-Петербург, 1910, т. XXVII, 660 с.

КПД – *Литовская метрика. Книги публичных дел*. [У:] *Русская историческая библиотека*. Юрьев, 1914, т. XXX, 538 с.

КСД – *Литовская метрика. Книги судных дел*. [У:] *Русская историческая библиотека*. Санкт-Петербург, 1903, т. XX, 1120 с.

Мак. – *Бяседы Макарья*. Вільня, 1627.

ПГ – *Полацкая грамата*, 1479, РЛА.

Пралог – *«Пралог» XVII ст.* (Рукапіс РДБ, ф. 256, № 325).

Рач. – *Летапіс па спісе Рачынскіх каля 1580 г.* [У:] *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург, 1907, т. XVII, с. 295–356).

СДГВ – *Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок*. Вильна, 1843.

Скар. – ДЗ – *Другазаконне*; ДП – *Кніга Данііла прарока*; КБ – *Кніга Быцця*; ПЦ – *Першая кніга царстваў*; ТЦ – *Трэцяя кніга царстваў*. Прага, 1516–1519.

Ст. 1529–Ф – *Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г., фірлееўскі спіс*. [У:] *Первый Литовский Статут*. В 2 т. С. Лазутка (ред.). Вильнюс, 1985, т. I, ч. 2: *Факсимиле Дзялыньскага, Лаврентьевскага і Ольшевскага списков*, 670 с.

Ст. 1566 – *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г.* (Рукапіс РНБ, Ф.П.34).

Ст. 1588 – *Статут Вялікага княства Літоўскага*. Вільня, 1588.

Стрыйк. – *«Хроніка» М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст.* (Рукапіс РНБ, Ф.IV.688).

Увар. – *Увараўскі спіс летапісу канца XV ст.* [У:] *Полное собрание русских летописей*. Санкт-Петербург, 1907, т. XVII, с. 85–124).

Цяп. – *«Евангелле» ў перакладзе В. Цяпінскага (Цяпіна, каля 1580 г.)*.

Чэцця – *«Чэцця» 1489 г.* (Рукапіс БАН Украіны, ДА/415 л.).

*Подано до редакції 14.04.2020 року
Прийнято до друку 14.05.2020 року*

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО • LITERARY STUDIES

УДК 821.161.2.0(092):821.162.1.0(092):316.423.6-055.2

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204164>

ПРОБЛЕМА ЖІНОЧОЇ ЕМАНСИПАЦІЇ У ТВОРАХ ІВАНА ФРАНКА ТА СТЕФАНА ЖЕРОМСЬКОГО

Тетяна Лопушан

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: litera2u@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4608-6877

Тетяна Савенко

здобувачка СВО «магістр» спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і література) Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Україна)

e-mail: tanya1303savenko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8150-9997

Жіноче питання стало одним із найактуальніших в українському та польському модернізмі межі XIX – XX століть. Акцентується увага на тому, що загалом обидві національні літератури перебували в умовах колоніального тиску в складі Російської імперії. Це дає підстави стверджувати про намагання російської літератури рустикалізувати літературний процес колонізованих націй, відтиснувши їх на маргінес європейського культурного простору. У цьому контексті жіноче питання частково нівелюється, втрачає свою гостроту, поступаючись проблематиці національно-визвольної боротьби.

Мета нашої статті – дослідити особливості авторського підходу українського письменника Івана Франка та польського прозаїка Стефана Жеромського до аналізу особливостей жіночої психології та її художнього втілення в прозі у контексті модерних віянь доби та ситуації колоніального тиску на розвиток національних літератур у Російській імперії.

У творчості українського письменника Івана Франка, на якій більш виразно позначилася філософія позитивізму і налаштованість на актуалізацію в суспільному житті проблем просвіти та національного, соціального і культурного розвитку українства, акцентується увага на трансформації гендерних стереотипів і руйнуванні патріархального упослідження жінки в родині і суспільстві загалом. Однак, відстоюючи у своїх публіцистичних виступах гендерну рівність у суспільстві, у художніх текстах, він залишає питання жіночої емансипації відкритим. Загалом митець слідує за відомими стереотипами про домінування імпульсивності і меланхолії в жіночій психології. Утрачаючи захист родини і традиції, жінка неминуче прямує до моральної деградації і фізичної загибелі.

Подібний підхід спостерігаємо і в прозі поляка Стефана Жеромського. Однак унаслідок більш яскраво вираженої модерності його текстів осердяв авторської обсервації стає дослідження жіночої психології, тоді як соціальні питання відходять на другий план. Національно-визвольна боротьба, питання соціального суспільного устрою стають прерогативою діяльності персонажів-чоловіків. Обидва письменники сходяться на необхідності домінування чоловічого начала над жіночими емоціями

задля їхнього блага. І Стефан Жеромський, і Іван Франко залишаються в полі тяжіння старої патріархальної системи моральних цінностей, коли йдеться про гендерну рівність та емансипацію жінок.

Ключові слова: гендерна рівність; емансипація жінок; модернізм; патріархальна традиція; жіноча психологія.

Lopushan Tetiana, Savenko Tetiana. The problem of women's emansipation in the works of Ivan Franko and Stefan Zheromsky.

Female issue has become one of the most actual ones in Ukrainian and Polish modernism at the edge XIX – XX centuries. The attention is focused on the fact that in general these both national literatures were in the conditions of colonial pressure within Russian imperia. This makes us admit the trials of the Russian literature to rufificate the literature process of colonised nations, pushing them to the outskirts of European cultural space. In such context the female partially fades away, looses its strong sence due to the issues of national liberation struggle.

The purpose of our study is to investigate the speciality of author's approach of Ukrainian writer Ivan Franko and Polish prose writer Stephan Zheromskiy concerning the analysis of female psychological speciality and its literal implementation in the prose of both writers in the context of modern believes in the era of and within the situation if colonial pressure for the development of national literatures in the Russian imperia.

In the creativity of Ukrainian writer Ivan Franko, which is more influenced with the philosophy of positivity and readiness to actualise in the social life the problems of education as well as national, cultural, social development of Ukrainian issues, the attention is paid for gender stereotypes transformation ad the break of patriarchal female role in family life and in the society in general. However, promoting gender equality in the society with his writing performances, in his written texts he leaves the issue of female emancipation open. In general he follows known stereotypes of dominant impulsivity and melancholy of female psychology. Having lost the protection of family and traditions, a woman is inevitably determined to moral degradation and physical death.

The similar approach we can observe in the prose of Polish writer Stephan Zheromskiy. However due to more prominent modernism if his texts, the heart of author's observation becomes the investigation of female psyhology while social issues come to the background. National liberation struggle, the issues if social system become the priority of male characters activities. Nevertheless, both writers agree on the necessity of male dominance towards female emotions for the benefits of the last ones.

Thus, indeed, both Stephan Zheromskiy and Ivan Franko stay in the area of dominance of the old patriarchal system of moral values in terms of gender equality and female emancipation.

Keywords: female emancipation; gender equality; modernism; patriarchal tradition; female psychology.

Руйнування патріархальної парадигми сприйняття жінки виключно як головного носія традиційних цінностей та осердя родинного вогнища особливо яскраво виявляє свою тенденцію в момент входження української та польської літератур в епоху модернізму. Не випадково саме й українські (передусім Леся Українка, Ольга Кобилянська), і польські (Еліза Ожешко, Марія Конопницька) жінки-письменниці виявили особливу прихильність до модернізму. Вимушена регламентованість життя чоловіка, зумовленість його вчинків потребою матеріального утримання родини й нав'язана йому традицією роль лідера в родинному та суспільному житті надавали більше можливостей жінкам долучатися до творчості, ламати стереотипи патріархальної традиції. Це дає підстави багатьом сучасним літературознавцям говорити про «жіноче обличчя» українського модернізму. Не випадково першими, хто вдався до аналізу української модерні, є літературознавки С. Павличко, Т. Гундорова,

Н. Зборовська та ін., котрі задекларували в 90-х роках ХХ століття своє прагнення осмислити український модернізм як мистецьке явище. У відомій полеміці з приводу публікації 1902 р. С. Єфремовим статті «В поисках новой красоты» [Єфремов 1902] найбільш гострим її критиком виявилася Леся Українка, яка обстоювала право на письменницьке самовираження та власне бачення суспільної ролі і психології жінки у творах Ольги Кобилянської. На відміну від досить поміркованої позиції письменників-чоловіків, зокрема редактора «Літературно-наукового вісника» Осипа Маковея і найавторитетнішого в середовищі українського письменства метра Івана Франка, вона чітко висловила свою орієнтацію на емансипацію жінки в модерному світі й боротьбу проти патріархальщини. Однак «комплекс батьківства» [Павличко 1999, с. 152], вироблений українською літературою впродовж ХІХ століття і заґрунтований насамперед на потребі відстоювання права на національне самоозначення, не дозволив розгорнутися інспірованої Лесею Українкою дискусії про модернізм і жіноче питання в контексті українського літературного життя початку ХХ століття. Відтак вони були відкладені до 20-х років ХХ століття і знову актуалізовані поколінням «Розстріляного Відродження». Актуальність проблеми не втрачає своєї гостроти і донині.

Мета нашої статті – дослідити особливості авторського підходу українського письменника Івана Франка та польського прозаїка Стефана Жеромського до аналізу особливостей жіночої психології та її художнього втілення в прозі в контексті модерних віянь доби та ситуації колоніального тиску на розвиток національних літератур у Російській імперії.

Образи жінок у творах Івана Франка та Стефана Жеромського досить розмаїті, охоплюють представниць усіх соціальних прошарків. Утім, найчастіше суспільну функцію жінок обидва письменники представляли в усталеному ключі, притаманному патріархальному суспільству, попри ту обставину, що ідеї жіночої емансипації були досить актуальними і в Польщі, і в Україні.

В українській літературі першопштовхом до руйнування цілковитої чоловічої гегемонії в літературних колах стала творчість Марка Вовчка (Марії Вілінської). Однак героїні її оповідань, переважно селянки, найчастіше поставали жертвами патріархального суспільства. Власне, у творах письменників-поступовців розгортається думка про особливий статус жінки в українському соціумі, що сьогодні отримав назву «берегинізація». Першу спробу показати трагічність становища української жінки в умовах руйнування патріархальної традиції зробив А. Свидницький у повісті «Люборацькі», написаній у 1861–1862 рр., надрукованій І. Франком лише через чверть століття. Пізніше в повісті одного з найбільших прихильників етнографічного реалізму І. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки» (1884) спостерігаємо протиставлення Онисі Мосаковської та Олесі Балабухи, котрі, попри однакове соціальне становище, символізують протистояння двох різних підходів до родинного статусу жінки. Олесина напівусвідомлена спроба розірвати коло стереотипних уявлень про місце і становище жінки в патріархальному суспільстві є свідченням загальної кризи традиційної родинної моралі, берегинею і носієм якої автор представляє Онисю. Проте обидві жінки терплять фіаско. Українське суспільство лише ставало на шлях поступових змін у «жіночому» питанні. Пізніше питання існування двох жіночих типів більш докладно висвітлила Н. Кобринська, котра поділяла жінок

на «поступових» і «консервативних». Саме їй належить найповніша доктрина українського феміністичного руху кінця XIX століття, яку вона сформулювала у статтях «Про рух жіночий в наших часах», «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах», «Замужня жінка середньої верстви» і «Про первісну ціль Товариства руських жінок у Станіславові», що увійшли в альманах «Перший вінок» (1887), виданий спільно з Оленою Пчілкою.

Водночас польські позитивісти також порушують питання жіночої освіти та виховання. У 1840-х роках з'являється перша група польських емансипанток, так званих «ентузіасток», І. Скімборовський та Н. Жміховська видають часопис «Przegląd Naukowy». Але найбільшої сили набирає полеміка з питання освіти жінок саме в другій половині XIX ст., і, зокрема, після польського січневого повстання 1863 року в Російській імперії ця проблематика набуває нового контексту і нового виміру. Засадничими в контексті цього руху стають жіночі образи у творах Е. Ожешко, де центральним постає питання жіночого виховання, становища жінки в тогочасному суспільстві.

І. Франко не залишається осторонь полеміки щодо жіночого питання. Він висловлює свою досить тверду позицію на підтримку жіночої емансипації у статті «Жіноча неволя в руських піснях народних» (1883). Особливо цікавим, на наш погляд, є переконання письменника про характеристичні риси ідеальної жінки, яке він висловлює в листах до своєї нареченої Ольги Рошкевич: «Ідеал мій – це жінка у повному значенні слова, жінка-людина, жінка-мисляча, розумна, чесна й переконана ..., а втім до такого ідеалу загального додати лише жінку люблячу, гарячу, сердешну, щирю ...» [Франко 2001, с. 236].

Особливо виразно декларує свої погляди на суспільну роль жінки Іван Франко у праці «Женщина-мати» (1875). Саме материнське начало український письменник вважає найважливішим, водночас повторюючи досить поширені в тогочасному суспільстві підходи до природних розумових і психічних обдарувань жінки: «Як в тілеснім, так і в душевнім взгляді велике заходить розличіє межі женщиною а мужчиною, но і тут вони взаємно доповняються і усовершаються. Чувство – то отечество женщины, умственность – мужчины. Чувства суть у женщины пружиною діл; мужчина керується своїми засадами; женщина смотрить на форму – мужчина шукає істоти річей. Ознаками мужчины суть: сила, повага, постоянність, смілість, розум і розсудок; ознаки женщины – то прелесть, податливість, уяглисть, терпеливість і певний делікатний такт, котрий не раз завстидає і найбистроумніші обчислення мужчины. Мужчина любить свободу своєї волі, женщина – обичайність, мужчина гордиться наукою, силою волі, мужеською твердістю, женщины оздобою єсть чувство, встидливість і чистота» [Франко 1979, с. 561]. Отже, відчувається певний дисонанс між цим зваженим, але консервативним судженням та декларованим у листі до коханої ідеалом «жінки-людини».

Іван Франко виявляє свою двоїстість у судженнях про суспільну роль жінки і в художніх текстах. З одного боку, ми можемо спостерігати викриття ним родинної деспотії в традиційному шлюбі та згубний її вплив на особистість жінки. Особливо виразно показано цей процес на прикладі образів Регіни Твардовської («Перехресні стежки» (1900)) та Анелі Ангарович («Для домашнього огнища» (1892)). З іншого – Іван Франко звинувачує жінок, які стають переступницями, порушуючи не лише закони моралі, але і йдучи на кримінальний злочин. Проте їхніх чоловіків письменник наділив низкою відворотних рис, що певною мірою виправдовують негідну поведінку дружин.

Особливо показовим у цьому плані є образ Регіни Твардовської з «Перехресних стежок», яка через життєві обставини розлучилася з коханням свого життя і стала живою власністю деспотичного чоловіка. Вона навіть не робить спроб щось змінити. Знуцання чоловіка притлумлюють її почуття гідності. Прищеплені їй патріархальною родиною категоричні поняття сімейної субординації вимагають, щоб вона з мовчазною покірністю терпіла всі забаганки слабкого чоловіка, який самостверджується завдяки їй. Лише зустріч з коханим Рафаловичем стає каталізатором відродження чуттєвості жінки, повністю притлумленої нормами матримоніальної традиції. Проте і за цих обставин вона не може зламати шлюбної присяги. Усупереч затаєним любовним почуттям, вона категорично відмовляє Євгенові, аргументуючи своє рішення сімейною вірністю: «... я шлюбна жінка <...> чесна жінка» [Франко 1979, с. 278]. Однак приховані справжні почуття Регіни щоразу сильніше виходять на поверхню її емоційних станів, спричиняючи складні суперечності та внутрішні докори за власну пасивність і невміння боротися за своє щастя. Єдиним виходом зі стану довго стримуваної істерії стає імпульсивний злочин і самогубство.

На прикладі Анелі Ангарович із повісті «Для домашнього огнища» Франко намагається пояснити, чому ситуація «слабкий чоловік – сильна жінка» провокує останню стати на стежку гріха. У психологічній характеристиці героїні виявляються такі типові риси «гіпертимічної особистості» [Леонгард 1989, с. 120]: оптимістичний погляд на життя, піднесена настроєвість, потреба активної діяльності, в якій особистість досягає успіхів, комунікабельність і товариськість. Анеля демонструє сильну особистість (певний психологічний антипод Регіни), яка нелегко піддається різним життєвим випробуванням: «... вона ніколи не вдавалася в розпуку, не нарікала на долю» [Франко 1979, с. 25].

Щоб утримати домашнє господарство, Анеля стала спільницею Юлії Шаблінської в ганебному, зате прибутковому промислі – торгівлі живим товаром. Її штовхає на цей згубний шлях груба утилітарна потреба матеріального утримання родини, яку не виконує поглинутий військовою службою чоловік. З іншого боку, злочинну діяльність Анелі письменник мотивує її виховним укладом, умовами достатку й розкоші, до яких та звикла. Отже, в мотиві Анелиного злочину ситуація матеріальна накладається на внутрішньо-психологічну, ускладнюється конфліктом між внутрішнім чуттям, прагненням спокою в родині й бажанням легкого збагачення. Тому характер Анелі Ангарович розкривається на перехресті моральної і прагматичної площин.

Ситуацію Анелиного злочину ускладнює конфлікт внутрішніх суперечностей, любові й аморальності. Власне, цей конфлікт у характері жінки узагальнюється до рівня етичної конфронтації. Тим-то риторичне запитання Ангаровича стає своєрідним запитально-психологічним лейтмотивом Анелиного характеру: «Любов і бездонне зопсуття чи ж можуть жити в парі?» [Франко 1979, с. 82]. Але саме в любові до родини розкривається справжнє жіноче, материнське начало Анелі й виявляється весь трагізм цього образу. Отже, І. Франко, декларуючи ідеї жіночого поступовства, змальовує переважно традиційні жіночі типи, для яких відсутність розумного чоловічого керівництва і заступництва стає причиною життєвого краху. Водночас не можемо не зазначити, що І. Франко переймався способами відображення проблеми жіночої емансипації в польській літературі. Зокрема, він до журналу «Ruch»

(1888, № 6) подає рецензією на повість «До світла!» польського письменника В. Рапацького, присвячену історичному аналізу проблеми емансипації жінки в єврейському соціумі. Також йому належить схвальна характеристика п'єси «Лена» польського письменника і драматурга, члена редколегії «Kurjerza Lwowskiego») М. Ясенчика (псевдонім В. Карчевського), яку ми знаходимо на сторінках «Kurjer Lwowski» (1888, № 276). Особливо зацікавила його проблематика твору, морально-психологічний конфлікт у шляхетській сім'ї, який викликає низку ментальних, етичних, соціальних запитань про життя верстви тогочасного польського суспільства.

Надзвичайно цікавим є підхід Стефана Жеромського до градації жінок у повісті «Бездомні» (1900). Лікар Томаш Юдим, попри свою пасіонарну настанову на служіння простолюду та опозиційність до їхніх експлуататорів, не розповсюджує такий свій підхід на жінок. Відчуваючи свою маргінальність у товаристві заможних людей, він захоплюється жінками вищого світу, однак цей потяг асексуальний, радше естетичний, ніж фізичний: «Ніколи Юдим ще не зустрічав таких жінок. Він лише проходив мимо них на вулицях, бачив інколи в екіпажах і таємно мріяв про них із незгасною тугою, над якою не владна твереза думка. Як часто, ще будучи школярем, студентом, заздри в лакеям, що мають право перебувати поблизу цих істот, тілесних, як і всі, але до такої міри схожих на чудові квіти, замкнені в чарівному саду. Йому спали на думку жінки, з якими він зустрічався досі: родички, знайомі, коханки ... Кожна з них більш або менш скидалася на мужчину своїми рухами, грубістю, інстинктами. Згадка про це викликала в ньому таку огиду, що він заплющив очі й з глибокою радістю став прислухатися до шелесту суконь, який ще стояв у його вухах. Кожен звук ніжок струнких дівчат був як звуки музики. Блиск гарненьких мантилій, рукавичок, легких рюшків, що облямовували їх шиї, викликав у ньому особливе, не стільки пристрасне, скільки естетичне хвилювання» [Жеромський 1954, с. 33]. Якщо прості жінки, про яких він згадує в наведених вище міркуваннях, а також дружина його брата вимушені тяжко працювати на тютюновій фабриці і покірно виконувати його забаганки чи нещасні створіння з бідних варшавських кварталів, селянських хат і робітничих бараків викликають співчуття і прагнення діяти, яке тішить його чоловіче активне начало, то ці дивовижні створіння виглядають далекими і неприступними. Власне, він сам визнає не просто майнове розмежування між ними, що може бути подолане завдяки освіті, але й культурний розрив, який він здолати не може: «Чи я вмю розважатися, чи я навіть думав колись, як це треба робити? Грек половину свого життя віддавав мистецтву розваг, середньовічний італієць удосконалив науку неробства ... Так само й ці жінки <...> Адже вони втілюють у собі дев'ятнадцяте століття, в той час як я ще живу разом з прадідами на початку вісімнадцятого <...> В кожній з цих жінок стільки цікавого, кожна з них, навіть бабуся, є сучасною людиною, представницею того, що ми звемо культурою» [Жеромський 1954, с. 34–35]. Освіченість, належність до іншої, вищої культури змушує Юдима відмовитися від погляду на цих жінок як на сексуальні об'єкти. Цікаво, що так С. Жеромський виказує своє тяжіння до ідей шведської феміністки Елен Клей, яка вважала, що головне призначення жінки – «гуманізація життя», покращення людського роду, тоді як проголошуване представниками «англосаксонського» фемінізму тяжіння до урівнення соціальних, політичних і родинних прав жінки може призвести до руйнування її материнської функції, властивого їй альтруїзму як неодмінної складової жіночої особистості. Тому й уявляються Юдимові жінки, які змушені поряд з

чоловіками боротися за фізичне виживання, чоловікоподібними, позбавленими флеру й ефірності представниць «нової» культури. У тому, що саме за ними майбутнє, Юдим не сумнівається, хронологізуючи себе вісімнадцятим століттям, а освічених жінок – дев'ятнадцятим. Саме тому він відмовляється від пропозиції Йоасі жити разом простим життям, адже це неминуче зруйнує естетизований образ представниці нового жіноцтва.

Утім, питання жіночої тілесності жваво цікавить С. Жеромського. Свідчення тому – його роман «Історія гріха» (1908). Історія головної героїні – спроба жіночого «Я» розірвати коло умовностей, закарбованих патріархальним суспільством у свідомості жінки. Боротьба з підсвідомими поривами плоті позбавлена натуралізму. Вона символічно втілена в прагненні оточувати себе гарними речами, насамперед одягом. Своєрідними символами пробудженої дівочої чуттєвості стає шовкова спідниця, яка своїм шелестом і приємними дотиками викликає в героїні екстаз, та туфлі на підборах, але водночас вона відчуває, що «... треба вирвати з себе хіть кокетування, витруїти з душі невимовне замилювання шелестом шовку, красою суконь ... витруїти замилювання полиском лакованих туфельок, чарівне тремтіння (завжди, завжди), що сповіщає про наближення студента (ба навіть того негідника Хорста!)» [Жеромський 1970, с. 112]. Акцентуючи увагу на цих класичних символах жіночої сексуальності, що є традиційними об'єктами-фетишами, С. Жеромський розгортає історію внутрішньої боротьби Єви Побратимської, яка задається питанням сутності гріха і намагається перебороти потяг до нього не лише в собі, але й у батькові (посиденьки в трактирчику, перерахування пожовклих листів від колишніх коханок). Дівчину не задовольняють примітивні напучування священика, до котрого вона звертається у своєму пошуку, усвідомивши «настирливу повсюдність гріха, його непереможну владу» [Жеромський 1970, с. 103]. Панотець учить дівчину «любові і тихості», він говорить, що любов не може бути егоїзмом. Кохання до Лукаша Неполомського стає тригером, який запускає «історію гріха» Єви. Вона намагається порозумітися сама із собою, усвідомивши сексуальний потяг, поєднаний із практично материнською турботою про нього: «Чи справді гріх? Відкіля він узявся, чого прийшов? Є проти нього істинний розум? Як же може постати гріх всупереч тому розумові? Яким чином виникає бунт плоті, невимовна жага ... і як через ту жагу один за одним випливають злочини?» [Жеромський 1970, с. 106].

Письменник не вважає гріхом те, що хіть переслідувала дівчину постійно, і хоч з усіх сил Єва намагалася стриматися, їй робити це було дедалі важче, бо «... не були їй неприємні ані шалені Лукашеві очі, ні дивно скривлені губи, ні усмішка, що проймала аж до кісточок, зривала з неї одягу і викликала з грудей на уста благання ... Не раз її пронизувала нагла думка, сліпий порив, аби його вщасливити ... не кажучи й слова, скинути сукню» [Жеромський 1970, с. 113]. Навіть зрозумівши, що не може бути законною дружиною Лукаша Неполомського, Єва почала шукати будь-яких шляхів, аби бути поруч: «... в мріях обіцяла йому райські втіхи, аби тільки прийшов. Мріяла стати його служницею, ночами прагнула тілесної втіхи з ним, потайного гріха, який би поєднав його душу з її на віки вічні» [Жеромський 1970, с. 114]. Саме зрада чоловіка, який не захотів узяти на себе відповідальність за жінку перед суспільством, кидає дівчину в обійми справжнього гріха, котрим стає дітовбивство. Зауважимо, що саме пристрасть до Лукаша Неполомського кожного разу все глибше занурює Єву в глибини гріха, руйнуючи її душу і тіло.

Письменник підкреслює, що патріархальне суспільство знищує жінку, яка наважується виявити свою справжню жіночу природу, засновану на чуттєвості. Письменник змалював маскулінний світ як егоїстичний і марнославний. Рідкісні винятки серед його представників, уособлені в постатях філантропа Бонзанті та поета Ясьняхя, – слабкі і приречені на загибель, фемінні.

Ми знаходимо розробку дуже схожого сюжету в оповіданні Івана Франка «Сойчине крило» (1905). Кохання, зрада, опис етапів жіночого гріхопадіння викладені у формі листа-сповіді. Колишне кохання повертається в життя героя несподівано, руйнуючи його самотній чоловічий затишок, заснований на тверезому розумі, інтелектуальних вправах та свідомій аскезі. Письменник протиставляє цю гармонію розуму і почуттів емоційності жіночої оповіді, що незворотно руйнує дбайливо виплекану внутрішню гармонію чоловіка: «Женщина жиє чуттям і, як геліотроп до сонця, обертається все до тих, що вміють найліпше грати на струнах чуття ... Містерії, тайни, сакраменти – отсе їх життєвий елемент» [Франко 1993, с. 189]. Емоційність жіночого начала підкреслюється у звертанні «Массіно», походження якого пов'язане з низкою алогічних асоціацій, та постійній апеляції до почуттів адресата: «Ти мене чуєш?», якими рясніють сторінки листа. Цікаво, що річчю-фетишем стає червона сукня в білу цятку, що символізує, подібно до спідниці Єви Братинської, жіночу чуттєвість Мані, героїні «Сойчиного крила». Переломним моментом, з якого починається гріхопадіння героїнь, стає вбивство: в одному випадку – новонародженої дитини, в іншому – сойки. І дитя, і пташка в обох письменників є символами кохання. Після першого потрясіння і каяття Маня з Хомою-Массіно з'їдають засмажену пташку. Тілесна пожива символічно нищить духовну. Кожного разу з новим чоловіком Маня переконується в егоїзмі чоловічого світу так само, як і Єва. Єдиний чоловік, який любив її безкорисно, помирає від поранень у Порт-Артурі. Наприкінці твору обидві героїні повертаються до свого першого кохання: Єва, щоб урятувати Лукаша від убивць, Маня – відродити Массіно до нового життя. Жеромський пропонує єдино можливу розв'язку, оскільки саме смерть дозволяє їй вивільнитися від умовностей світу, що знищив її чистоту. Кінцівка оповідання І. Франка скомплікована. Автор пропонує читачеві самому відповісти на головне питання.

Отже, попри значні відмінності в поглядах та життєві настанови, обидва письменники розділяють досить популярні для їхнього часу уявлення про жінку як носія емоційного ірраціонального начала на противагу чоловічій раціональності. На нашу думку, І. Франко як прихильник раціоналізму, попри численні декларативні заяви про важливість жіночої емансипації, досить часто в художніх текстах підкреслює деструктивність жіночої чуттєвості. Спроби жінки вирватися з-під влади маскулінного суспільства неминуче призводять до її моральної або й фізичної загибелі. Стефан Жеромський приділяє набагато більше уваги аналізу психічних чинників, що зумовлюють учинки його героїнь. Образи жінок у його текстах чітко поділені на традиційні та нові, модерні. До останніх належать освічені представниці середнього класу та аристократії. Письменник, згідно з філософськими концепціями модернізму, естетизує їх постаті, водночас позбавляючи їх тілесності, виводячи поза межі грубої сексуальності. Таким чином відбувається своєрідний розрив між традиційною жінкою як сексуальним об'єктом і модерною жінкою як об'єктом естетичним.

Обидва автори констатують, що в сучасному для них суспільстві жінка неминуче вимушена задовольнятися вторинною позицією, виконуючи

передусім роль берегині родинного вогнища і матері. Відступ від цих освячених традицією ролей часто стає для неї згубним, призводить до руйнування вироблених у суспільстві гендерних ролей. Письменники засвідчують у своїх творах початок демонтажу деспотичної патріархальної системи стосунків між статями, але не бачать перспектив розбудови гармонійної системи нових гендерних взаємин. Отже, і Стефан Жеромський, й Іван Франко залишаються в полі тяжіння старої патріархальної системи моральних цінностей, коли йдеться про гендерну рівність та емансипацію жінок. Саме цим відрізняється позиція авторів від «жіночої» прози їхніх сучасниць, які демонстрували багато ширший і прогресивніший підхід до гендерних питань.

ЛІТЕРАТУРА

- Гундорова, Т. (2002). *Femina melancholica. Стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської*. Київ, 272 с.
- Ефремов, С. (1902). В поисках новой красоты (Заметки читателя). *Киевская Старина*, т. 79, № 10, с. 100–140; № 11, с. 235–282; № 12, с. 394–419.
- Жеромський, С. (1954). *Бездомні*. Роман. Київ, 352 с.
- Жеромський, С. (1970). *Історія гріха*. Роман. Київ, 432 с.
- Зборовська, Н. (2006). *Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури*. Київ, 502 с.
- Книш, І. (1956). *Іван Франко та рівноправність жінки*. Вінніпег [Електронний ресурс]. URL: <http://library.kr.ua/elib/franko/irknish/irknysh4.html> (дата звернення: 25.03.2020).
- Леонгард, К. (1989). *Акцентированные личности*. Киев, 657 с.
- Павличко, С. (1999). *Дискурс модернізму в українській літературі*. Київ, 447 с.
- Перший вінок*: жіночий альманах. Львів, 1887. 464 с.
- Франко, І. (1979). *Зібрання творів*. У 50-ти т. Художні твори. Т. 1–25. Т. 20. Повісті та оповідання (1896–1900). Київ, 488 с.
- Франко, І. (1993). Сойчине крило. *Український декамерон. Кн. 1. Дияволиця*. Київ, с. 188–230.
- Франко, І. (2001). *Мозаїка. Із творів, що не ввійшли до зібрання творів у 50 томах*. Львів. 431 с.
- Франко, І. (2008). *Додаткові томи до зібрання творів у 50 томах*. Т. 53. Київ, с. 560–565.
- Швець, А. (2003). *Злочин і катарсис. Кримінальний сюжет і проблема художнього психологізму в прозі Івана Франка*. Львів, 236 с.
- Швець, А. (2018). *Жінка з хистом Аріадни : життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах*. Львів. 752 с.

Подано до редакції 05.04.2020 року
Прийнято до друку 12.05.2020 року

УДК [821.161.2+821(100)]"1850/1900":069.51(477.51)
DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204171>

**ЗІБРАННЯ ТВОРІВ ВІДОМИХ УКРАЇНСЬКИХ І ЗАРУБІЖНИХ
ПИСЬМЕННИКІВ, ВИДАНИХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ., У
ФОНДАХ НІЖИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ
ІМ. І. Г. СПАСЬКОГО**

Світлана Рой

науковий співробітник відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею

ім. І. Г. Спаського (Ніжин, Україна)

e-mail: roy.lana2004@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1419-2800

У статті представлені результати дослідження книжкового зібрання у фондах Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського багатотомних творів класиків української та світової літератури ХІХ ст., що в переважній більшості є виданнями, які побачили світ у ІІ половині століття. Висвітлено основні проблеми опису та атрибутування таких видань, що є цінними й унікальними для створення книжкової колекції музею в подальшому.

Ключові слова: видання; Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Г. Спаського; типографія; перевидання; багатотомні видання; фонди музею; класики української та зарубіжної літератури; редакція; А. Маркс; М. Вольф.

Roy Svitlana. Collection of works of famous Ukrainian and Foreign writers, published in the 2nd half of the XIX c., in the funds of I. H. Spasky Nizhyn Museum of Local History.

This article is devoted to the consideration, description and attribution of book volumes of the many-volume works of classics of Ukrainian and world literature of the nineteenth century. Each of them has its own separate history of publication, and is distinguished both in stylistic and meaningful content.

I. H. Spasky Nizhyn Museum of Local History was fortunate enough to have in his holdings some of these treasures of world literature, works by T. Shevchenko, P. Kulish, G. Heine, O. Pushkin, I. Turgenev and others. It should be noted that they all have their own common features: the place of publication, since virtually all of them were published in the proselytizing printing houses of St. Petersburg and are fiction. The year and the editors are different, as well as the typography of the editions, which adds excellent stylistic qualities to each of them.

Thus, having analyzed the publications of the works of Ukrainian and foreign writers in the Nizhyn Museum of Local History, they were made in the nineteenth century, that they all came to light mainly in the second half of the nineteenth century, in the leading printing houses of St. Petersburg. Famous booksellers, who had their own bookstores and publishers, joined the publication only after obtaining the right to print these masterpieces of national and world literature. These included such influential figures in the Russian Empire as: A. Marx, M. Wolf, Ya. Isakov, F. Ansky and others. For the appearance of works of famous classics of national and world literature: T. Shevchenko, P. Kulish, M. Gogol, V. Dal, G. Heine, G. Ferry, O. Pushkin, M. Lomonosov, M. Nekrasov and others, famous literary critics and film editors were involved in the work. Nineteenth century, such as: M. Tykhonravov, G. Gennadi, P. Yefremov and others. Each of these books is of great stock-exponential importance, inasmuch as it not only has a distinct stylized design but also has an authentic meaningful content, an important cultural asset for many generations.

 Keywords: publications; I. H. Spasky Nizhyn Museum of Local History; typography; reprinting; multi-volume publications; museum

© Рой С., 2020

Нині в наукових колах жвавий інтерес викликає вивчення культурного процесу на теренах Європи у XVIII – XIX ст. Яскравим відображенням його був розвиток літератури як в Україні, так і в інших країнах Європи. Цей період запам'ятовується в історії іменами великих письменників та поетів, які залишили величезну творчу спадщину. Серед них: Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Гоголь, Володимир Даль, Олександр Пушкін, Генріх Гейне та ін. Бібліографію творів Т. Шевченка досліджувала І. Негрейчук [Видання 2010], проблему атрибутування творів Великого Кобзаря – М. Корнійчук [Корнійчук 2010]. Історію видання роману «Чорна рада» П. Куліша вивчав відомий літературознавець О. Федорчук [Федорчук 2019]. Ф. Шиллер – відомий російський літературознавець [Шиллер 1962] – вивчав творчість Генріха Гейне в контексті епохи XIX ст. у німецькій літературі, натомість А. Бетц [Бетц 2003] – соціологію творчості письменника. До того ж із початку 1900 р. у м. Львові почали виходити переклади творів Г. Гейне, зроблені Лесею Українкою. Біографію Г. Гейне вивчав П. Вейнберг [Вейнберг 1999]. Академічні видання творів О. Пушкіна студіювали професори М. Скатов [Скатов 1995] та В. Винокур [29].

Через вивчення оригіналів і перших перевидань, що збереглися донині в музеях, бібліотеках та архівах, маємо можливість прослідкувати зв'язок між епохами та справжній політ думок цих літературних геніїв XIX ст.

Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Г. Спаського (далі – НМК ім. І. Г. Спаського) має у своїх фондах деякі з цих скарбів світової літератури. Переходячи до характеристики кожного з них, зазначимо, що всі вони мають спільні особливості: місце видання, оскільки майже кожен твір був надрукований у провідних типографіях Санкт-Петербурга та є художньою літературою. Відмінними є рік та редактори, типографії видань, що додає різноманітних стилістичних рис кожному з них.

Одними з найбільш яскравих творів класиків української літератури, що зберігаються у фондах НМК ім. І. Г. Спаського, є «Кобзар» Тараса Шевченка (т. 1. Збірник творів), перевидання 1883 р. [Шевченко 1883], зроблене в типографії В. Балашева, та перевидання «Кобзаря ілюстрованого» 1896 р. [Шевченко 1896], зроблене в типографії П. Бабкіна. Перше перевидання має свої особливості в оформленні: книга в коричневій обкладинці, у центрі вмонтований овальний портрет Тараса Шевченка, по колу розміщений напис: «Думи мои, думы, лыхо мени зь вамы». На розвороті вгорі є овальний напис: «Книго переплётные заведения П. С. Долгополова в Саратове». На титульному листі напис: «Приволжская книжная торговля и коммисионерство в Саратовъ». Ліворуч є дарчий напис: «Ніжинському краєзнавчому музею, заслужений артист УРСР Ів. Бровченко. 1967 рік».

Зазначимо, що перевидання петербурзької друкарні В. Балашева, що побачило світ у 1883 році, є «Кобзарем» – збіркою творів Тараса Шевченка. Хоч зазвичай під «Кобзарем» розуміють збірку всіх віршованих творів поета, до цієї книги також входить п'єса «Назар Стодоля». Особливістю публікації є те, що викладені в ній україномовні твори транслітеровано російською мовою [Видання 2010, с. 23].

«Кобзарь иллюстрированный» 1896 р. має таку назву, бо перевидання містить 11 ілюстрацій, зроблених М. Мікешиним, та один аркуш з його ж фотографією. Зауважимо, що книга була переплетена наново. У 1972 р.

С. Білан зробив обкладинку темного кольору, корінець сірий, написи – чорним фломайстером. Загалом у 1896 р. було три випуски цієї збірки творів Т. Шевченка, у фондах НМК ім. І. Г. Спаського зберігається другий випуск [Корнійчук 2010, с. 4].

Окрасою фондового зібрання НМК ім. І. Г. Спаського є перший український історичний роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року» Пантелеймона Куліша, який побачив світ у Санкт-Петербурзі 1857 р. [Куліш 1857]. Роман було написано одразу у двох редакціях: російською та українською мовами (рукописи датовані 1846 р.). П. Куліш писав його 14 років. Перша згадка про твір, ще тільки задум, датована 1843 роком. Виданню повного тексту твору завадили арешт і заслання. 1856 р. письменник повертається до тексту і створює другу редакцію роману. 1857 р. «Чорна рада» виходить друком одночасно українською та російською мовами. Редакції тотожні за сюжетом, але відмінні в багатьох деталях і навіть сценах. Це два самодостатні твори, що побачили світ в один рік, але в різних містах: український – у Петербурзі – у власній типографії П. Куліша, відкритій у 1857 р.; російський – у Москві в типографії А. Кошелева, водночас ці тексти є вільними авторськими перекладами один одного.

Пантелеймон Куліш позиціонує обидва тексти – український і російський – як оригінал і переклад, разом визнаючи за ними всі прикмети самодостатніх творів. Однак насправді, як бачимо, спершу було створено російський текст, а за ним – український. Позиціонування українського твору до російського як оригінал і переклад зумовлювалося ідеологічними чинниками: письменник прагнув вивидити український текст над російським, поставивши його на чільне перше місце і відвівши російському місце другорядне [Федорчук 2019, с. 9].

Структурно роман «Чорна рада» складався з вісімнадцяти глав. Родзинкою його була стаття «Об отношении ...» – знакова для української словесності, де письменник маніфестував право українців на власну літературу, заявляв про неї як самобутнє явище. Статтю було написано як передмову до українського роману, але цензурні перешкоди завадили опублікувати її з ним. Саме тому автор вирішив подати статтю як післямову до російського твору. Усі розділи в російськомовному виданні мають епіграфи (і вони в ньому були на всіх етапах опрацювання тексту), а в українському їх немає [Федорчук 2019, с. 10].

У фондосховищах НМК ім. І. Г. Спаського є п'ять рідкісних зібрань творів Миколи Гоголя: два 1893 р. (1 і 2 томи) [Гоголь 1893а; Гоголь 1893b], 1896 (том 1) [Гоголь 1896], 1898 (том 2) [Гоголь 1898], 1900 р. (том 9) [Гоголь 1900]. Кожне з цих видань має спільні характеристики: біографічні відомості та портрети письменника, редактора – Миколу Тихонравова, типографія Адольфа Маркса, були надруковані.

Зазначимо, що перевидання творів Миколи Гоголя було розпочате з ініціативи та під керівництвом М. Тихонравова. Вони є найвідомішими з тих, що вийшли в дореволюційній Росії. Видання цінні тим, що стали першим і найбільш серйозним результатом докладної роботи з рукописами письменника, проведеної М. Тихонравовим у процесі підготовки і редагування зібрання творів. У кожному томі подано великі коментарі з викладом історії того чи того твору, опубліковано їх послідовні редакції, зроблено безліч уточнень за матеріалами архіву М. Гоголя, зокрема і його кореспонденції. Можна сказати,

що М. Тихонравов так на певний час установив еталон текстологічної роботи із творами Миколи Гоголя.

Адольф Маркс, власник типографії у Петербурзі, мав усі права на видання творів М. Гоголя. Завдяки його зусиллям ці видання були розтиражовані по всіх теренах колишньої Російської імперії. Нині кожна збірка творів Миколи Гоголя, що була видана в кінці XIX ст., може слугувати окремим експонатом музейної експозиції.

До того ж укажемо й на відмінні риси кожного зібрання: різна змістовна частина для висвітлення кожного з періодів творчості Миколи Гоголя, а також продовження та уточнення кожного з циклів літературного пошуку видатного письменника. Крім цього, кожне з вищевказаних видань має свою історію, свій шлях включення до фондової колекції НМК ім. І. Г. Спаського.

У фондах музею зберігаються твори відомого науковця і письменника В. Даля: повні посмертні видання творів класика, видані впродовж 1897–1898 рр. Вийшло десять томів. У фондах НМК ім. І. Г. Спаського зберігаються четвертий, п'ятий, шостий та сьомий томи цього видання [Даль 1897a; Даль 1897b; Даль 1897c; Даль 1897d]. Як і всі інші посмертні зібрання творів письменника кінця XIX ст., вони побачили світ у Санкт-Петербурзькій типографії «Товариства М. О. Вольфа». Її засновником був відомий російський та польський книговидавець Маврикій Вольф. За час її існування з 1882 р. по 1918 р. світ побачили майже 4 тисячі книг. Власником авторських прав на видання творів В. Даля був Микола Вознесенський, випускник Московського учительського інституту. Твори В. Даля користувалися популярністю серед науковців і пересічних громадян. Міністерство народної освіти включило їх до списку рекомендованих для бібліотек навчальних закладів. Повне зібрання творів В. Даля є цінним для колекціонерів, тому що пожежа 1900 р. знищила основний тираж, який зберігався на складах типографії «Товариства М. О. Вольфа».

Кожен із представлених на розгляд томів зібрання мав однакову назву: «Полное собрание сочинений Владимира Даля (Козака Луганского). Первое посмертное полное издание, дополненное, сверенное и вновь просмотренное по рукописям». Твори В. Даля вирізнялися з-поміж іншої прози середини XIX ст. оригінальністю та лаконічністю. Представлені видання у фондах НМК ім. І. Г. Спаського не є винятком, оскільки мають свої особливості та відмінності. Спільним для всіх томів є рік видання – 1897, місце видання – Санкт-Петербург. Оформлення п'ятого та шостого тому однакове: орнамент із квітів та листя на червоному тлі. Кожен з томів має однакову назву, різняться лише назви основних глав. Характерною ознакою цих без перебільшення рідкісних видань є наявність на розвороті титульної сторінки напису «В. И. Даль» російською мовою, а також печатка «Типография товарищества М. О. Вольфа» на кожному з томів. Змістове наповнення кожного тому досить різноманітне, своєрідне та автентичне.

Нині науковці проводять рецепцію творів німецького поета Генріха Гейне – це дослідження історії його перекладів, оцінок у критиці, етапів вивчення, а також літературні та політичні відгуки на його творчість [Вейнберг 1999, с. 204]. Гейне був одним із найпопулярніших західноєвропейських поетів ще в XIX ст. У Російській імперії, на думку А. Бетца, існували різні ставлення до творчості Г. Гейне – прижиттєве, що було не завжди однозначним, а також посмертне – коли він зайняв своє місце в душі кожного читача [Бетц 2003, с. 23].

У фондосховищі НМК ім. І. Г. Спаського зберігаються і твори відомого німецького поета, класика світової літератури Г. Гейне, перевидані в Московській типографії «Товариства М. О. Вольфа», зокрема том дев'ятий. Загалом повне зібрання творів поета, видане 1900 р., складалося з 12 томів [Гейне 1900]. Перші збірки творів Генріха Гейне в Україні побачили світ ще 1892 р. у м. Львові. У перекладах Лесі Українки і Максима Старицького було видано «Книгу пісень» (вибрані твори), а в перекладі Івана Франка – «Вибір поезій». Переклад збірки 1900 р. російською мовою здійснили російські письменники за редакцією П. Бикова. Видання містить портрети професорів М. Тумана, Й. Грота, К. Бауера та інших. Зауважимо, що дев'ятий том містить відомі твори Г. Гейне, зокрема «Стихійні духи», «Доктор Фауст», «Боги у вигнанні», а також «Людвіг Берне». Книга оформлена так: тверда обкладинка, покрита блакитною тканиною, написи – темно-сині та червоні. Відсутні аркуші до 3-ої сторінки та після 336-ої. Незважаючи на те, що майже одночасно в тій же типографії М. Вольфа вийшло 4-томне зібрання творів Г. Гейне, усе ж більшої популярності набуло 12-томне [Шиллер 1962, с. 15].

Чільне місце у книжковому зібранні XVIII–XIX ст., що зберігається у фондах НМК ім. І. Г. Спаського, посідає твір французького письменника, автора багатьох пригодницьких романів Габрієлля Феррі – «Лісовий бродяга». Цей роман уперше побачив світ 1856 р. в Парижі, а перекладений і перевиданий був 1900 р. в типографії Петра Сойкіна в Санкт-Петербурзі [Феррі 1900]. Це тритомне видання. У Ніжинському краєзнавчому музеї зберігається лише перший том, що має назву «Шукач пригод», налічує 272 сторінки. Книга має дуже гарне тематичне оформлення, у червоній типографській суперобкладинці. Зверху по центру на обкладинці вміщений напис серії видання «Библиотека романов. (Приключения на море и на суше)». Напис зроблено червоною фарбою на білому прямокутному тлі. Білою фарбою на червоному тлі російською мовою написано прізвище автора та назву книги. Трішки нижче ліворуч – малюнок, зроблений графічним чорним олівцем, де зображені два індієць, які зійшлися в бою, а позаду них – дерева. У нижньому правому куті чорними фарбами зроблено напис «Антикварный магазин П. П. Сойкина».

Серед зарубіжних письменників, твори яких зберігаються у фондах Ніжинського краєзнавчого музею, чільне місце посідають зібрання поезій та прозових творів російського поета, драматурга, прозаїка Олександра Пушкіна. Хронологічно ці багатотомні видання можна поділити так: збірники творів 1871, 1882, 1887 та 1888 років. Не можна не вказати на той факт, що залежно від року видання кожна з них мала свої змістовно-стилістичні особливості.

Проводячи характеристику кожної з книг, зазначимо, що найперші зібрання творів О. Пушкіна побачили світ у 1871 р. в типографії Я. Ісакова у м. Санкт-Петербург [Пушкін 1871а; Пушкін 1871b]. Їх редагуванням займався один з перших бібліографів М. Гоголя та О. Пушкіна – Г. Геннаді. У фондах музею зберігаються том п'ятий першого та другого видання. Книги мають однакову обкладинку – кольору зеленого мармуру. Зміст складається із 39 повістей та розповідей, обсяг книг – 479 та 500 сторінок.

Починаючи з 1882 р., всі видання виходили за редакцією П. Єфремова. Право на видання мав спочатку Ф. Анський, а потім – В. Комаров. Книга, п'ятий том семитомного збірника творів 1882 року випуску, яка зберігається у фондах НМК ім. І. Г. Спаського, має назву «Сочинения 1815–1837 годов. Критические, библио-графические, полемические и исторические статьи и

заметки. Дневник. Записки. Путешествия» [Пушкин 1882], у червоно-коричневому переплетенні, кути та корінець коричневі, обсягом 544 сторінки, містить 118 статей та заміток.

Видання 1887 р. відрізняються стилістичним оформленням книги, мають темно-зелену тиснену обкладинку з коричневим корінцем. Із семитомника, виданого того ж року, у фондосховищах музею зберігаються четвертий, п'ятий, шостий та сьомий томи [Пушкин 1887; Пушкин 1887a; Пушкин 1887b; Пушкин 1887c; Пушкин 1887d]. Усі вони були видані в типографії В. Комарова за редакцією П. Єфремова. Кожен із томів має свою назву: т. 4 – «Прозаические произведения», т. 5 – «Дневники. Записки. Статьи», т. 6 – «История Пугачевского бунта. Исторические сочинения», т. 7 – «Письма». Обсяг кожного тому цього продовженого видання також різний: т. 4 – 419 с., т. 5 – 380, т. 6 – 414, т. 7 – 416 с. Кожна стаття розміщена у збірнику в хронологічному порядку.

1888 р. в типографії А. Корцева вийшов методичний посібник для філологів-науковців і студентів вищих навчальних закладів під назвою «А. С. Пушкин Сочинения. Издание второе. Пособия нуждающимся, литераторам и учёным, с приложением портрета А. С. Пушкина», обсягом 576 сторінок [Пушкин 1888]. Зауважимо, що в цей же період у типографії Суворіна вийшло тритомне видання російського класика.

На думку професора М. Скатова, ідея повного академічного видання творів О. Пушкіна виникла лише в 1899 р. з нагоди сторічного ювілею письменника. Відділення російської словесності Імператорської академії наук підготувало та видало за редакцією академіка Л. Майкова перший том [Скатов 1995, с. 156]. Інший дослідник В. Винокур указує на те, що редактори П. Єфремов та Ф. Анський майже не використовували рукописного фонду О. Пушкіна на відміну від П. Аненкова, який займався дослідженням творчості поета ще з 1860-х рр. [Пушкин 1937, с. 16].

Дещо пізніше, 1893 р., у м. Санкт-Петербурзі в типографії А. Маркса світ побачило перевидання літературних творів відомого російського вченого, академіка М. Ломоносова (редактор – М. Сухомлинов) [Ломоносов 1893]. Видання «М. В. Ломоносов. Сочинения» налічує 274 сторінки, автентична обкладинка не збереглася. Про змістовне наповнення зазначимо, що книга містить портрет і віддрук автографу вченого та додану редактором цієї книги А. Веденським біографію вченого. До того ж переглядаючи видання, можемо зрозуміти, що воно присвячене духовним і похвальним одам. Не можна не зауважити, що в цьому ж році і в цій же типографії вийшли віршовані твори Михайла Ломоносова – «Сочинения в стихах», але зазначене вище видання, що зберігається у фондах НМК ім. І. Г. Спаського, поезій не містить.

1898 р. у типографії Адольфа Маркса світ побачило 12-томне видання творів російського письменника та поета Івана Сергійовича Тургенєва [Тургенев 1898]. У фондах НМК ім. І. Г. Спаського зберігається том п'ятий видання. В оформленні книги увагу привертають такі деталі: палітурка картонна, обклеєна цупким тисненим папером, що імітує шкіру, темно-коричневого кольору, корінець зі старовинної тканини. До цього тому увійшли твори І. Тургенєва, написані в 1850-х роках, зокрема «Муму», «Постоялый двор», «Три встречи» та інші.

До фондового зібрання НМК ім. І. Г. Спаського увійшла книга віршів російського поета М. Некрасова, що побачила світ у типографії С. Звонарьова 1864 року [Некрасов 1864]. До речі, у книжковому магазині цього

книговидавця, який з'явився на початку 1860-х рр. у Санкт-Петербурзі, працював і сам Микола Некрасов. Це видання має такий вигляд: палітурка з картону, обклеєна світло-коричневою шкірою (можливо, замітник із дрібним тисненням). Корінець чорний з відтиснутою назвою книги та орнаментальними смужками, обсяг книги становить 202 сторінки. До цієї книги увійшли відомі вірші поета «Опять она, родная сторона», «Железная дорога», «Памяти Дуброва» та «Притча о Ермолае».

Отже, проаналізувавши наявні у фондах Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського видання творів українських і зарубіжних письменників, що побачили світ у II пол. XIX ст., ми з'ясували, що всі вони надруковані у провідних типографіях Санкт-Петербурга та Москви. До їх випуску долучалися відомі книгопродавці, які мали свої книжкові магазини та видавництва, щойно отримавши право на друк цих шедеврів вітчизняної та світової літератури. До них належали: А. Маркс, М. Вольф, Я. Ісаков, Ф. Анський та інші. До появи творів відомих класиків вітчизняної та світової літератури (Т. Шевченка, П. Куліша, М. Гоголя, В. Даля, Г. Гейне, Г. Феррі, О. Пушкіна, М. Ломоносова, М. Некрасова та ін.) були залучені відомі літературознавці та редактори кінця XIX ст., зокрема М. Тихонравов, Г. Геннаді, П. Єфремов та інші. Кожна з цих книг має велике фондово-експонаторне значення, оскільки має не тільки стилізоване оформлення, але й вирізняється автентичним змістовним наповненням, важливим культурним надбанням для багатьох поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

- Бетц, А. (2003). *Обаяние смутьяна: гейневские штудии: эстетика и политика II*. Пер. с нем. А. Б. Григорьев. Москва, 94 с.
- Вейнберг, П. И. (1999). Генрих Гейне. [В:] *Лессинг. Шиллер. Берне. Гейне. Мицкевич: биограф. повествования*. Н. Ф. Болдырев (ред.). Челябинск, с. 204–217.
- Видання Тараса Шевченка в Україні (1840–1923)* (2010). Наук.-допом. покажчик. І. О. Негрейчук (уклад.). Київ, 72 с.
- Гейне, Г. (1900). *Полное собрание сочинений Генриха Гейне* в переводе русских писателей. Т. 9. Под ред. П. В. Быкова. Санкт-Петербург, 340 с. Обл. запис: ПП-4887 КП-13 - 4887
- Гоголь, Н. В. (1893а). *Сочинения*. Т. 1. Изд. 11-е. Ред. Н. С. Тихонравова. Санкт-Петербург, 488 с. Обл. запис: ПП-3783, КП-11-14478.
- Гоголь, Н. В. (1893б). *Сочинения*. Т. 2. Изд. 11-е. Ред. Н. С. Тихонравова. Санкт-Петербург, 592 с. Обл. запис: ПП-3790, КН-11-14485.
- Гоголь, Н. В. (1896). *Сочинения*. Т. 1. Изд. 13-е. Под ред. Н. С. Тихонравова. Санкт-Петербург, 712 с. Обл. запис: ПП-2019. КП-6-7610.
- Гоголь, Н. В. (1898). *Сочинения*. Т. 2. Изд. 14-е. Ред. Н. С. Тихонравова. Санкт-Петербург, 522 с. Обл. запис: ПП-3782, КП-11-14477.
- Гоголь, Н. В. (1900). *Сочинения*. Т. IX. Ред. проф. Н. С. Тихонравова. Дополнение къ журналу «Нива» за 1900 г. Санкт-Петербург, 130 с. Обл. запис: ПП-5134, КП-14-17479.
- Даль, В. И. (Козак Луганский) (1897а). *Полное собрание сочинений*. Первое посмертное полное издание, дополненное, сверенное и вновь просмотренное по рукописям. Т. 4. Повести и рассказы. Санкт-Петербург ; Москва, 364 с. Обл. запис: ПП-4241, КН-12-15632.
- Даль, В. И. (Козак Луганский) (1897б). *Полное собрание сочинений*. Первое посмертное полное издание, дополненное, сверенное и вновь просмотренное по рукописям. Т. 5. Повести и рассказы. Санкт-Петербург ; Москва, 343 с. Обл. запис: ПП-4242, КН-12-15633.

Даль, В. И. (Козак Луганский) (1897с). *Полное собрание сочинений*. Первое посмертное полное издание, дополненное, сверенное и вновь просмотренное по рукописям. Т. 6. Солдатские досуги. Матросские досуги. Санкт-Петербург ; Москва, 422 с. Обл. запис: ПП-4243, КН-12-15634.

Даль, В. И. (Козак Луганский) (1897d). *Полное собрание сочинений*. Первое посмертное полное издание, дополненное, сверенное и вновь просмотренное по рукописям. Т. 7. Повести и рассказы. Санкт-Петербург ; Москва, 412 с. Обл. запис: ПП-4244, КН-12-15635.

Корнійчук, М. А. (2010). *Про атрибутування окремих видань творів Т. Шевченка у колекції МКДУ*. URL: http://vnam.org.ua/uk/704:Про_атрибутування_окремих_видань_творів_Т.Шевченка_у_колекції_МКДУ (дата звернення: 03.04.2020).

Куліш, П. (1857). *Чорна рада. Хроніка 1663 р.* Санктпетербургъ, 164 с. Обл. запис: ПП-1, КП-1-1104.

Ломоносов, Н. В. (1893). *Сочинения*. Санкт-Петербург, 274 с. Обл. запис: ПП-5149, КП-14-17494.

Некрасов, Н. (1864). *Стихи*. С.-Петербург, 202 с. Обл. запис: ПП-5050, КН-13-17149.

Пушкин, А. С. (1871a). *Полное собрание сочинений. Т. 5. Отрывки, повести, рассказы, и другие произведения, журнальные и исторические статьи*. Изд. 2-е. Под ред. Г. Н. Геннади. Санкт-Петербург, 500 с. Обл. запис: ПП-3787, КП-11-14482.

Пушкин, А. С. (1871b). *Полное собрание сочинений. Т. 5*. Изд. 2-е. Под ред. Г. Н. Геннади. Санкт-Петербург, 479 с. Обл. запис: ПП-4199, КН 12-15534.

Пушкин, А. С. (1882). *Сочинения. Т. V. Сочинения 1815-1837 годов. Критические, библио-графические, полемические и исторические статьи и заметки. Дневник. Записки. Путешествия*. Изд. восьмое, испр. и доп. Под ред. П. А. Ефремова. Москва, 544 с. Обл. запис: ПП-3771, КП-11-14466.

Пушкин, А. С. (1887). *Сочинения. Т. 6. История Пугачёвского бунта. Исторические материалы (1832-1836 гг.)*. Изд. второе общества для пособия нуждающимся, литераторам и учёным. Под ред. П. О. Морозова. С.-Петербург, 348 с. Обл. запис: ПП-3770, КП-11-14465.

Пушкин, А. С. (1887a). *Полное собрание сочинений. Т. 4. Прозаические произведения*. Изд. 2-е. Под ред. П. А. Ефремова. Санкт-Петербург, 419 с. Обл. запис: ПП-3786, КП-11-14481.

Пушкин, А. С. (1887b). *Полное собрание сочинений. Т. 5. Дневники. Записки. Статьи*. Изд. 2-е. Под ред. П. А. Ефремова. Санкт-Петербург, 380 с. Обл. запис: ПП-3786, КП-11-14481.

Пушкин, А. С. (1887с). *Полное собрание сочинений. Т. 6. История Пугачевского бунта. Исторические сочинения*. Изд. 2-е. Под ред. П. А. Ефремова. Санкт-Петербург, 414 с. Обл. запис: ПП-3785, КП-11-14480.

Пушкин, А. С. (1887d). *Полное собрание сочинений. Т. 7. Письма*. Изд. 2-е. Под ред. П. А. Ефремова. Санкт-Петербург, 416 с. Обл. запис: ПП-3785, КП-11-14480.

Пушкин, А. С. (1888). *Сочинения*. Изд. второе. Пособия нуждающимся, литераторам и учёным, с приложением портрета А. С. Пушкина (чёрно-белый цвет). Москва, 576 с. Обл. запис: ПП-3769, КП-11-14464.

Пушкин, А. С. *Полное собрание сочинений. 1837-1937*. В 16 т. Редкомитет: М. Горький, Д. Д. Благой, С. М. Бонди и др. Москва ; Ленинград, 1937-1959.

Скатов, Н. Н. (1995). Драма одного издания. [У:] *Вестник Российской академии наук*, т. 65, № 2, с. 153-163.

Тургенев, И. С. (1898). *Полное собрание сочинений. Т. 5. Дополнение къ журналу «Нива» на 1898 г.* Санкт-Петербург, 355 с. Обл. запис: ПП-5164, КП-14-17509.

Федорчук, О. (2019). *13 фактів про роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада», про які ви не знали*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30091692.html> (дата звернення: 09.04.2020).

Ферри, Г. (1900). *Лесной бродяга*. В 3 т. Санкт-Петербург. Т. 1. Искатель приключений, 272 с., ил.; Т. 2. Красный карабин, 271 с., ил.; Т. 3. Орел снежных гор, 255 с.

Шевченко, Т. Г. (1883). *Зборникъ творивъ. Т. 1. Кобзарь*. Санкт-Петербург, 526 с. Обл. запис: ПП-30, КП-I-1403.

Шевченко, Т. Г. (1896). *Кобзарь. Иллюстрированный*. Иллюстрации М. И. Микешина, книга с малороссийским и русским текстом. Вып. II. Санкт-Петербург, 24 с. Обл. запис: ПП-3779, КП 11-14474.

Шиллер, Ф. П. (1962). *Генрих Гейне*. Москва, 367 с.

Подано до редакції 21.04.2020 року

Прийнято до друку 19.05.2020 року

РЕЦЕНЗІЇ • REVIEWS

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204172>

ВІКОПОМНЕ ДЖЕРЕЛО НАШОЇ ПАМ'ЯТІ

THE IMPERISHABLE SOURCE OF OUR MEMORY

[Рецензія на:

Ісаєнко, Л. М. Пам'яті світле джерело. Одеса : «ФОРМ Бондаренко М. О.», 2015. 576 с.;
Ісаєнко, Л. М. Береги нашої пам'яті. Одеса : «Чорномор'я», 2018. 420 с.]

Павло Ямчук

*кандидат філологічних наук, доктор філософських наук, професор, академік
АН ВО України, професор кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін
Уманського національного університету садівництва*

(Умань, Україна)

e-mail: jamchuk1972@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4158-1641

Зафіксувати кожну вагому мить буття історичних подій у Слові та одночасно утвердити їхню тривалість і витривалість у близькому й віддаленому майбутньому дано далеко не кожному. Це – унікальний Дар. Ним, за Волею Господньою, наділений лише той, хто має особливе покликання справжнього, ще від Нестора Літописця успадкованого, обдарування – бути вільним від впливів минушості. Тільки-от у громадській свідомості українців чомусь усталилося, що справжнім Літописцем обов'язково має бути суворий чоловік-чернець із довгою сивою бородою, який мешкав в Україні тисячу, а ще краще – декілька тисяч років тому і писав про те, що відбувалося багато тисяч років ще до його появи на світ. Але ламаймо стереотипи. Прекрасна, така, що володіє неповторною чарівливістю, жінка може і – головне – повинна стати, згідно з Лесею Українкою, – «не позиченим, а власним» Літописцем новітньої доби. Камертоном епохи складних ХХ віку та не менш складного початку нового III тисячоліття.

Не буду далі інтригувати. Цим Літописцем новітньої епохи є Любов Миколаївна Ісаєнко. Не маємо жодного права оминати увагою те, що Л. М. Ісаєнко є Богом обдарованою Філологинею. Її екзистенціальний вибір, про вибір та здійснення якого вона щиро розповідає в розділі під назвою «Гортаючи сторінки пам'яті», ясно засвідчує це. Відтак – любов до Слова, а кожен, хто бодай децицею причастився до невичерпних джерел Святого Письма, знає, що саме Слово *Бог* є першоджерелом усього суцього, становить потужну основу невичерпної образно-мисленнєвої універсалії рецензованого диптиху книг. Диптих Пам'яті, презентований сучасним і прийдешнім поколінням читачів Любов'ю Миколаївною, творився зі справжньою, а тому й одухотвореною Любов'ю до Слова та Людини не на минушість. Він на віки спрямований.

Скажу відверто. Я давно мріяв про постання книги, у якій нарешті буде яскраво сказано про історію та непересічні здобутки філологічного факультету Одеського державного університету імені Іллі Мечникова.
© Ямчук П., 2020 Факультету моєї alma mater. Поточні справи заважали мені

вглибитись у це проблемно-тематичне коло, але я ще малим студентом завжди усвідомлював: без високої літературознавчо-теоретичної школи доктора філологічних наук, професора Нонни Михайлівни Шляхової, без її глибоко інтелекгентної й точно фахової допомоги та суто людської підтримки я ніколи не став би кандидатом філологічних наук, а тим більше – доктором філософських наук, професором, академіком НАН ВО України. Ясніше мовлячи, я просто не став би вченим.

Міркувати про щось високе може кожен із суцх на Землі, а от вийти на рівень справжнього науковця, який матиме в основі свого мислення потужний понятійно-категоріальний апарат, удається лише завдяки високій науковій школі. Її в змозі передати лише ті, хто від Бога та від власного іманентного прагнення до знань зможуть обдарувати прийдешні покоління своїм стратегічним баченням перспективи. І Конфуцій у Стародавньому Китаї, і Сократ, Платон та Аристотель і Григорій Сковорода в нашій Європі скеровували учнів саме на цей ідеал. За сократівсько-платонівське учнівство, яке віддзерельно передбачало доброзичливо-строге ставлення до мислення, я вдячний своїм Учителям, передусім моєму Наставнику – докторці філологічних наук, професорці Н. М. Шляховій.

Утім, завжди пам'ятаю, що Нонна Михайлівна була особливим співтворцем усієї вільної й вільнолюбної атмосфери філологічного факультету єдиного на той час на Півдні України державного університету. Цю атмосферу творила разом з нею ціла непересічна плеяда однодумців, які мали потужний вплив на весь ціннісно-смысловий дискурс української епохи в антиукраїнські часи. Принагідно не маю права не навести думку геніальної української поетеси, яка народилася й відійшла у Вічність у моїй рідній Умані (в мене два рідних міста – Умань і Одеса), видатного археолога – знавця трипільської культури, лауреата премії імені Вікентія Хвойки, вченого-краєзнавця, фольклориста, партизанки, незламної звитяжиці антигітлерівського й антисталінського Опору Ольги Петрівни Діденко:

Ми не шукали в світі слави,
 Нам доля визначила путь,
 На смерть не подають заяви,
 За нею в чергу не стають.
 І в боротьбі за Україну,
 Ми не герої, не орли,
 Лиш як зуміли, як змогли
 Від фальшу, розкладу і тліну,
 Ми людські душі берегли.

Цими яскравими словами якнайясніше можна означити сутність не лише моїх Учителів, колег по факультету й кафедрі, моїх колишніх студенток та й мою власну постать як героїв мемуарно-аналітичної двоєдності книг Л. М. Ісаєнко «Пам'яті світле джерело» і «Береги нашої пам'яті». Зупинимось на кількох провідних рисах аналітично-мемуарного диптиху.

Першим, що привертає увагу читача у двоєдності аналітично-мемуарних праць Л. М. Ісаєнко, є те, що авторка, яскраво й неординарно змальовуючи портрети героїв, цілком згідно з євангельським принципом сприймає їх не за гучними (або як стверджував один із творців Розстріляного Відродження «громохкими») деклараціями, які «під снігом лютої зими»¹ часто не

¹ Поетичний образ-термін Ольги Петрівни Діденко на означення тоталітарних часів.

відповідали духу та власній сутності, а – так само по-євангельськи – пізнає образи своїх героїв «по ділах». Як зауважила геніальний український поет-філософ ХХ–ХХІ віків Ліна Костенко, «з усього світить сутність всіх речей». Проте відчути, а отже, побачити й усвідомити цю сутність дано далеко не кожному. Навіть заглибленому в «сутність речей» дослідникові. Любові Миколаївні Ісаєнко це дано. Принаймні, саме про цей її хист свідчить кожен рядок створеного нею Диптиху творців унікальної культурної семіосфери українського Причорномор'я.

Другим, але в жодному разі не *другорядним*, а принциповим підходом є *любов* авторки до героїв своїх мемуарно-розмислових оповідей. Герої Диптиху різні й різноманітні. В їхніх долях переплетені, часто суперечливі, ціннісні дискурси й світоглядні універсалії. Це породжує різноманітні концептуальні диспозиції. Але їх, укотре наголосимо, єднає Любов. Точніше – *Любов і Пам'ять*. Об'єктивна вчена-мемуарист, Л. М. Ісаєнко ніколи не проводить розмежувальних ліній між цими семіосферами. Отже, не вибудовує штучних бар'єрів між великими Вченими й Учителями, такими як її та моїми Наставниками – велетами української філологічної науки – професорами Н. М. Шляховою, Г. А. Вязовським, І. М. Дузем, В. В. Фащенком, Є. М. Прісовським та нами – їхніми студентами, які через низку сприятливих чи несприятливих обставин ствердили свій науковий авторитет у столиці або деінде. Серед світлих міркувань-спогадів Любові Миколаївни про своїх однокурсників височіє постать вікопомного Володимира Євгеновича Панченка, який нещодавно відійшов від нас.

Крім того, потребують великої уваги майбутніх дослідників-літературознавців, мовознавців, філософів, українознавців й інші мемуарно-аналітичні праці Диптиху. Це, дозволю собі певну прагматичність, дуже вдячний матеріал для майбутніх кандидатських і докторських дисертацій. Перевірку на «антиплагіат» такі дисертації з успіхом пройдуть, оскільки вкрасти теплі й неповторні спогади про образи знакових для українського культурно-історичного феномену в тоталітарну добу в *нібито тоталітарній антиукраїнській Одесі* не вдасться нікому. А якщо вдасться, нехай пробачить мене Любов Миколаївна, то на краще, адже така крадіжка лише поширить правду про українське Причорномор'я. Любов не має кордонів. У цьому її найвища християнська суть, світлість і пам'ять.

Третя та ж не менш вагома світоглядна константа Диптиху книг Л. М. Ісаєнко – бажання всебічно зрозуміти думки та дії героїв книг у різні епохи. У цій ціннісно-смісловій тріаді є істинна, а отже, *одухотворена Свобода*. Та *Свобода*, що народжує ще одну вагому аксіологічну триєдну семіосферу. Нею є тріада *високість, висота, височінь*. Ця тріада кордоцентрично притаманна феноменам Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Федора Достоєвського й Памфила Юркевича, всім велетам української духовної філософії й науки від Володимирового Хрещення. Подвижницька праця Л. М. Ісаєнко цілком перебуває в аксіологічному вимірові цієї тріади. Із цієї світоглядної семіосфери постає ще одна особлива універсалія розуміння одухотвореної Свободи як особливого філософського простору оцінювань минушості, сьогодення. Близьких і віддалених перспектив. Яскраві «образи й події, слова забуті і пісні»² постають у Диптиху в живих асоціаціях, яскравих портретах героїв ... Та у минувшині,

² Знову наводжу цитату із творів О. П. Діденко.

яка, попри невеликий проміжок часу, вже стала легендою. Чи – легендовано закарбувалася в народній любові. Такою є закарбована сутністю Духа, Пам'ять. Таким є закарбоване Духом правічне Слово. Такими є Пам'ять про це Слово і Слово як особливий феномен всеохоплюючої Пам'яті. Ці універсалії були, є і назавжди лишатимуться вільними. Диптих Любові Миколаївни Ісаєнко саме про це. Але він також і про інші українські феномени.

Одеса як органічна та невід'ємна частина української Свободи постає в концептуальному осмисленні Л. М. Ісаєнко саме цією трансцендентальною одиницею. У цьому контексті мені пригадуються дві Стусові філософеми, що з ними мене познайомила, втім, так само як і з Молитвою Антуана де Сент-Екзюпері, Михайлина Хомівна Коцюбинська³. Йдеться про аксіологічні парадигми «прямостояння» та «самособоюнаповнення». Обдарована Всевишнім, одеська вчена повсякчас стверджує саме ці ціннісно-сміслові константи як в аналітичній праці, так і в повсякчасному спілкуванні. Саме завдячуючи одухотвореній відданості Слову і через передання справжньою високою словесністю, що а ргіогі передбачає єднання Духу та його оприявлення в адекватній Духу мовній реальності, Л. М. Ісаєнко вдалося яскраво відтворити непересічні образи, наукові стратегії та концептуальні прагнення професорів і доцентів А. В. Нездвідського, І. М. Дузя, В. В. Фащенко⁴, Є. М. Прісовського, Г. А. Вязовського, С. П. Ільйова, А. О. Слюсаря, Ф. П. Смагленка, С. П. Бевзенка, Д. С. Іщенко, Н. А. Москаленко, П. Т. Маркушевського, М. М. Харитонової, В. П. Саєнко, Н. Г. Рядченко, В. О. Фабіанської, які і, звісно, далеко не лише вони створили знаковий і значущий феномен одеської філологічної школи.

Окремий шар українських одеських, світло-трагічних міркувань, спогадів і розмислів Любові Миколаївни пов'язаний із феноменом поета, музиканта, культурного діяча Олександра Заболотного. Його постать і досі неналежно оцінена в контексті одеського українського культуротворення. Особливо, якщо взяти до уваги те, що він був не лише студентом філологічного факультету Одеського державного університету імені Іллі Мечникова, а й видав декілька неординарних суто «одеських» яскравих книжок афоризмів, розмислів, байок. О. Заболотний тривалий час працював у всесвітньовідомому, оспіваному А. Купріним «Гамбринусі». Переконані, що творча спадщина О. Заболотного ще зродить яскраві вруна для плеяд майбутніх музикознавців, філологів, українознавців, дослідників неповторної одесько-української, одесько-єврейської етики, естетики й фольклору.

³ Молитва Антуана де Сент-Екзюпері, переписана власною рукою Михайлини Хомівни Коцюбинської для мене, наведена наприкінці цієї статті.

⁴ Не втримаюся у цих розмислах і я від спогаду. Ще 30 червня 1998 року я захистив кандидатську дисертацію в моєму рідному Одеському державному університеті на тему «Імпресіонізм в українській прозі 1890–1930-х років», але підтвердження тривалий час не було. Професор В. В. Фащенко, знаючи про це і не зваживши на важку недугу, не лише прийшов у спекотному одеському червні на мій захист, а й виступив першим в обговоренні і рішуче підтримав мене – тоді ще юного аспіранта. Захист відбувся успішно, як я тепер розумію, багато в чому і через принципово-об'єктивну позицію Василя Васильовича. Невдовзі, з нового навчального року, я став викладачем кафедри української літератури ОДУ. Грудень 1998 року. Зимно. Біля аудиторії, де мав читати лекцію, стоїть аристократичний чоловік у зимовому одязі. Спочатку (і досі соромно) не впізнаю. Міцний потиск руки і ясний голос: «Вітаю, Павле! Ви – кандидат». Як згодом з'ясувалося, Професор спеціально прийшов, аби привітати мене, аспіранта з іншої кафедри, із ВАКівським дипломом. Хіба такі миттєвості забуваються?! Вони закарбовуються на все життя.

Окремо підкреслимо, що *одеська філологічна школа*, і це також ясно вияскравлено у книгах Л. М. Ісаєнко, нерозривно пов'язана з *одеською поетично-письменницькою, літературно-критичною – літературною школою*. Ця *літературно-літературознавча* традиція, зростаючи з *філологічно-літературознавчих* семінарів професорів А. В. Нездвідського, Г. А. Вязовського, Н. М. Шляхової, В. В. Фащенко, подарувала Україні багатьох визначних творців художнього слова, серед яких С. Караванський, О. Різниченко, В. Яворівський, П. Осадчук, В. Мороз, С. Комар, Т. Федюк, В. Гетьман, С. Мефодовський, А. Колісниченко, Ю. Островерщенко, М. Палієнко, О. Олійників, В. Півень, М. Стрельбицький, М. Суховецький, В. Піддубняк, В. Березінський. У зв'язку з вищевказаними диспозиціями у фундаментальній праці вченої простежується аналітичне вивчення впливу одеської філологічної школи на всю культурну та культуротворчу ситуацію не лише Півдня України, а й України. Та, зрештою, всього тодішнього СРСР.

Не слід забувати й про те, що професори І. М. Дузь, Є. М. Прісовський, В. В. Фащенко, Г. А. Вязовський, В. С. Панченко⁵, доцент А. І. Колісниченко не лише активно займалися науково-викладацькою роботою, а й водночас були членами Спілки письменників України, членами Спілки театральних діячів України, входили до художніх рад одеських театрів, обиралися делегатами на з'їзди СПУ. Нині активно працює як знаний поет, письменник, краєзнавець Одещини, кандидат філологічних наук, доцент і – однокурсник Л. М. Ісаєнко – автор поетичного тексту (музика Миколи Свидюка) Гімну філологічного факультету ОНУ Василь Григорович Полтавчук. Мені особисто як студентові тих часів, коли Василь Григорович був спочатку куратором групи, де я навчався, а по тому – заступником декана з навчальної роботи, а ще згодом – завідувачем кафедри української літератури, де мав честь з ним працювати,

⁵ Ще одна вагома, але невідома широкому загалу фреска спогадів. На цей раз – про, світлої пам'яті, образ Володимира Євгеновича Панченка. Він нещодавно відійшов від нас у Царство Небесне. Пригадаю. Вечір. Уже, ледь не в розпачі, телефоную на мобільний, як на останній порятунок, до віцектора Києво-Могилянської академії, доктора філологічних наук, професора В. С. Панченка. Він був за кермом, тому слухавку взяв не зразу. Мої хвилювання і страхи годі пояснювати. Нарешті чую голос Професора. Викладаю суть справи і широко попереджаю про дбайливо підготовані верескливим паном капості й підлості. А отже, про ризики й для професора В. С. Панченка в разі надання згоди на опонування. Відповідь Володимира Євгеновича: «Буду читати». А на моє наполегливе схвилюване перепитування лунає так само ясна відповідь: «Опонувати – буду». Захист відбувся тріумфально. Мав Професор підстави, особливо знаючи про ризики, відмовитися? Мав. Міг послатися на завантаженість, яка у В. С. Панченка і справді була надважкою? Міг. А зрештою, міг і просто проігнорувати мій дзвінок – маловідомого йому кандидата наук, що навіть ніколи не був його студентом? Міг і це. Але нічого подібного Володимир Євгенович Панченко не зробив. Був просто чесним і порядним, як і об'єкт його багатодесятилітніх досліджень – Володимир Винниченко. Біля пам'ятника Володимирові Винниченку у Винниченковому (стараннями Володимира Євгеновича – автора однієї з перших в Україні докторської дисертації про феномен українського класика), згідно з його останньою волею, його й провели в останню Хресну дорогу. «Чесність із собою» – це ж не гасло обох великих Володимирів. Це сутність їхнього повсякчасного буття. Як і його Наставник – професор В. В. Фащенко, як його колеги й друзі, Професор Панченко просто не міг учинити інакше, ніж учинив, бо вчинити інакше означало покинути людей у біді. Напризволяще. Лукава зрада була абсолютною протилежністю його суті. «Ми не лукавили з тобою ...». Цей принцип є таким, що йому слідує усім своїм життям. В іншому разі – це фарисейство. Чи, як стверджує вже сучасний геній поезії й філософії Ліна Василівна Костенко, «велике мискоборство». Зараз, на превеликий жаль, і Василь Васильович Фащенко, і Нонна Михайлівна Шляхова, і Володимир Євгенович Панченко пішли від нас у Царство Небесне. Пам'ятаймо афоризм А. Т. Твардовського: «Кто прячет прошлое ревниво, тот вряд ли с будущим в ладу». А ще – класичне й головне «Істина пізнається в порівняннях».

було дуже приємно прочитати щиро-шанобливі слова Любові Миколаївни про мого Наставника.

Так само радісно мені було прочитати в першому томі теплі, такі, що від самого серця йдуть, слова Л. М. Ісаєнко про вченого секретаря Одеського державного університету внутрішніх справ, полковника поліції, доцента Максима Миколайовича Ісаєнка. Людину, яку не можна не поважати не лише за високий фаховий рівень, а й рівною мірою – за високі моральні якості. Якості, що їх так бракує в сучасному гібридному світі. Суттєво збагатили концепцію Диптиху Спогадів і різноманітні – особисті й офіційні – світлини, які супроводжують кожен розділ аналітично-мемуарного двотомника. А ще, оскільки репрезентовані мною розмисли не є строго науковою рецензією, а є, радше, філософсько-українознавчими розмірковуваннями про сутність епохи та образи її творців, хочу висловити приємність із приводу того, що світлини моєї Мама – Любові Тимофіївни Ямчук були оприлюдненими в другому томі видання. **Усе, що в мені є доброго – це від Неї.** А отже, все, що я зробив і роблю, і, сподіваюсь, робитиму доброго для Одеси й України загалом – це теж від Мама.

... Любов Миколаївна, коли моя Мама вже пішла в Царство Небесне, потелефонувала мені з вимогою, щоб я надав для її нової книги матеріал та світлини про свій український христоцентричний родовід. Я завжди буду вдячний Вам, мій Учителю, за цю *рятівну для мене строгу вимогливість. Головною є спорідненість за Духом, а не по крові.* Моя Мама часто цитувала рядки її й мого, так само, улюбленого поета: «Не в шумной беседѣ друзья познаются. Друзья познаются в беде ...». Про те, як не порожніми словами («Сочувствую ...» – фальшиво казали псевдородички) допомогла моїй Мамі Любов Миколаївна, я, попри продиктовані питомою скромністю заперечення авторки рецензованого двотомника, наполегливо писав завжди. Буду писати й далі. «Раз добром нагріте серце вік не прохолоне!» – мовив найбільший з вітчизняних поетів-мислителів. Той, якому встановлені пам'ятники по всьому світу. Чуйні й щирі слова Любові Миколаївни, що лунають з її вуст, окриляють надовго. Ці слова бринять у серці кожного, хто їх хоч би раз почув: «Я вас люблю!». Це завжди від душі. Від глибин серця.

Підсумовуючи сказане. Як добре відомо учням та колегам, Любов Миколаївна завжди, при всій її щирій доброзичливості, строго-правдомовна. В її особистій морально-етичній системі домінантним, на мій погляд, є Шевченкове: «Ми не лукавили з тобою ...». Лукавство, а отже, будь-який прояв фарисейства органічно чужі Л. М. Ісаєнко. Цьому вона і словами, й повсякчасними справами та навіть просто своєю присутністю в українському одеському універсумі навчає своїх колег і учнів. Тож у цих розмислах слід бути правдомовними й нам. Кандидат філологічних наук, доцент Л. М. Ісаєнко створила, а, радше кажучи, масштабно здійснила справді енциклопедичний проєкт, що, переконаний, стане базисом не лише для майбутньої об'єктивної історії вже натепер класичних літературознавчих та мовознавчих шкіл української одеської науки ХХ–ХХІ віку. І – незрівнянно ширше – заповнить лакуни нерозуміння того, чим саме була українська наукова епоха в часи тоталітаризму й у посттоталітарну добу, якими були тогочасні пріоритети. І головне – якими ми були тоді та як саме і куди нам слід рухатися далі.

3 Молитва Антуана де Сент-Екзюпері

Господи, я прошу не про щастя і не про міроти, а про саму кожну дню. Навчи мене мистецтва маленьких кроків

... Уверени мене від найкращої віри, що в житті все має бути гардеробом
Подаруй мені зитке усвідомлення того, що складності, парадокси, парадокси
і невдачі є лише природною складовою частинкою життя, завдяки
якій ми рослимо і зріємо.

... Пошли мені в потрібний момент когось, у кого вистадить
можливості сказати мені правду, але сказати її люблячи!

... Ти знаєш, яка сильна в нас потреба в дружбі,
Дай мені бути відкритою цього найпрекраснішого і найкращого
моя Варунка Доль.

... Дай мені багату фантазію, щоб у потрібний момент, у
потрібний час, у потрібному місці, мовчки або словами своїми,
подарувати комусь потрібне тепло.

... Зроби мене людиною, яка вміє зустрічатися з
тих, хто зовсім "визу".

... Дай мені не те, чого я собі бажала, а те, чого
мені справді потрібно. Навчи мене мистецтва маленьких
кроків.

Молитва Антуана де Сент-Екзюпері, переписана для мене Михайлиною Хомівною Коцюбинською. Як на мене, сутність молитви ясно відповідає духу рецензованого диптиху спогадів Л. М. Ісаєнко.

Подано до редакції 12.01.2020 року
Прийнято до друку 31.01.2020 року

AD MEMORIAM

*Tanto nomini nullum
par elogium.*

*Historię swoją piszcie sami,
bo inaczej napiszą ją za was
inni i źle.*

Józef Piłsudski

*Як не я, тоді хто? Не
тепер, то коли?*

Іван Світличний

DOI: <https://doi.org/10.31499/2415-8828.1.2020.204175>

ВІРНІСТЬ УКРАЇНСЬКІЙ ДОЛІ І СЛОВУ. ОДЕСИТ. УКРАЇНСЬКИЙ ПРОФЕСОР ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ ПРИСОВСЬКИЙ

THE DEVOTION TO THE UKRAINIAN DESTINY AND WORD. ODESSA CITIZEN. UKRAINIAN PROFESSOR YEVGEN MYKOLAYOVYCH PRISOVSKYI

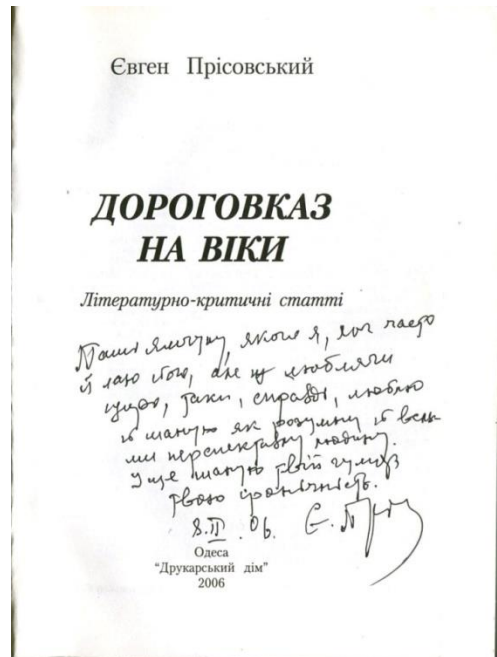
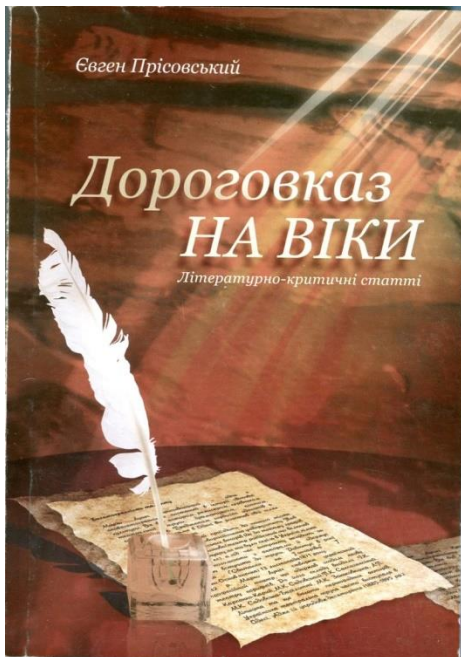
Павло Ямчук

кандидат філологічних наук, доктор філософських наук, професор, академік
АН ВО України, професор кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін
Уманського національного університету садівництва

(Умань, Україна)

e-mail: jatchuk1972@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4158-1641

Євген Миколайович Прісовський – постать в українському літературознавстві, театрознавстві, літературній та театральній критиці, вітчизняній одеситці, у філологічній науці загалом – знакова.

© Ямчук П., 2020

Одесит з діда-прадіда, він, як і весь його родовід, ніколи і ні за

яких обставин не зраджував вірності українській мові, літературі, культурі. Ніколи не зраджував Україні як такій. Під час мого учнівства розповідав мені такий епізод. Його батькові-залізничнику раз на рік давали безкоштовний квиток на потяг у будь-який кінець СРСР. Ще у 1920-х роках він вирішив помандрувати на Далекий Схід. Якийсь пасажир відчинив вікно. Утворився протяг. Батько Євгена Миколайовича українською мовою зауважив: «А лікарі не радять робити протяг». Відповідь була такою: «Буду я делать, что говорят какие-то дикари». Мудрий одесит-філософ, український професор Є. М. Прісовський щиро сміявся з цього вельми знакового епізоду. Мама майбутнього професора – одеситка теж ніколи не зраджувала українській мові і великій, ще й досі неосягненій, навіть в Україні, українській культурі, а дружина Євгена Миколайовича – Надія Дмитрівна, працюючи в одеських навчальних закладах, навіть у глухі антиукраїнські часи завжди настановляла дітей, своїх вихованців, любити рідне українське слово. Рідну мову. Рідну культуру. Важко їй це було? Без жодного сумніву, важко. А от наскільки важко – вже ніхто, окрім Господа Бога, ніколи не дізнається. Саме поборюючи повсякчасний опір і сприймаючи повсякденну тоталітарну реальність як чужу даність, Одеса, одесити й Україна загалом і змогли вистояти й вижити.

Для Євгена Миколайовича тоталітарно-щерицькі, принизливі для національної та просто звичайної людської гідності часи були такими, що йому на **десять** років затримали з погрозами виключення з партії («вовчий білет» та вигнання з університету) захист докторської дисертації, звинувативши в «абстрактному гуманізмі». І у звеличенні постаті поета, якого вчений насмілювався поставити вище, ніж закріплену в брежневській Конституції провідну роль комуністичної партії. «Хіба ви не знаєте, що у нас лише комуністична партія є лідером», – верещав на Євгена Миколайовича перший секретар Одеського обкому КПУ. Підвискували йому секретарі обкому і райкомів з ідеології. Євген Миколайович відповів їм з таким нищівним сарказмом, від якого недолугим партійним секретарям вищого й нижнього рангів стало не те що непереливки – їм стало млосно.

У професора Є. М. Прісовського, який нам викладав на II курсі історію української літератури II половини XIX ст. і драматургію періоду становлення театру корифеїв, я ще від студентства вчився мудрому ставленню до явищ і речей, дотепному слову. Про те, що в Івана Франка, окрім тих, що в радянській шкільній програмі містяться, є вже натеper мій улюблений твір «Не пора, не пора, не пора ...» та «Сойчине крило» (улюблений твір моєї Мами), я дізнався саме на лекціях Євгена Миколайовича. А «лайка» його, яку наводжу нижче у світлинах із подарованих мені книг, завжди була до мене дружньою, по-одеському емоційно-гумористичною. Головним було інше – дружня пошана з боку метра одеської гуманітарної науки до мене як до «розумної й вельми перспективної людини». Така оцінка, класиком висловлена, ніколи не забувається. Вона спонукає до повсякчасного виправдання такої високої оцінки ...

Рецензію на останню прижиттєву монографію Євгена Миколайовича Прісовського я написав майже одразу після того, як отримав з рук автора примірник книги. Прочитавши її одним подихом, сів до письмового столу, щоб зафіксувати в комп'ютері власні враження. Так і з'явилася пропонована нині читачеві студія. Написана ще за життя вченого, ця рецензія пройшла тернистий і непередбачуваний ані мною, ані самим Євгеном Миколайовичем шлях.

... Під час цих випробувань і боротьби я насмілюся запитати Євгена Миколайовича, вже добре знаючи про його важкохворе серце: «То, може, нам і не варто змагатися з ними? Це, зрештою, така дешиця у Вашому життєписі. Моя рецензія – це ж “а кляйне” порівняно з тим, що Ви вже зробили і ще зробите». Відповідь Професора була блискавичною і по-одеському влучною: «Паша! У моєму дворі на Спиридоньєвській жила сусідка – тьотя Роза. Щоліта вона купувала на Привозі багато черешень і вишень та варила з них варення. І коли її запитували, навіщо вам стільки, то вона неодмінно відповідала: “Ще агройсе підтримка на зиму”. Так от, твоя рецензія – це не “кляйне”, а “гройсе”».

Раптовий відхід Євгена Миколайовича із земного буття в рідному йому Університеті, серед іншого, на моє глибоке переконання, також спричинений підступною *непублікацією*. Тож нехай нинішнє оприлюднення моєї статті стане даниною шани пам'яті щирого одесита-українця, вченого-літературознавця професора Євгена Миколайовича Прісовського та ще раз приверне увагу до його наукової, літературно-критичної та публіцистичної спадщини, тому що Дороговак професора Євгена Миколайовича Прісовського – не на минушість. Він справді на віки.

НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ПОЕТА

У науковому та літературному житті України нещодавно відбулася значна подія – побачила світ монографія «Творча індивідуальність поета» відомого українського вченого-літературознавця, критика, доктора філологічних наук, професора Є. М. Прісовського. Побачила світ в Одесі, яка ще від часів театру корифеїв, від творчого доробку Івана та Юрія Липів, від наукових шкіл академіка ВУАН М. Є. Слабченка, професорів А. В. Нездвідського, Г. А. Вязовського, В. В. Фашенка визнана як одна з культурних столиць справжньої елітарної української гуманітаристики. Столиці, менш відомої від Києва, Львова і навіть Харкова, але від того не менш впливової, не менш визначальної для розвитку загального духу національного світоосмислення, зокрема й світоосмислення літературно-образного, яке завжди потребувало адекватного відчитання в науковій та літературно-критичній галузі.

Євген Миколайович Прісовський належить до плеяди тих універсальних гуманітаріїв, які завжди сполучають у своїй творчій індивідуальності два погляди на мистецтво слова. Першим з них ми назвемо погляд зацікавленого доброзичливо-уважного й пристрасного літературного критика, завданням якого є безнастанне відстежування особливостей літературного процесу, подання зацікавленого, а отже, неординарного критичного відгуку на яскраві й визначні його явища. Другим, але лиш номінативно, не за значенням, вважаємо погляд професора Є. М. Прісовського на літературу як на об'єкт наукового дослідження, на об'єкт прискіпливого вивчення та встановлення закономірностей її жанрово-видового функціонування в системі української науки про внутрішній світ людини. Особливо такий органічний синтез наукового і критичного начал є актуальним сьогодні, в добу постмодерну, коли зміщення усталених дефініцій набуло особливо значних масштабів, а категорія сумніву поступово поглинає інші типи оцінювання явищ.

Саме тому зараз, у цю епоху потрібно дистанціюватися від минулого, водночас не зневажаючи й нагальних потреб сьогодення, і спробувати на новому етапі, не відкидаючи попередньо набутого, інтелектуального досвіду, подати ясну і просту для повсякденної рецепції картину ситуації в українській

літературі доби межі століть щойно окресленим завданням, адже в центрі уваги в ній знаходяться «індивідуальний стиль, метод, світогляд як складові частини творчої індивідуальності». Естетична природа літератури, отже, є об'єктом постійної уваги автора монографії, а її трансформації простежуються крізь призму особливої сфери художньої творчості. Крізь призму поетичної візії. Поезія є не лише явищем мистецтва, але й формою особливого, від серця до серця, безпосереднього спілкування автора і читача, автора і доби, автора та вічності. Саме тому, напевне, сфера поезії потребує особливого погляду, а літературно-критичне й наукове осмислення також становить особливу сферу літературознавства як галузі національної гуманітаристики.

У монографії професора Є. М. Прісовського цій суттєвій проблемі приділено всеосяжну увагу, оскільки в рецензованій праці синтезується теоретичне вивчення проблематики й усебічний аналіз проблемно-тематичного поля творчості конкретного митця. Міркуючи над творчими феноменами П. Тичини, Л. Первомайського, А. Малишка, Д. Павличка, автор дослідження передусім звертає увагу на проблему органічного взаємоднання творчої поетики та громадянської позиції. Він зазначає, що поети по-справжньому світового масштабу незмінно демонстрували у своєму творчому світі «зразки громадянської й поетичної “симфонічності”», зразки тієї людської й мистецької багатогранності й цільності, яка «дається не всім художникам, зразки нерозривної єдності світоглядних і творчих художніх засад».

Проблема єднання громадянського й загальнолюдського, національного й виразно-особистісного, індивідуального є однією з провідних у літературознавчо-науковому та літературно-критичному доробку Є. М. Прісовського. Це не данина тимчасовому сьогоденню, а достеменний факт інтелектуальної біографії Євгена Миколайовича. Це його дослідницьке кредо. У радянські часи таку його позицію незмінно тарували з високих трибун як прояв «абстрактного гуманізму». Або ще гірше – як прояв «українського буржуазного націоналізму». І на довгих десять років відтермінували захист давно написаної докторської. Можливо, й не годилося б про це згадувати в рецензії на монографію, але без цієї згадки про генезу поглядів, засновану на принципах гуманізму та патріотизму, дослідницька позиція вченого проявилася б менш конкретно, менш яскраво, оскільки відчуття її незмінності в тоталітарному минулому робить більш певними орієнтири для сьогодення і стратегій побудови майбутнього.

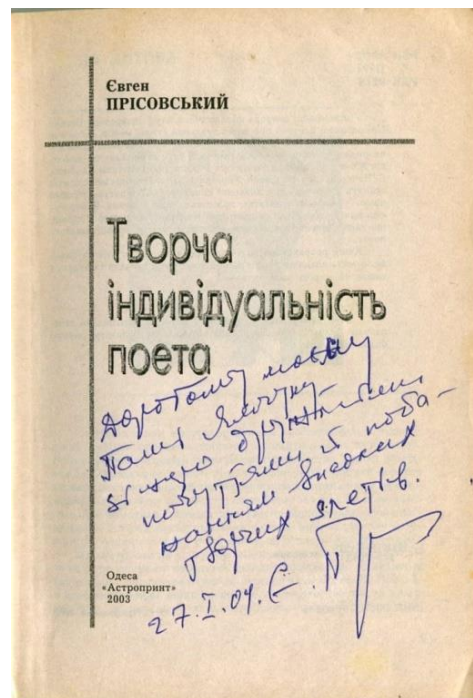
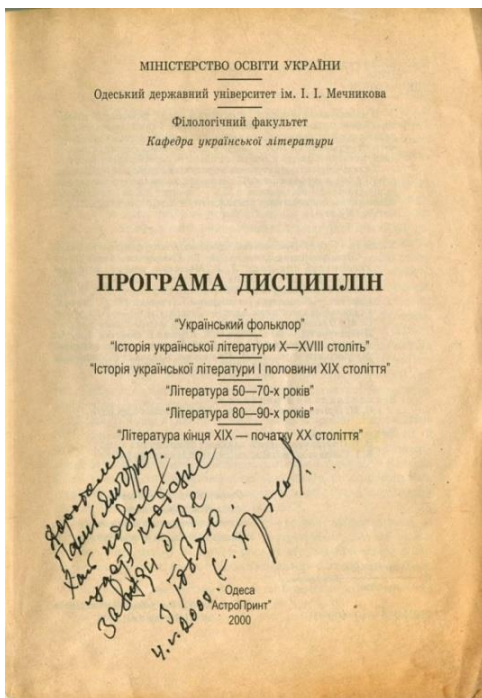
Міркуючи про теоретичну основу монографії «Творча індивідуальність поета» як ще одну провідну її рису, вкажемо на органічне поєднання кращих надбань літературознавчих шкіл попередніх десятиліть із новим поглядом на такі базисні поняття теорії літератури, як індивідуальний стиль, метод, світогляд як складові частини творчої індивідуальності. Осмислюючи ґрунтовні праці в контексті окресленої проблематики, учений не оминає й полемічних моментів. Важливою частиною дослідження є й наукова дискусія, подання аргументованих і виважених доказів на користь власної концепції.

Зокрема, розмірковуючи про сутність індивідуального стилю, професор Є. М. Прісовський доказово заперечує можливість надмірного розширення цієї категорії до меж методу і подає власне чітке розуміння цього ключового щодо індивідуальної поетики автора чинника: «стиль – це властиві письменнику проблемна зацікавленість, ідейно-тематична спрямованість, композиційні родові і жанрові симпатії, що реалізуються через своєрідну систему

зображальних і виражальних засобів, через вироблену автором своєрідну мовну систему».

Не менш аргументованою є й подана дослідником дефініція поняття «творча індивідуальність»: «Творча індивідуальність – це єдність світогляду, індивідуального стилю письменника. Це художник у його взаєминах з епохою, з його концепцією людини, з концепцією минулого, сучасного й майбутнього... це художник з його проблемними ідейно-тематичними інтересами, з його системою образів». Слід зауважити, що в літературознавчій науці ці категорії є, на наш погляд, одними з таких, що найскладніше піддаються чіткому теоретичному розмежуванню. Це, зокрема, засвідчує й дискусійність питання. Ще складніше – подати їх загальнозрозуміле тлумачення, що в новонасталу добу є, знову ж таки, на наш погляд, не вадою, а перевагою.

Глибина осягнення професором Є. М. Прісовським феномену творчої індивідуальності поета не залишає жодних сумнівів: перед ученим-літературознавцем, перед зацікавленим літературним процесом читачем постала панорамна праця, яка не може не збагатити не лише царину новітнього літературознавства, а й увесь європейський соціально-гуманітарний дискурс, що й дотепер містить чимало білих плям і лакун.

Подано до редакції 17.12.2019 року
Прийнято до друку 12.01.2020 року

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Редакція наукового журналу «Філологічний часопис» друкує оригінальні статті, раніше не опубліковані й не надіслані в редакції інших журналів, зокрема наукові статті й повідомлення, словникові матеріали (наприклад, з діалектології, ономастики та ін.), рецензії на монографії, збірники статей і матеріали конференцій, журнали, словники. Мова статті – усі слов'янські, англійська, німецька, угорська.

Загальні вимоги до авторського оригіналу статті

Редакція наукового журналу просить авторів дотримуватися таких основних правил оформлення статті:

1. Авторський оригінал подавати в електронній версії з роздрукованою текстом. Параметри: Word 6.0 і вище (формат doc або rtf), шрифт Times New Roman, кегль основного тексту 14-й, приміток – 12-й, інтервал – 1,5, абзац – 1 см. Усі береги – 2 см. Якщо у статті використано інший шрифт, автор має надіслати його окремим файлом, а також додати копію статті у форматі PDF.

2. Обсяг статей не має перевищувати 1 авт. арк. (40 000 знаків). Обсяг статті може бути збільшений за погодженням із редакцією.

3. Основний текст статті має бути добре структурованим і, якщо необхідно, розбитим на параграфи / підпункти. Автори мають дати короткий огляд попередніх публікацій з теми статті (1,5–2 стор.) і коректно сформулювати використовувані ними методи і прийоми.

4. Примітки (якщо необхідно) подавати внизу сторінки, нумерація наскрізна.

5. Бібліографічні покликання – позатекстові (алфавітний список). Форма зв'язку покликання з основним текстом – за допомогою прізвища автора (першого слова книги) і року видання (тому, сторінки, якщо це необхідно) у квадратних дужках.

6. При наявності у статті авторських скорочень після списку літератури подати їх перелік. Форма зв'язку покликання з основним текстом – за допомогою прізвища автора (першого слова книги, аббревіатури, скорочення) і року видання (тому, сторінки, якщо це необхідно) у круглих дужках.

7. Мовний ілюстративний матеріал у тексті роботи подавати курсивом. Для виокремлення лексичного значення використовувати лапки ‘’, при цитуванні – кутові лапки («»), при цитуванні всередині цитати – подвійні лапки (“”), смислові виокремлення можна подавати розрядкою із зазначенням у круглих дужках (розрядка наша. – *B. V.*).

8. У тексті слід розрізняти дефіс (-) і тире (–), використовувати апостроф (’).

9. Ілюстрації (карти, зображення, фотографії) мають бути відмінної / хорошої якості. Їх слід додати окремими файлами (формат JPEG, розподільна здатність – не менше 300 dpi, ширина зображення – не менше 15 см).

Метадані

Метадані статті мають містити ім'я автора, назву, резюме і ключові слова.

Індекс УДК (універсальний десятичний класифікатор) розташовують перед заголовком статті, окремим рядком, у лівому верхньому куті. Індекс УДК визначає автор.

Відомості про авторів указують посередині аркуша. Там, де ім'я може бути прочитано неоднозначно (наприклад, подвійне ім'я та прізвище), авторів необхідно чітко вказати правильний варіант прочитання. Для кожного учасника необхідно вказати посаду й організацію, в якій він працює, місто, країну, електронну адресу та номер ORCID (зареєструватися автори можуть самостійно на сайті <http://orcid.org>). Відомості подавати мовою статті й англійською мовою.

Назва має бути короткою, достатньо інформативною, максимально зрозумілою навіть неспеціалісту. У назві статті не рекомендуємо використовувати спеціальні символи або скорочення.

Резюме мовою статті – обсяг 300–500 знаків, не повинно містити скорочень, виноска і неповних покликань. Резюме статті англійською мовою – обсяг 2000 і більше знаків, має бути зрозумілим без основного тексту, інформативним і добре структурованим. Воно містить переклад імені та прізвища автора, назви статті, основну мету, джерельну базу, методи дослідження, основні результати і висновки. Автор має забезпечити належний рівень перекладу резюме.

Завершує кожне резюме 5–10 ключових слів відповідною мовою. Рекомендуємо не подавати у ключових словах рідкісні індивідуальні назви, етимони, афікси та ін. Список ключових слів має повною мірою відображати зміст статті.

Правила оформлення бібліографічних покликань і списку літератури

Форми зв'язку покликань з основним текстом за допомогою прізвища автора та року видання можуть відрізнятися при використанні різних видів цитованих видань.

Книга чи стаття одного автора:

[Торчинський 2008, с. 28] – у списку літератури: Торчинський, М. М. (2008). *Структура онімного простору української мови*. Хмельницький, 548 с.;

[Sobol 2007, с. 150] – у списку літератури: Sobol, V. (2007). Zapomniane polskojęzyczne prace Iwana Franki o literaturze starożytnej. [W:] *Warszawskie zeszyty ukraїnozawcze*, t. 23–24, s. 149–157.

Книга чи стаття двох авторів:

[Мокиєнко, Никитина 1998, с. 52] – у списку літератури: Мокиєнко, В. М. и Никитина, Т. Г. (1998). *Толковий словарь языка Совдепии*. Санкт-Петербург, 704 с.;

[Дуденко, Комарова 2016, с. 40] – у списку літератури: Дуденко, О. і Комарова, З. (2016). Особливості порівнянь у прозі Марини Павленко. [У:] *Філологічний часопис*. Зб. наук. пр. Зелінська О. Ю. (ред.). Умань, вип. 2 (8), с. 37–48.

[Pison, D'Addato 2006, p. 251] – у списку літератури: Pison, G. and (&) D'Addato, A. V. (2006). Frequency of twin births in developed countries. [In:] *Twin Research and Human Genetics*, vol. 9 (2), pp. 250–259.

Книга чи стаття трьох і більше авторів:

[Историческая 2006, с. 55] – у списку літератури: Мжельская, О. С., Генералова, Е. В. и Зиновьева, Е. И. (2006). Историческая лексикография: вопросы и ответы. [В:] *Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Серия 9: Филология, востоковедение, журналистика*, № 4, с. 52–56.

Для багатотомних видань і видань з декількох випусків необхідно вказати номер тому або випуску:

(СУМ XI, с. 270) – у списку скорочень: СУМ – *Словник української мови*. В 11 тт. Київ, 1970–1980.

СУМ-20 – *Словник української мови*. У 20 тт. [Електронний ресурс]. URL: <http://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0>. (дата звернення: 19.03.2018).

Кілька робіт одного автора, опубліковані в одному й тому ж році, оформляти додаванням буквенної абрєвіатури до року: [Ямчук 2016а, с. 151], наприклад:

Ямчук, П. (2016а). Феномен Григорія Косинки в історико-літературному контексті кінця 1920 – поч. 1930-х років. [У:] *Філологічний часопис*. Зб. наук. пр. Зелінська О. Ю. (ред.). Умань, вип. 1 (7), с. 150–163.

Ямчук, П. (2016б). Філософія християнського консерватизму і концептуальні візії європейських мислителів XIX–XXI ст. в контексті формування сучасної христоцентричної особистості і суспільства (про деякі актуальні для українського сьогодення ідеї Івана Павла II, У. Черчілля, М. Тетчер). [У:] *Релігійна свобода на перехресті епох, країн і культур*. Науковий щорічник, № 19, с. 117–123.

Оплата

Публікація прорецензованих матеріалів безкоштовна.

Матеріали подавати через платформу Наукова періодика України (fch.udpu.edu.ua) та на електронну адресу: dvv2812@ukr.net.

Розсилка журналу – за рахунок коштів автора (авторів) через «Нову пошту».

Адреса редколегії:

20300, Черкаська область, м. Умань, вул. Садова, 28, к. 304, кафедра української мови та методики її навчання УДПУ ім'єні Павла Тичини.

Контактні телефони:

050 447 20 25 – Зелінська Оксана Юрїївна, доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української мови та методики її навчання;

098 012 33 48; 093 486 20 30 – Денисюк Василь Вікторович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання;

(04744) 3-96-78 – кафедра української мови та методики її навчання.

Редколегія

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

Науковий журнал

Випуск 1 (15)

Підписано до друку 05.06.2020 р. Формат 70x108/16.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 12

Тираж 50 прим. Замовлення № 1069

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com